

अट्ठसालिनी

AṬṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgani, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vada School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph. D.

AND

R. D. VADEKAR, M. A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgaṇī, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

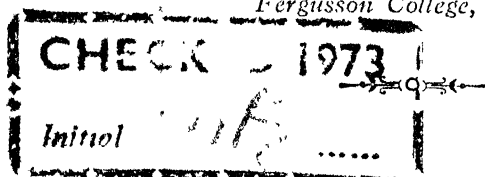
BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पातिमाक्खो
2. Vimuttimagga and Visuddhi-magga : A Comparative Study	2. मिलिन्दपञ्चो
3. धम्मसंगणि	
-

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
 2. Chinese version of the Aṭṭhakavagga (Arthavargīya Sūtras).
 3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapīṭaka, by Sanghabhadra.
 4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyānis-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगुणनिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimagga.
 5. Visuddhimagga : A Study.
-

CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३२)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेभूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मववस्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वाकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्झाणानि, विज्झाणद्वारानि (१३७)	७९
संफस्सा, संफस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंवरा, असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्देसवारो (२६५-२९९) §§३-५७	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§५८-१२०	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§१२१-१४५	१२६-१२७
दुतियं... अट्ठमं चित्तं (३०९-३१३) §§१४६-१५९	१२७-१२८
पुञ्जकिरियवत्थूनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छन्निधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चत्तसो (३२४)	१३२
(२) रूपावचर-कुसलं (३२६-४२६) §§१६०-२६४	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§१६०-२०३	१३३-१५३
पटवीकसिणं (३२६-३८५) §§१६०-२०२	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§१६०-१६६	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§१६७-१७५	१४६-१४९
पटिपदा, चत्तसो (३७४-३८०) §§१७६-१८०	१४९-१५०
आरम्भणचतुक्कं (३८१) §§१८१-१८५	१५०-१५१
सोळसक्खत्तुक्कं (३८२-३८५) §§१८६-२०३	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §२०३	१५२-१५३
अभिमायतनकथा (३९०-३९४) §§२०४-२४७	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§२४८-२५०	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§२५१-२६२	१५६-१६१
पकिण्णककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§२६३-२६४	१६१-१६३
पकिण्णककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(३) आरुप्प-कुसलकथा (४२७-४६०) §§२६५-२६८	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§२६९-२७६	१७३-१७४
पकिण्णककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

PAGES

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361	१७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)		१८४-१९३
दुतियो...चतुत्थो मग्गो (५२५-५३९)		
	§§362-364a	१९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430	२००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५)	§§365-398	२००-२०६
दुतियं...द्वादसमं (५५६-५६८)	§§399-430	२०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)		२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८)	§§431-565	२११-२३७
-------------------------	-----------	---------

(a) कामाचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

	§§431-498	२११-२३३
अट्टमहाविपाका(५८४-५८६)	§§498	२१४-२१६
विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५)		२१६-२३२
(i) तिपिटक-चूळनागत्थेरवादो(५८८-६३४)		२१६-२२९
पकिण्णकनयो (६१५-६३४)		२२५-२२९
(ii) मोरवापीवासी-महादत्तत्थेरवादो (६३५-६४१)		२२९-२३१

(iii) महाधम्मरक्खितत्थेरवादो(६४२-६४५)		२३१-२३२
---------------------------------------	--	---------

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

	§§499-504	२३३-२३४
(d) लोकुत्तरविपाककथा(६५२-६५७)	§§505-555	२३४-२३६
(e) अकुसलविपाककथा (६५८)	§§556-565	२३६-२३७
(२) किरियकथा (६५९-६६६)	§§566-582	२३७-२३९

(३) रूप-अव्याकतकथा=

४ रूपकण्डवण्णना (१-११९)	§§583-980	२३९-२७४
-------------------------	-----------	---------

मातिकावक्त्यानं (१-१९)

	§§584-594	२३९-२४५
--	-----------	---------

	PAGES
एककनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
दुविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिसेसदुक्कवर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
विधिधादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पकिण्णकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निखेपकण्डवर्णना (१-१५०)	§§981-1367U २७५-३२३
तिकवर्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-२८८
दुक्कवर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अमिधम्मदुक्कं (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८ ३०८
मिद्धस्स रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) सुत्तन्तदुक्कं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अट्ठकथाकण्डवर्णना (१-३७)	1368-end of Dhs. ३२३-३३६
तिकवर्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३३५
दुक्कवर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३३५-३३६
निगमने (१-३)	३३६-३३७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३३८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgaṇī*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material:—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasāratthara and printed in *Samayaavadhana-muddalaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in Zabu Meit Swe Press, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by Rājākavi Cattasallatthera and published by *Mahāmakuṭṭha rājavidyalaya*, Bangkok, 2463 B.E. (i.e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from Adyar Library, through Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The manuscript is dated "*Nābhigotra*"¹ of the Buddhist era; i.e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgaṇī*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split; punctuation is far from satisfac-

1 See below pp.viii-ix.

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = प = य
ख = २ = ठ = फ = र
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalan-goda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपात् क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नौ शून्यं प्रथमार्थे आ छेदे ऐ तृतीयार्थे ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 232, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukhthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nīlakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-33), which has adopted exactly this very system (vol. i. p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—तत्र पर्वसंग्रहो वररुचिप्रोक्तया कादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—

आदि-ध्यान (१९)-समा-धनं (९) वन-चयं (१६) वैराट-भू (४)-योग-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५)-जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-म (४) सौप्त-ग (३) म् ।
श्री-शं (५) शान्ति-म (४)-दानधर्म-कु (१) द्रुपेज्या-रा (२)-श्रमावास-ग (३) म्
कं (१) कं (१) मौसलयानयोद्युगति-कं (१) वंशे-ख (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukhthankar in his 'Epic Studies (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

घ	= ४	= ढ	= भ	= व
ङ	= ५	= ण	= म	= श
च	= ६	= त		= ष
छ	= ७	= थ		= स
ज	= ८	= द		= ह
झ	= ९	= ध		= ळ
ञ	= ०	= न		

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, मि = म = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वामनो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340-543 = 1797 A D.

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mūla-ṭikā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālinī-Yojanā* by Nānakitti and *Anu-ṭikā* and *Madhusārattha-dīpanī*, sub-commentaries on *Mūla-ṭikā*. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The 'Expositor,' the English translation of *Aṭṭhasālinī* by Prin Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasaṅgaṇī*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasaṅgaṇī* (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp.398-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3602; 446,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmarand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

1. See our note on this on p. xiv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgāṇi. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीघनिकाय-अट्टकथा etc

अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.

अनु or अनुटीका—A sub-commentary on मूलटीका, Burmese edition.

अभि०— अभिधम्मसंग्रह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.

अभि० वि०— अभिधम्मट्टविभावनी (Vidyodaya Tīkā Publication in Sinhalese characters.)

अभि० व्या०—अभिधर्मेकोशव्याख्या by यशोमित्र.

अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by जाणकिन्ति, Burmese edition, 1928.

इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.

उ०— उदान, , , , ,

क०— कथावत्थु, , , , ,

जा०— जानक edited by Fausboll.

नर्कसंग्रह of अन्नम्मट्ट edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas
(Bombay Sanskrit Series No. LV).

तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.

थेर०— थेरगाथा, , , , , (verses
are referred to).

थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).

दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.

दुकप०— दुकपट्टान, published by the Pali Text Society.

ध०— धम्मपद; verses are referred to.

ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.

निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुग्गलपञ्जाति, " " "
- बोधि०— बोधिचर्यावितार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- बृ० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्यदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका, Burmese Text
- मो०— सोमाश्चानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīś'a Kās'yapa. Mahābodhi-abhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभंग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).
- विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimaggā, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुत्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाह्यनिदानवर्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
 सी०— Sinhalese „ „ „ p. vii.
 सु० नि०— सुत्तनिपात; the number of stanzas is referred to.
 स्फुटार्था— स्फुटार्था अभिधर्मकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara..
 A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
 Chart— The Chart, चित्तुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇi.
 Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
 D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
 Dh. or Dhp.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gāthās).
 Dhs— Dhammasaṅgaṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
 Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids. (English Translation of Dīghanikāya).
 It.— Itivuttaka (PTS ed.)
 J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausböll.
 K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
 KA.— Kathāvatthu-Aṭṭhakathā (PTS ed.)
 M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
 M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
 Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
 Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
 Miln.— Milinda-paṇha, Trenckner's edition.
 Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
 Pat. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.
 Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
 PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.
 S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
 Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— Udānavagga (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
 Vbh.— Vibhanga (PTS ed.)
 Vim.— Vimuttimagga and Visuddhimagga: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
 Vin. or V.— Vinaya-Piṭaka (Oldenberg's ed.)
 Vis.— Visuddhimagga edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p.viii of our edition of Dhammasaṅgāṇi, the following books are recommended :—

- (1) Visuddhimagga by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) Abhidhammaṭṭhasaṅgaha by Anuruddha.
- (3) Vibhāvanī-Tikā by Sumangala.
- (4) Paramatthadīpanī by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) Navanīta-Tikā by Prof. D. Kosambi.
 [Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) Abhidhamma Philosophy (in two volumes), by Bhikkhu Jagadīśa Kās'yapa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

*
* *

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	22- 7-1934
Collation work commenced	24-12-1938
" " completed	30- 9-1940
Printing commenced	17- 5-1941
Printing completed	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the Aṭṭhasālinī we have conveniently divided into six books or divisions :—(1) Nidāna-kathā, the introduction to the whole text ; (2) Mātikā-vaṇṇanā, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the Dhamma-saṅgaṇi; (3) Cittuppadakaṇḍa-vaṇṇanā; (4) Rūpa-kaṇḍa-vaṇṇanā; (5) Nikkhepakāṇḍa-vaṇṇanā, and (6) Aṭṭha-kathākaṇḍa-vaṇṇanā—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the Dhammasaṅgaṇi. Besides these, there are Twenty Stanzas (Visati-gāthā) at the beginning of the text and Nigamana (concluding portion) at the end.

(1) The Nidāna-kathā opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including Kathāvatthu in the Abhidhamma-piṭaka in as much as it has been ascribed to Moggaliputta Tissa-thera (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the Abhidhamma (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the Mahā-pakaraṇa—the last Book of the Abhidhamma—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the Abhidhamma being first preached by the Buddha, in the Tāvatisa Heaven, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the Anotatta Lake, to Sariputta who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the Abhidhamma was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the Bodhi Tree (1.28, 35, 44).

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.45-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyākaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosīṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगृहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagṛha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissabhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaṇī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dīpankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahmā to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*ānāpāna-nidāna*, *avidāre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatthakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bahira-nidāna-vagga* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Atthakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapaṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vagga*, shows at first how the *mātika* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppadakaṇḍa-vagga*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kriyā-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of Dvāra-kathā (3.92-172), based upon Mahā-Aṭṭhakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammas (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), viññattis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhāra-kathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūḷanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the *hetu*s are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-patisandhi* even from *tihetuka-kamma*, or *ahetuka-patisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.593). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658. The *vipākas* in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appaṇihita*.

The next section on *kiriyyā-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sa-hetuka* actions of those who have destroyed the *āsavas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriyyā*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4; Next we come to the fourth division, *Rūpakanda-vaggaṇā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

¹Also see D. Kosambi's अग्नि pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4,12,28,38,46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mōhabbhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavī*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. §648). Visuddhimagga (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12,25). (See foot-note on Dhs. §596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavī*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. §596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *nissaya paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (i.4)—यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वृत्तन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a rūpa, a material thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. §6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct rūpa and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in Visuddhimagga 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*, which is the same as twenty-eight of Visuddhimagga as explained above (last para). Vimuttimagga, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvanī (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4.64 should be corrected into विन०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the *samo*. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as कदापणो¹, लोहमासको, दाहमासको, जतुमासको—ये बोद्धारं गच्छन्तीति वत्तं, तं सर्व्वं पि इय गदितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.i.78 and SCm.iii.304. Vin.Cm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kārsāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māṣaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some stampage on it (*rūpaṃ samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpaṇas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpaṇassa vasena*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Manusmṛti 8.135-36, धरणः). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (शुद्धः), while others noted its big size and four-sided shape (पृथुः, चतुरस्रः). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.223). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradaman, one of the Western Kṣatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D.), at Gūrnār in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āndhra and Western Kṣatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmi script:—राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रमन. His son's coins also have the inscription:—राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or मह.क्षत्रपस in later coins) रुद्रसीहम. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. i, part i, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the Nikkhepakāṇḍa-vaṇṇanā. Two explanations of the title, Nikkhepa-kāṇḍa, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खिपित्वा देसितत्ता). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs itself appears to be later. The Suttanta-mātikā portion is ascribed by our author to Sāriputta (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha niddesa* (5.47-52) agrees with that in Mahāniddesa Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in D.Cm. iii 977-78, the comment on *bhujane mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the Visuddhimagga (1.89-94).

(6) The last division, Aṭṭhakathākāṇḍa-vaṇṇanā, is the briefest of all the divisions in the text. The original Aṭṭhakathākāṇḍa itself is ascribed by a certain tradition to Sāriputta, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्ठकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as Abhidhamma cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the Abhidhamma portion only of the *mātikā* explained in the Nikkhepakāṇḍa but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *arammaṇas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbana in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhata dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता भवति ति पदेन निव्वानं निष्पदेसेन गहितं, 'by the term *asankhata dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (4.2).

That Dhammasaṅgaṇi was also called by another name, Dhammasaṅgaha, is clear from several uses of the latter. Vibhanga-Commentary, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name Dhammasaṅgaṇi on pp.287, 301. DCm. i.17, iii.898-99, MCm. iv 116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name Dhammasaṅgaha-Atthakathā along with Atthasālinī, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in VbhCm. pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā is found not only in the present Pali version of the Vinaya Atthakathā i. e. Samantapasādikā vol. i. pp.150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because Samantapasādikā itself is referred to not only in this text (3.143, 144) but also in several Atthakathās on the Nikāyas.¹ While commenting on *upekkhako ca vihāsiṃ*, VinCm. i.150-51 mentions ten kinds of *upekkha* and refers for a detailed explanation to Atthasālinī Dhammasaṅgaha-Atthakathā. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—Sa-li-ni, Tha-mo-san-kyā-ho-ni-ye and Chin-tao-tao (Visuddhinagga). There is here a confusion between the two titles Dhammasaṅgaha and Dhammasaṅgaṇi. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the Dhammasaṅgaha-Atthakathā, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

* 1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VibhCm.

The Relation of our Text with the Commentary on Vibhanga

not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned:—हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिहेमे (p.371); हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तथानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे वित्थारितनयेनेव (p.36); तत्थ 'कत्ता इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन यं वनत्थं तं सव्वं निक्खेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); वित्थारकथा पनेत्थ अट्ठकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितत्त्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55, 145) to VibhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will*¹ appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Commentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छिते पापके धम्मे सलयन्ती ति, कुच्छितेन आकारेन सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छितानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो आणं कुसं नाम; तेन कुसेन ल्यातव्या ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कार्यचित्ताबाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिनोती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छो; महियं सेती ति महिसो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhana* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *puṭṭhāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति वृत्ते (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *miistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 213); that of water-crystal (*udakuppasāḍuka-maṇi* 3.213, *amaṇiṃ yeva udakam maṇiṃ katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakuṇaya* of the jhānas, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-ucchu-kālīyāntopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the *vipākacittas*. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or *Porāṇas* (3.103, .91,655; 4.6,41; 5.131), or *Aṭṭhakathā* (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or *Ācariyā* (3.531), or *Aṭṭhakathā-Ācariyā* (3.105, 229, 473), or *Āgamatṭhakathā* (3.109, 390), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.83, 92, 169, 175, 313; 6.2), or *Milindapañha* (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or *Visuddhimagga* (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from *Visuddhimagga* or Commentaries on *Nikāyas*, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbegā pīti* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl in a village called *Vattakūlakagama*, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the *Girikaṇḍavihāra* nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbegā pīti*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of *Cakkaṇa*, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain *Uttara-vaḍḍhamāna* (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparō nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as *Aṭṭhakathā* (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), *Āgamatṭhakathā* (3.390-91), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.109, 175), or of even Reciters of the *Dighanikāya* (*Dighabhāṇakā* 3.297, 317). *Mahāsīvatthera* is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning *vipākacittas* as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, *Tipiṭaka-Cūḷanāgata-thera* (3.588-634), *Moravāpivasī-Mahādattatthera* (3.635-41) and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera* (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on elder authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii.45-49, Vis. xxii.81-82, VbhCm. 298ff. ;

rajata (4.54) = that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii.304 ;

jarā (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99 ;

āhāra (4.90) = that in MCm. i. 208;

agamanīgathāna (3.146-147) = that in DCm. iii. 1048-49 ;

nāmanatthena nāmaṃ (5.115) = that in DCm.iii.977-78.

So also the story of

Cakkana-upasaka-kathā (3.163) = that in SCm. ii. 150.

MCm. i. 203 ;

Uttaravādhamāna pabbatavāsī-upāsaka-katha = that
in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vmicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i.203. The explanation of *Dasa Puññakiriyavatthāni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ panevaṃ..... vuḍḍha yara pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i.31-32, MCm. i.7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i.11-12, VinCm i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catubbidhaṃ nāmaṃ* (5.112-113), or when under *bhojane mattaññuta* he gives the explanation of *nava davāya, na madāyana vibhāsānāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as M^Cm. i.77, S^Cm. ii.106, A^Cm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of Aṭṭhakathā (1.86 ; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेत्तब्बा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं भेरस्स (महासीक्खेस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिविखप्पित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगत (६.२१); अट्टकथासु पटिविखत्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even Aṭṭhakathā is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the Aṭṭhakathā, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचरितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of Aṭṭhakathā:—अथमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the Aṭṭhakathā—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठब्बं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārūpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *anīccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, Suttapiṭaka, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the Suttapiṭaka is a relative one (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्झासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayānuloma*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsa* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.368, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं पन सुत्तं नेयत्थं, उदाहु नीतत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिविय विनये पकतञ्जू, यो सत्थारा अपञ्जते ठाने आपसि पञ्जापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परससि । बहुसच्चको नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विघासादो हुत्वा जीविससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence or wish-fulfilling tree (कप्पलक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmāsava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

**Social and Religious
Conditions as revealed
by the Text**

1. बोधि० ३६२—वनेयजनाशयानुसयवज्जात्; also 377.
2. मध्य० p. 366—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेवना देशिना ।
3. See मध्यमकवृत्तिः (Bib. Buddhica) p. 355—तस्मादेशनाभिप्रायोऽत्र भगवतो अन्वेष्यः । Also pp. 41-41. Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा (भामती II. 2.18.)

coin of a *kaḥāpaṇa* or *kārṣāpaṇa* and the smaller coin of a *māsaka* or *māṣaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii, 689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm. iii, 690). We have already made some remarks on this subject (p. xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit (कूट, ३.४३५) coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍala* is explained as *kaṇṣamāya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekḥāyakaṇa*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *vjjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*ciraṇaṃ cittaṃ*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāṇi*), plaster-statues³ (*potthakamma*), images (*pāṭimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vaṇṇadāna*, *saddadāna*, *gandhadāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbudāna*, *ojadāna*, *pāṇadāna* and *jīvitaḍḍāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेख and वङ्ग in the text.

2--2 Maung Tin translates these words (i 86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लास of King साधेश्वर vol. ii (Gaekwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3 Po Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*sūtamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kayakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vaṭṭakamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bhara-mutingūlāsa anāṭara-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela phana udini*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्वा आदितो पट्टाय कथेही ति वुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.139), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*piṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdCm. 351—'Khandadeva-Sivādi-paricaraanam,' VinCm. iit. 626—*puppham nāma...maṇḍanatthūya pana, Sivalingūdi-pūjanatthūya vā, kassaci dātum na vaṭṭati.*

in front of them (*paribhāṇa*).¹

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭhakathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Saṃyutta and Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakaraṇa*) called Nāpodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तथ आणोदयं नाम क्त्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कासि कच्छं सो अट्ठसालिनिं ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccari-y-aṭṭhakathā from Sinhalese into Māgadhī and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgaṇi (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Sutta-nipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammatthāna*, *carīyā*, *abhiññā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva. Mahāvamsa (93.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सब्बकम्मट्टानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the *other* commentaries—as they exist to-day—asccribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCm. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCm. i.198, 199; iii.106; SCm. i.3, 348, ii.37, 145 and DhsCm. (3.143, 144), there have been references to *Dīghanikāya*-Commentary, *Sumangalavilāsiṇī* (in i.172), *Majjhimanikāya*-Commentary, *Papañcasūdanī* (in i.172, 173; v.965) and *Dhammasaṅgaha*-Commentary, *Aṭṭhasālinī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhaṅga*-Commentary, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCm. (see above p. xxv) refers in one place (p.334) to *Vinaya-aṭṭhakathā*, while it is itself referred to in MCm. ii.30 (*Sammohavinodaniyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCm. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya ceva Papañcasūdanīyā ca*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Aṭṭhasālinī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 236ff. ii.311; iii. 614,616,626-629; iv. 892ff. A passage in Samantapāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम...मण्डनत्थाय पन, सिवल्लिङ्गादि पूजनत्थाय वा, कस्सचि दातुं न वट्ठति। 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the Aṭṭhasālinī shows agreement with the Visudhimagga—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the Visuddhimagga. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Atth kathās
(1) <i>Duviddham—jñānaṃ ārammaṇūpaniṃjjhānaṃ lakkaṇūpaniṃjjhānaṃ ti.Paccanīkajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṃjjhānato paccanīkajjhāpanato vā jñānaṃ</i> DCm.i 219, MCm. i, 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i.142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedānā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in. Vis. but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvādḍhakī* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvādḍhakī* though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3. 208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in Vis. are added as *aparo nayo*. The similes referred to in Vis. are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* - *sa vanantodakadassana* or *vanacchāyappavesa* - *udakaparibhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittassekaggatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *ñāṇapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in Vis. = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of Vis. is given as *aparo nayo*. 14.140. The similes of *udakappasādakamaṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of Vis. is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in Vis. are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247)—Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavaddhā* and *vesiyā*; they are simply

- na is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.i.51
- (13) *Nāmaṃ, catubbidham* (5.112-113)—*sāmaññu-nāmaṃ, guṇanāmaṃ, kittināmaṃ, opapātika-nāmaṃ*.
- (14-15) *Neva duvāya, na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *matu-ḷaṅghakādayo*. *Mada* is compared to *rājarājamahāmatta*.
- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are :—*rūpūpajīvinīyo mātugāmā, antepurikādayo-ca*.
- (17) To illustrate *vibhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-cetukādayo* who develop their bodies to endure blows.
- (18) *Navuṃ ca vedunaṃ*—(5.137). No simile is used.
- (19-20) *Anavajjātā ca phāsu-vihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while referred to as *lokapālā*.
- MCm.ii.313, SCm.iii.117, ACm. ii. 96 refer to Vis. for details.
- 7.54. *āvattthikaṃ, lingikaṃ, nemittikaṃ, adhiccasa-muppannaṃ*—a quite different list.
- 1.89-94.
- Dava* is compared to *gāmadārakādayo*. *Mada* is compared to *mutthimallakādayo*. Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.
- Natanaccakādayo* who eat excellent food to make their bodies look brighter.
- Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*āhara-hatthaka, alaṃsāṭṭhaka, tatra-vattaka, kākamā-saka, bhuttavamitaka*.
- 1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCm.i.77, SCm.ii.106, ACm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

explaining 'navam ca vedānam' etc.

- (21) The interesting simile of a *Visakantaka-vāṇija* (3.435-36) is given in our text to explain the creation of enthusiasm, in the mind of hearers, for the attainment of the Concentration on the Infinity of Consciousness.

No such simile in the corresponding portion of Vis. 10.20-24.

- (22) *Kammaṭṭhānas*-Following Dhs. §203, only eight *kaṣiṇas* and thirty-eight *kammaṭṭhānas* in all are accepted (3.315, 339). We have no mention of *āloka-kaṣiṇa*, though *paricchinṇākāsa-kaṣiṇa* is referred to in 3.287.

3.105 mentions 10 *kaṣiṇas* and forty-eight *kammaṭṭhānas* in all, though *Buddhaghosa* elsewhere refers to thirty-eight (Vis 6.56; MCm. i.195; ii.236, 358; SCm. i.104, etc).

- (23) *Mandapaññassa cattāri anulomāni*-(3.507); (see our note 9 on this passage). The *Aṭṭhasālīni-yojanā* adds that this statement is made after *Porāṇa-Aṭṭhaka-thā*.

This view is definitely rejected in 22.17—*Yassa cattāri anulomāni.....paṭikkhittam, tasmā na sārato paccetabbam*.

- (24) In the explanation of *tadangappahānam* 5.22, we have at the end—*anulomena dhammatthitīyā nibbāne ca paṭilomagāhassa, gotrabhunā sankhāranimittassa pahānam*. This is an improvement upon Vis.

22.112 says—*anulomena succapaṭilomagāhassa pahānam*. No statement here about *gotrabhū*, although such statements are found in SCm. ii. 253.

- (25) The views detailed in 3.503, 504, 505-06 are

Identical views are detailed in 21.111-116, but the

*The author of सच्चसंख्य refers to this passage of our Text (JPTS 1917-19 p. 28, verses 357-358).

definitely ascribed to teachers Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpī-vāsi-Mahādattatthera, and Cūḷābhayattthera respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon Vis. names of the advocates of these views are not mentioned. Dhammapāla's Commentary on Visuddhimagga, Paramattha-mañjūsā, ii. 856 (Burmese ed. published by Mundy's Tipitaka Press, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the Visuddhimagga, or other Aṭṭhakathās that are indisputably the works of Buddhaghosa. If this text also had been the work of Buddhaghosa, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards kammaṭṭhānas, or anulomacittas. Even in places where other Commentaries on the Nikāyas refer to Visuddhimagga, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of Visuddhimagga have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like Buddhaghosa give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of Buddhaghosa being the author of our text does *not*, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from Buddhaghosa's cāriya—from Ceylon, who relies not only upon Tipiṭaka texts but also upon Aṭṭhakathā, Mahā-Aṭṭhakathā, Āgamaṭṭhakathā, Milindapañha, Visuddhimagga, as well as Great Masters of Ceylon like Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpī-vāsi-Mahādattatthera and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera. He has given us the results of his studies of the Mahā-Aṭṭhakathā or of the master-minds of Ceylon in Dvārakathā (3.92-172) and Vipāka-uddhārakathā (3.587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with Cūḷābhayattthera. Mahāsīvattthera is constantly referred to (3.481, 586; 5.140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsī Tissabhūtitthera (1.72) and Gāma-vāsī Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgati-miya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhāṇaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahā-vihāravāsīs (1.116). The words *idhamuttamaṃ dīpaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānāgarājā (5.130); mountains like Cetiya-pabbata (5.130) and Cittala-pabbata (4.19), villages like Vattakalaka (3.204) and Setambangaṇa (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvarī (3.274), Bhāratyuddha and Sitāharapa (3.153, 161), Āthabbapa iddhikā (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*)—Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 80) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the *Aṭṭhaśālinī* is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

- (१)[1] करुणा विअ सत्तेसु पञ्ञा यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सव्वेषु पवत्तिथ यथारुचि^१ ॥१॥
दयाअ ताअ सत्तेसु समुत्साहितमानसो ।
पाटिहीरावमानाभि वमन्तो तिदमालये ॥२॥
पारिच्छत्तकमूलमिहि पण्डुकम्बलनामके ।
मिलासने सन्निभिन्नो आदिच्चो^२व युगन्धरे ॥३॥
चक्कवाठसहस्सेहि दसहागम्म सव्वसो ।
सन्निसिन्नेन देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥
मातरं पमुखं कत्वा तस्सा पञ्ञाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामगं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मं च^३स्स पूजेत्वा कत्वा सङ्गस्स च^३ञ्जलि ॥६॥
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।
आनुभायेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
विसुद्धाचारसीलेन निपुणामलबुद्धिना ।
भिक्खुना बुद्धघोसेन सक्कच्चं अभियाचितो ॥८॥
यं देवदेवो देवानं देसेत्वान यतो पुन ।
थरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्खि विनायको^३ ॥९॥
अनोत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
यं च सुत्वान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुचि । २ सि०.-पाटिहेर^० । ३ M.-सनायको.

भिक्षून् पयिरुदाहासि^१ इति भिक्षूहि धारितो ।

सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥

तस्स गम्भीरजाणेन^२ ओगाळहस्स अभिण्हसो ।

नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥

या महाकस्सपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।

सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥

आभटा पन^३ थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।

या दीपं दीपवासीनं भासाय अभिसङ्गता ॥१४॥

[2] अपनेत्वा ततो भासं तम्बपण्णिनिवासिनं ।

आरोपयित्वा निदोसं भासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥

निकायन्तरलङ्गीहि असम्मिस्सं अनाकुलं ।

महाविहारवासीनं दीपयन्तो विनिच्छयं ॥१६॥

अत्थं पकासयिस्सामि आगमट्टकथासु पि ।

गहेतब्बं गहेत्वान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥

कम्मट्टानानि सब्बानि चरियाभिञ्जा विपस्सना ।

त्तिसुद्विमग्गे पनिदं यस्मा सब्बं पकासितं ॥१८॥

तस्मा तं अगहेत्वान^४ सकलाय पि तन्तिया ।

पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णनं ॥१९॥

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।

अविक्षित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तत्थ अभिधम्मो ति^५ केनट्टेन अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्मविसेसट्टेन ।
अतिरेकविसेसत्थदीपको हि एत्थ ‘अभि’-सदो । “ब्राह्मा मे आरुसो दुक्खा वेदना
अभिक्रमन्ति नो^६ पटिक्कमन्ति” [] “अभिक्रन्तवण्णा” [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिरुपाहामि. २ म०, मि०-^०जाणेहि. ३ सि०, सी०-पुन.
४ म०, मि०-अगहेत्वान. ५-५ म०-omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-
omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
reference given by Maung Tin.

आदीसु विय । तस्मा यथा समुत्तिसेसु बहूसु छत्तेसु च धजेसु च यं अतिरेकप-
माणं त्रिसेसवण्णसण्टानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं'ति वुच्चति, यो अतिरेकपमाणो
नानाविरागवण्णत्रिसेससम्पन्नो च धजो सो 'अतिधजो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपत्तिसेसु बहूसु राजकुमारेसु चैव देवेसु च यो जाति-भोग-यस-इस्सरियादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो चैव त्रिसेसवन्तरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चैव त्रिसेसवन्तरो चैव देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथारूपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अयं
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मत्रिसेसट्टेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्वा पञ्चकखन्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-
धम्मं पत्वा पत्तं सुत्तन्तमाजनिय-अभिधम्ममाजनिय-पट्ठापुच्छकनयानं वसेन निष्प-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, बावीसति-
न्द्रियानि, द्वादसर्पादिको पच्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तमाजनियं नत्थि, पच्चयाकारे [वि० १३५...] च पट्ठापुच्छकं नत्थि । सुत्तन्तं
च पत्वा चत्तारो सतिपट्ठाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा
पन तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधानां,
चत्तारो इन्द्रियादा, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि जानानि,
चतस्रो अपमञ्जा^१यो, पञ्च सिक्खापदानि, चतस्रो पटिसम्पिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । केवलं हि एत्थ सिक्खापदविमङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तमाजनियं नत्थि । सुत्तन्तं हि^२ पत्वा पत्तं जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-
देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन "एकविधेन आणवत्थुं" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकैकतो
पट्ठाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्ता । सुत्तन्तं पत्वा च पत्तं मुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पत्तं तिण्णं पि नयानं वसेन
मुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो^३ वै विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्मात्रिसेसट्टेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्वो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुगलपञ्जात्ति-

१ सि०, M.—omit. २ सि०—त्रिसेसवण्ण^०. ३ M.—अभि^०. ४ M.—
omits. ५ M.—पत्तवान्. ६ सी०, M.—पट्ठ^०. ७ सि०—द्वादसङ्गदीपको.
८ सि०, M.—omit. ९ सि०—हि. १०-१० सी०, M.—चत्तारि सम्मपपयानानि.
११ सि०—संबोज्झंगा. १२ M.—omits. १३ M.—अपमञ्जा. १४-१४ म०, मी०—
omit. १५ M., सी०, म०—omit. १६ M., सी०, म०—च. १७ सि०—"आणवत्थुं".
१८ सी०—एककतो. M.—एकतो. १९ सी०, म०, M.—omit. २० सी०, म०,
M.—omit. २१-२१ सी०, M.—पन पत्वा. २२-२२ सि०, M.—च पञ्जतो.

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो^१ । अयमेत्थ आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थुं कस्मा गहितं ? ननु सम्मासम्बुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिक्कमित्वा मोग्गाल्लिपुत्त-
तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छुट्ठेथ नं’ ति । ‘किं पन छप्पकर-
णानि अभिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तप्पकर-
णानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महदये नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया व पण्हवारा अवसेसा,
कथावत्थुना सद्धिं सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, [४]महाधातुकर्था नाम अत्थि,
ताय सद्धिं सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिको व तन्ति अव-
सेसा । कथावत्थुना व सद्धिं सत्ता’ति ।

(६) सम्मासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा यो एसा पुग्गलवादे ताव चत्तुं पण्हसु द्विन्नं पञ्चकानं वसेन अट्टमुखवादयुत्ति तं औदि कत्वा सब्बकथामग्गेसु असम्पुण्णभाणवारमत्ताय पालिया मातिकं ठपेसि । सा पनेसा तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिक्कत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिक्कत्थो पर-
मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिक्कत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तब्बे । आजानाहि निग्गहं । ... पे०^{१४} ... पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिक्कत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिक्कत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिक्कत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तब्बे । आजानाहि निग्गहं ... पे० ... । सब्बत्थ पुग्गलो नूपलब्धमि, सब्बदा पुग्गलो उपलब्धमि सब्बदा पुग्गलो नूपलब्धमि, सब्बेसु पुग्गलो उपलब्धमि सब्बेसु पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिक्कत्थपरमत्थेनो”ति एवं पठमं वादं निस्साय पठमं निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपनं वेदितब्बं ।

(७) तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इदं दिस्सो^{१५} ठपेसि—मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थुं. ३ सि०—वदसि. ४ सि०—मत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च. ७ सि०—पण्हवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin]. Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this महाधम्महदये ताव कतिपया व पण्हवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं परिनिब्बानतो. १८ सि०—omits.

सहस्रमज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समो-
धानेत्वा दीघनिकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गह्लिपुत्ततिस्स-
त्थेरो पि ईदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेति, स्त्थारा पर्ने दिन्ननयेन
ठपितमातिकाय देसेसि । इति स्त्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलं
पेतं पकरणं बुद्धमासितमेव नाम जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5]-पिण्डिकमुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डिकमुत्तस्मि
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसञ्जासंखा ममुदाचरन्ति, एत्थ चे
नत्थि अभिनान्दितब्बं अभिवदितब्बं अज्झोसितब्बं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म०
१.१०९] ति मातिकं ठपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका
भिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्कमित्वा दसवलेन ठपितमातिकाय अत्थं पुच्छिसु ।
थेरो पुच्छितमत्तेकेनेव अकथेत्वा दसवलस्स अपधित्तिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आवुसो
पुरिसो सारथिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहरित्वा साररुक्खो
विय भगवा साखापलाममदिसा सावका, “मो हावुसो भगवा जानं जानाति, पस्सं
पस्मति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थम्म निज्जेता
अमत्तस्म दाता धम्ममामी तथागतो” [म० १.१११] ति स्त्थारं थोमेत्वा पुनपुनं
थेरेहि याचितो स्त्थारा ठपितमातिकाय अत्थं विमज्जित्वा “आकङ्कमाना च पन
तुम्हे आयस्सन्ता भगवन्तं येव उपसङ्कमित्वा एतमत्थं पुच्छय्याथ” [म० १.११३];
सचे मव्वञ्जुत्तजाणेन सुद्धि संसन्दिममानं समेति गणहेय्याथ, नो चे मा गण्हित्थी
ति इमिना अधिपायेन “यथा वो” भगवा व्याकरोति तथा त धारेय्याथा”
[म० १.११३] ति क्त्वा उच्योजेसि । ते स्त्थारं उपसङ्कमित्वा पुच्छिसु । स्त्था
दुक्कथितं कच्चानेनो ति अवत्वा मुवण्णालिङ्गं उम्मापेन्तो विय गीयं उपनामेत्वा
सुपुण्णितसत्तपत्तमेस्सिरिकं विय महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छोस्त्वा साधु साधू ति
थेरस्म गाधुकारं दत्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो”, महापञ्जो भिक्खवे

१ सि०, म०, M.— इमं. २ M.— omits. ३ सि०— चेनं. ४ M.— omits
एव नाम. ५ सि०— पुच्छितमत्तेनेव. ६ सि०— puts this after तुम्हे. ७ सि०—
inserts तं after this. ८ सि०— गणहय. ९ सि०— adds च after this.
१० M.— नो. ११ सि० inserts after this पनमत्थं. १२ सि०— दुक्कथितं.
१३ सि०— कच्चायनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. मूलटीका— सुवण्णमयं आलिङ्गं,
सुद्धकमुदिगं । म०— सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टमालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पक्तं
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतलसन्निभा गीवा । मधुमारत्थं दांपनी [p.
52] adds:—सुद्धकमुदिगं नाम मज्जे संखित्तं, उमतो वित्थत्तं । १५ M.— सत्तपक्कं.
१६ सि०— महाकच्चानो.

महाकचानो, मं चे पि तुम्हे भिक्खवे एतमत्थं पाटिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एवमेव व्याकरेय्यं यथा तं महाकचानेन व्याकृतं”[म० १.११४]ति आह । एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्ठाय पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धभासितं नाम जातं । आनन्दत्थे-रादीहि वित्थारितसुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्भासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं ठपेसि । [६] ठपेन्तो च इदमद्दस—मम परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्तितस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीघ-निकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गाल्लिपुत्तितस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देमितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-भासितं एवं जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गणिप्पकरणे चतस्सो विमत्तियो — चित्तविमत्ति रूप-विमत्ति निक्खेपरासि अत्थुद्धारो ति ।

(११) तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोळस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारी ति एकूननवुत्ति चित्तानि चित्त-विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणवारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा वित्थारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविमत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्वेमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वास्तो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वास्तो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुच्चति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०— सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582.
४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०— विम-
ज्जिता. ८ सी०— द्वि°. ९ सि०— एतस्स. १० सि०— omits.

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्धारमूतं याव स-रणदुका नि-
विस्वत्तं अट्ठकथाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खू महापकरणे गणनचारं^१
असहस्रखेन्ता गणनचारं^२ समानेन्ति । तं वाचनामगतो द्विमत्तमाणवारं । वित्थारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^३ धम्मसङ्गणिप्पकरणं^४ वाचनामगतो अतिरेकेतरसमत्त-
माणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निक्खेपो अत्थजोतना ।

गम्भीरं निपुणं ठानं^५ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विमङ्गलपकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो
धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पच्चयाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो
सम्मप्यधानविमङ्गो इद्विपादविमङ्गो बोज्झविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो
अप्पमञ्जाविमङ्गो सिक्खापदविमङ्गो पटिसम्भिदाविमङ्गो आणविमङ्गो खुदकवत्थु-
विमङ्गो धम्महृदयविमङ्गो ति अट्ठारसविधेन विभक्तं ।

तथ खन्धविमङ्गो सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पट्हापुच्छकानं वसेन
तिधा विभक्तो । सो वाचनामगतो पञ्चमत्तमाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विभक्ता ।
तेसु आयतनविमङ्गो वाचनामगतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो ।
तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गे सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो । पच्चयाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पट्हापुच्छकं पनेत्थ
नत्थि । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्यधान-इद्विपाद-
बोज्झ-मग्गविमङ्गा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमञ्जाविमङ्गो अतिरेक-
माणवारमत्तो । सिक्खापदविमङ्गे पि सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो; [8] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । आणविमङ्गो दसविधेन
विभक्तो; वाचनामगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुदकवत्थुविमङ्गो पि दसविधेन
विभक्तो; वाचनामगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविमङ्गो तिविधेन विभक्तो;
वाचनामगतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सब्बे पि वित्थारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विमङ्गलपकरणं नाम वाचनामगतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं;
वित्थारतो^६ वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०— M.—गणनवारं. २ सि०— M.— गणनं. ३ सि०— omits. ४ सि०—
puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०— आणं.
६ M.— वाणवत्थु°. ७ सि० — वित्थारियमानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विष्पयोगो, (७) सम्पयुत्तेन विष्पयुत्तं, (८) विष्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (९) सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (१०) विष्पयुत्तेन विष्पयुत्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं; (१२) सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं, (१४) विष्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु० १] ति चुद्सविधेन विभक्तं । तं वाचनामगता अतिरेकलभाणवारमत्तं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुगलपञ्जति नाम । सा “खन्धपञ्जति आयतनपञ्जति धातुपञ्जति सच्चपञ्जति इन्द्रियपञ्जति पुगलपञ्जती” [पु० १] ति छविधेन विभक्ता । सा वाचनामगता अतिरेकपञ्चभाणवारा; वित्थारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तरं कथावत्थुप्पकरणं नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा विभक्तं । तं वाचनामगता इदानी पोत्थके^२ लिखितं अगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायप्पमाणं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमकं नाम । तं मूलयमकं खन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सच्चयमकं सङ्खारयमकं अनुसर्ययमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [९] तं वाचनामगता वीसभाणवारमत्तं, वित्थारतो अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्सेव नाम । तं (१) हेतुपच्चयो (२) अरम्मणपच्चयो (३) अधिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो (५) समनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अञ्जमञ्जपच्चयो (८) निस्सयपच्चयो (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पच्छाजातपच्चयो (१२) आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहारपच्चयो (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्पयुत्तपच्चयो (२०) विष्पयुत्तपच्चयो (२१) अत्थिपच्चयो (२२) नत्थिपच्चयो (२३) विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति । पच्चयवसेन ताव चतुर्वीसतिविधेन विभक्तं ।

(१८) इमस्मिं पन टाने पट्टानं समानेतव्वं । कुसलत्तिकवादयो हि द्वावीसतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...स-रणा धम्मा अ-रणा धम्मा, इमे सत्तं दुर्का । अपरे पि^३ विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- चव. २ सि०- कोट्टके. ३ सि० adds पकरण. ४ सि०- अनुस्सय^०. ५ सि०- वीसति^०, M.-वीस. ६ सि०- बावीसति^०. ७ सि०, M.- असरणा. ८ सि०- सत्तदुका; See मा० १-१२२. ९ सि०- adds दुका.

जाणं, अनुपादे जाणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेसु द्वावीसति तिका सतं दुका ति अयं आहच्च भासिता जिनवचनभूता सब्बज्जुबुद्धेन देसिता सत्तत्रं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति ? धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरपमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न सामुक्कंसिकेन अत्तनो जाणेन ठपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपातं—दुकनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरमुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आमिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमनत्थं ठपिता । ते पनेते एकस्मिं निक्खेपकण्डे येव मत्थकं पापेत्वा विमत्ता । सेसट्टानेसु याव स-ग्णदुका अभिधम्मो विमत्तो ।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निद्दिट्ठं । भूतं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निद्दिट्ठं^२ । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । ततो दुकसतं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । [10]तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । दुके च^४ दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ अनुलोमग्घि नया सुग्ग्मीरि^५ ति ।

(२०) पचनीयपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुकसतं निस्साय दुकपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुकमतेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम । दुकमत्तं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नामा ति पचनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निद्दिट्ठं^२ । तेन वुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ पचनीयग्घि^५ नया सुग्ग्मीरि^५ ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपचनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सब्बज्जुनजाणबुद्धेन. ३ सि०, M-omit सत्तन्तिक. ४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक. ६ मि०-अकिलमत्थं. ७ M. only reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्ठकथा. ८-९. १० धम्मसंगणि 1-22 of मातिका. ११ धम्मसंगणि 23-122. मा० १२ मि०-निद्दिट्ठं, १३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii.71. १६ All texts read so. १७ सि०, M.-पचनीयानुलोमग्घि. १८ See तिकपट्टान ii.71 (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपच्चनीयमिह नया सुगम्भीरौ ति ।
(२२) तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमे पि^२ एतेहेव छहि नयेहि निदिद्धं । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पच्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरौ ति ॥

(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानु-
लोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं नाम ।

(२४) इदानि इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरमावविजाननत्थं चत्तारो सागरा
वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, जाणसागरो ति ।

(२५) तत्थ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानं^६ च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पवुच्चती ति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्ठं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया पुरिमकोटि न पज्जायति
एत्तकानं हि वस्ससतानं वा [११] वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सानं वा, कप्प-
सतानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसतसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उप्पन्ना, ततो पुब्बे
नाहेसुं ति वा, असुकस्स नार्म रज्जो काले उप्पन्ना, असुकस्सं बुद्धस्स काले उप्पन्ना
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न
पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा संभवी” [अं०
५.११३] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमतगो वं ।

(२६) महासमुद्धो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-
योजनसहस्सगम्भीरो । तत्थ उदकस्स आळ्हकसतेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा
आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाणं^{११} नाम नत्थि । अथ खो असंखेय्यो अप्पमेय्यो
महाउदकखन्धो त्वेव संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिटकं बुद्धवचनं । द्वे पि हि^{१२} तन्तियो पच्च-
वेक्खन्तानं सद्वासम्पन्नानं पसादवहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-
नस्सं उप्पज्जति । कतरौ द्वे^{१४} ? विनयं च अभिधम्मं च । विनयधरानं भिक्खून्
विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसानुरूपं सिक्खापदपज्जापनं नाम— इमस्मिं दोसे
इमस्मिं वीतिककमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपैज्जापनं— अज्जेसं अविसयो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ सि०, M.—पच्चनीयानुलोममिह. ३ सि०—
wrongly reads अनुलोमपच्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ सि०—
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि०
adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this.
१० सि०—च. ११ M.—परिमाणं. १२ सि०—omits; M. द्वे हि. १३ सी०, म०—
कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.—omits the first member.

बुद्धानमेव विसयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^१ पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं^२ पच्चवेक्खन्तानं सञ्चरित्तेपेय्यालं^३ पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं^४ पीतिसोमनस्सं उपपज्जति । आभिधम्मिकाभिकखून् पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धात्वन्तरं पि इन्द्रियन्तरं बल-ब्रोज्झङ्ग-कम्म-विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारकरूपानि गणेन्तो^५ विय रूपारूपधम्मे पब्बं पब्बं कोट्ठासं कोट्ठासं कत्वा विभजन्तो^६ दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्तिं पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं उपपज्जति ।

एवं उपपत्तिया पनस्स इदं वत्थुं^७ पि वेदितव्वं-महानाग-तिमिर्थ-तिस्सदत्त-त्थेरो [12] किर नाम महाब्रोधिं वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले निसिन्नो महासमुद्धं ओलोकेसि । अथ'स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पभेद-समुग्गत-जलचुण्ण-परिकिण्णो पर्नं^८ पसारित-रजतपट-सुमन-पुप्फसन्धरसदिसो महासमुद्धो वै^९ पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्धस्स ऊमिवेगो बलवा उदाहु चतुवीसतिप्पभेदे समन्तपट्टानि नयमुखं बलवं ति चिन्तेसि । अथ'स्स महासमुद्धे परिच्छेदो पञ्जायति-अयं हि हेट्ठा पटविया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन, एकतो चक्रवालपव्वतेन, एकतो वेलन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो न पञ्जायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उपपन्ना । सो पीतिं विक्खंमेत्वा विपस्सनं वट्ठेत्वा यथानिसिन्नो वै^{१०} सब्बकिलेसे खेपेत्वा अगगफले अरहत्ते पतिट्ठाय उदानं उदानेसि-

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सयं अभिञ्जाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुब्बं निखिलेन देसितं । महेसिना रूपगतं व पस्सती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सब्बञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{११} तं अञ्जेन न सक्का जानितुं, सब्बञ्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सब्बञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिप्पेतो । इमं हि सब्बञ्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा ब्रोधिमूले निसिन्नो 'इमं पटिविज्झत्वा इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसतसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि-

१ विन०-३.९२. २ विन०-३.११३. ३ विन०-३.१३९. ४ सि०-अनन्तत (?). ५ सी० म०-गणहन्तो, PTS, गन्धन्तो, M.-गन्धेन्तो. ६ सी० M.-विभजेन्तो. ७ सि०-वत्थुं. ८ सी०, M.-महागतिम्बयं, म०-महागतिगमियं. ९ सि०-विप्प-किण्णं. १० सि०-omits. ११ म०-च, सि०, M. omit. १२ सि० omits. १३ सि० omits.

वीतिवत्तानि, अथ मे इमस्मिं पल्लङ्गे निसिञ्चेन दियट्ठुकिसेसहस्सं खेपेत्वा अयं धम्मो पटिविद्धो'ति पटिविद्धधम्मं पच्चवेक्खन्तो सत्ताहं एकपल्लङ्गेन निसीदि । ततो तस्मा पल्लङ्का बुट्ठाय 'इमस्मिं वत मे पल्लङ्गे सब्बञ्जुतजाणं पैटिविद्धं'ति अनिमिसेहि चक्खूहि सत्ताहं पल्लङ्कं ओलोकेन्तो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नूनं सिद्ध-[13]-त्थस्म कत्तब्बकिच्चं अत्थि, पल्लङ्कस्मिं आलयं न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं अत्वा तावदेव तासं वितक्कं वूपसमत्थं वेत्तासं अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारियं दस्सेमि । महावोधिपल्लङ्कस्मिं हि कतपाटिहारियं च, जातिममागमे कतपाटिहारियं च, पाटलिपुत्तममागमे कतपाटिहारियं च, सब्बं गण्डम्यंरुक्खमूले कर्त्त-यमकपाटिहारियमदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्वा पल्लङ्कस्स च टितट्ठानस्स च अन्तरे आक्रामतो ओरुद्ध सत्ताहं चङ्गमि ।

(३०) इमेसु च एकवीमतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रतनधरे निसीदि—रतनधरं नाम न रतनमयं गेहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनधरं ति वेदितव्वं—तथ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विमङ्ग-पकरणं धातुकथं पुगलपञ्जत्ति कथावत्थुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओरुद्ध "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतपच्चयो"ति सम्मसने आरभि, अथ'स्स चतुवीसतिमसन्तपट्ठानं सम्मसन्तस्म एकन्ततो सब्बञ्जुतजाणं महापकरणे येव ओकासं लभि । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहामन्थो चतुराभीतियोजनमहस्सगम्भीरे महासमुदे येव एकन्ततो ओकासं लभति, एवमेव सब्बञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे येव ओकासं लभि ।

(३२) सत्थु एवं लट्ठोकासेन सब्बञ्जुतजाणेन यथामुखं सण्हमुखमधम्मं सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदानमज्जेट्ठपमस्सरवभेन छव्वण्णरस्मियो निक्खमिषु । केगमस्सूहि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिषु, यासं वसेन गगनतलं अज्जनचुण्णसमाकिणं विय उम्मापुफ्फनीलुपलदलसञ्चलं विय वीतिपतन्तं मणितालवण्टं विय सम्मसारितमेवकपट विय च अहोमि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिषु; यासं वसेन दिसामागा सुवण्णरमधारा निसिञ्चमानो विय सुवण्णपटपसारितो विय कुकुमचुण्णरञ्जिता विय

१ M.—एकपल्लङ्क २. M.—पटिविद्धं. ३ मि०, M.—omit. ४ M.—पाटिकपुत्त°. ५ म०—कण्डम्ब°. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्त. ८ See १.१७ above. ९ सि०—लभति. १० सि० M.—तिमिरपिङ्गल° Cf. Kalpasūtra i.43 where we have निमि and निमित्तिमिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.—°पवारिता. १३ मि०—कुकुट; म०—कुकुट.

कणिक्कारिपुणसम्परिकिण्णा विय च विरोचिसु । मंसलोहिनेहि चैव अक्खीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यासं वसेन दिसामागा चीनपिट्टुवुण्णरञ्जिता विय सुपक्कलाखारमनिसिञ्चमाना विय रत्तकम्बलपरिक्खत्ता विय जयसुमनं-पालि-मद्दक-वन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचिसु । अट्ठीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा रजत-घटेहि^१ आसिञ्चमानखीरधारा सम्परिकिण्णा विय संपसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-भिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्छन्ना विय च विरोचिसु । मञ्जेट्टापमस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमिन्त्वा घनमहापटविं गण्हिसु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतमहस्सवहलो महापटवी निद्धन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोमि । पटवि भिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिसु । पटवीमन्धारकं अट्टनहुताधिकं चतुयोजन-सतमहस्सवहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमानं विलीनमुवण्णं विय अहोमि । उदकं विनिविज्झित्वा वातमग्गहेसुं । छन्नहुताधिक-नवयोजनसतमहस्सवहलो वातो समुस्मितसुवण्णक्खन्धो विय अहोमि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अज्जटाकासं पक्खमिंसु । उपरिभागेन उग्गन्त्वा पि चातुम्महाराजिके गण्हिसु । ते^२ विनिविज्झित्वा तावत्तिसे ततो यामे ततो तुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहफले ततो ऽद्भ सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुपे^३ गण्हिसु । चत्तारो आरुपे विनिविज्झित्वा अज्जटाकामं पक्खन्दिंसु । तिरियभागेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खान्दिंसु ।

(३४) एतत्केसु ठानेसु चन्दमिह चन्दपभा नत्थि, सुरिये सुरियपभा नत्थि, तारकरूपेसु तारकपभा नत्थि, देवतान उय्यानविमानकपक्खेसु चैव सरीरेसु च आमरणेसु चा ति सब्बत्थ पभा नत्थि । तिमहस्सि-महासहस्सि-लोकधातुया आलोककरणसमत्थो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खजोपनको विय अहोमि । चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कपक्खानं परिच्छेदकमत्तकमेव पञ्जायित्थ । एतत्तं ठानं बुद्धरस्मीहि येव अज्झोत्थयं अहोमि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्ठान-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुखम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरूपं पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तममुट्ठाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चला व अट्ठासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोमि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी०' M.-कणिक्कार. २ So reads M. ३ सि०- जयकुसुमं. ४ सि०, M.-रजतकूटेहि. ५ पि०, म०-सिन्दवार. ६ सि०-अज्जटं ७ सि०-ते पि. ८ सि०-आरुपे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचीमेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सक्कोती ति न वत्तब्ब । अपरमागस्मिं हि तथागतो तावतिमभवने पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दससहस्सचक्रवाळेदेवतानं मज्जे निसिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्मं देसेन्तो सतभागेन सहस्सभागेन सतसहस्सभागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संक्रमित्वा संक्रमित्वा वै देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवसितदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विय अधोमुख-उपितउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विय च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं वट्टेत्वा अनुमोदेन्तान देसना दीव-मज्झिमानिकायापमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरिसाय धम्मं देसेन्तानं देसना संयुत्त-अंगुत्तरिकै-द्वेमहानिकायापमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरणं सुफस्सितं^१ मुखादानं सिलिट्ठं जिह्वा मुदुका मरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एत्तको होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो येव ।

(३८) आनन्दथेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पञ्चदमगाथासहस्मानि सट्ठिपदसहस्सानि लतापुष्पानि आकङ्खन्तो विय टितपदेनेव उत्था गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उदेसमगो होति । थेरस्स हि अनुपद उदेसं ददमानो अज्जो दातुं न सक्कोति, न सम्पापुणाति । सम्मामभुद्धो व सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितं देसनं वस्ससतं वस्ससहस्सं उगगहन्तो पि मत्थकं पापेत्तुं न सक्कोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कवल्लिङ्काराहारपटिवद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसी ति ? पटिजग्गनेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वर्णितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो भिक्खाचारवेलं सल्लक्खेत्वा निभिमत्तबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकापो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेत्' ति अधिट्ठाय पत्तचीवरमादाय अनोतत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्ठं देन्ति । तं खादित्वा अनोतत्तदहे सरीरं पटिजग्गित्वा मनोसिलातले टितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं पारुपित्वा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुट्टं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोतत्ततीरे निसिन्नो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सो०, म०-अपरभागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ मि०-संखिपित्वा संखिपित्वा. ५ M.-पकुत्तरिक, मि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-सुफासितं, सि०-सुफस्सितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । ‘सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो’ ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्मिदापत्तस्स अग्ग-सावकस्स वेलन्ते ठत्वा हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसादिसं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयसतेन नयसहस्सेन नयसत्तसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति येव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावात्थिवासीनं कुलपुत्तानं^१ सम्पत्तानं धम्मदेसनविला नाम अत्थि, ताय वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेसक्खा देवता जानन्ति, अपेसक्खा न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मितबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्तामावा । उभिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा सेरेसु वा वचनेसु वा नानत्तं नत्थी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्षुसतानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदसवलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योनियं निब्बत्ता पब्भारे ओलम्बन्ता द्विन्नं आभिधम्मिकभिक्षून् अभिधम्मं सज्झायन्तानं सेरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुक्कपक्खं अजानित्वा पि सेरे निमित्तग्गा-हमत्तकेनेव कालं कत्वा देवलोके निब्बत्तिंसु । एकं बुद्धन्तरं देवलोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निब्बत्ता यमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सन्तिके पब्बजिंसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च सैसं भिक्षून् सत्तपकरण-उग्गहणं च एक्कपहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मो वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तथेरपभवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेतुं धारेतुं परियापुणितुं वाचेतुं च पहीती ति^३ गणनवारं ठपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पठमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पठमतरं आभिधम्मिको होति । सो हि तं महाबोधिपलङ्के निसीदित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपलङ्केन निसिन्नो उदानं उदानेसि —

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ’स्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥
यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ’स्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा । यतो खयं पच्चयानं अवेदि ॥
यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सी०, म० — देसेतुं; M. inserts after this पत्तचीवरमाशय. २ सि० omits; M. — सम्पत्तानं. ३ भि०, M. — होती ति.

विधूपयं तिष्ठति मारणेन, सूरौ^१ व ओभासयमन्तलिखंति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदभाणका पन

“अनेकजातिसंसार मन्धाविरसं अनिच्चिरं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारक दिट्ठो^२मि पुन गेहं न काहमि ।

सव्वा ते फासुका भग्गा गहफूटं विसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हान खयमज्झगा” ति ॥ [ध० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिव्वानसमये “हन्ढ दानि भिक्खवे आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अपमादेन सम्पादेथा” ति [दी० २.१५६] वृत्तवचनं पञ्चिमबुद्धवचनं नाम । उभिनमन्तरे पञ्चचत्तालीसवम्मानि पुण्डरीकमं गन्धेनेन विय, रतनावलि^३ आवुणन्तेन^४ विय^५, च कथितो अमत्तपकासनो मज्झिमो मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सर्वं पि मज्झहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मसम्बन्धतो चतुरामीति धम्मकम्बन्धमहस्सानि ।

(४६) कथं ? सर्वं पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तपिटकं अभिधम्म-पिटकं ति^६ तिपपेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-ति खन्धका सोळस परिवारा ति इदं विनयपिटकं नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिस-सुत्तसङ्गहो दीघनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियड्डसत्त-द्वेसुत्तसङ्गहो मज्झिम-निकायो । ओधतरणसुत्तादि-सत्तसुत्तसहस्स-सत्तसत्तेद्वासट्ठिसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो । चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवसुत्तसहस्स-पञ्चमत-मत्तपण्णासंयुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवृत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतवत्थु-थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निहेम-पटिसम्मिदा-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिटकवसेन पण्णरसापमेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तपिटकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि अभिधम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ॥

१ M., म०, सी० - सुरियो. २ विन ० - १.२. ३ M. - omits. ४ Cf. समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M. - सुत्तसत्त०. ६ M. - सुत्तपण्णास०

७ Chinese version of समन्तपासादिका omits this and mentions only fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिक्खन्धमातिका विमङ्गादिप्पभेदनया विसेसभूता च दळ्हीकम्मसिथिलकरणप्पयोजना अनुपञ्जस्ति-नया । कायिकवाचासिकअज्झाचार-निसेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं चिनयो विनयो ति अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं चिनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो^१थ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेय्य^२ज्झासयानुलोमेन वुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिव फलं, पसवती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं, धेनु वियं सारं, पग्घरती ति वुत्तं होति । मुट्ठु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति । सुत्तसमागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि विञ्जूनं । यथा च सुत्तेन सङ्गहितानि पुप्फानि न विकिरियन्ति विद्धंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अपरो पन नयो—

य एत्थ वुड्ढिमन्तो सलक्खणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सद्दो वुड्ढि-सलक्खण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति । तथा हेस “वाळ्हा मे आवुरो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती [] ति^३ आदीसु वुड्ढियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिञ्जाता अभि-लक्खिता” [] ति आदीसु सलक्खणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [सु० नि० ५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिवलो विनेतुं अभि-धम्मो अभि-विनये” [विन० १.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अञ्जमञ्जसंकरविरहिते धम्मो च विनये चा ति वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१...] ति आदीसु अधिके । एत्थ च “रूपूपपत्तिया मग्गं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती” [§१६०] ति आदिना नयेन वुड्ढिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा सद्धारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लक्खणीयत्ता सलक्खणा पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोकुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना

१ M., सी०-विद्धसेत्ति. २ M.-पूरिता. ३ See n. 7 in १.२.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्पायो । “कस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन सभावपरिच्छिन्नत्ता परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सलक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविसिद्धं तं

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं ति वुच्चति । “अथ पुरिसो आगच्छेय्य कुहालपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि भाजनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एवं दुविधत्थेन पिटकसद्देन सह समासं क्त्वा विनयो च सो पिटकं च
परियत्तिभावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटकं । यथावुत्तेनेव नयेन
सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं । अभि-[21]-धम्मो च सो पिटकं चा ति
अभिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एवं अत्वा च पनं पि तेन्येव पिटकेसु नानापकारकोसल्लत्थं

देसना-सासन-कथाभेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खा पहान-गंभीरभावं च पग्गिदीपये ॥

परियत्तिभेदं संपत्ति विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि मच्च विमार्थेये ॥

(५२) तत्थायं^१ परिदीपना विभावना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
क्कमं आणा-वोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-दिट्ठिविनिघेठन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणावाहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तन्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारवाहुल्लतो देसितत्ता वोहारदेसना;
अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थवाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति वुच्चति ।

१ M.- अवासिट्ठ. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन. ४, सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- तत्रायं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते ‘अहं ममा’ ति सञ्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासनं ति वुच्चति ।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खभूतो संवरासंवरो एत्थ कथितो ति संवरा-
संवरकथा; संवरासंवरो ति खुद्दको चेव महन्तो च संवरो, कम्माकम्मं विय फलाफलं
विय च; दुतियं द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खभूता दिट्ठिविनिवेठना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेठनकथा; ततियं रागादिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुच्चति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिरस्सो सिक्खा तीणि पहानानि चतुब्बिधो च
गंभीरभावो वेदितव्वो । तथा हि विनयपिटके त्रिसेसेन अधिसीलसिक्खा वुत्ता,
सुत्तन्तपिटके अधिचित्तसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपञ्चासिक्खा । विनयपिटके
च [२२] वीतिककमपहानं, किलेसानं वीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तपिटके
परियुट्ठानपहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपहानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पञ्चाय । पठमे च तदङ्गपहानं किलेसानं, इतरेसु विक्खम्भन-
समुच्छेदपहानानि । पठमे च दुच्चरितसंकिलेसस्स पहानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंकिले-
सिकानं पहानं ।

(५४) एकमेकरिं चेत्य चतुब्बिधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येव अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा वक्त्थापिताय तन्तिर्या देसना । पटिवेधो ति तन्तिया तन्तिअत्थस्स च
यथाभूतावबोधो । तीसु पि चेत्येसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा ससादीहि
विय महासमुदो मन्दबुद्धीहि दुक्खोगाळ्हा अलब्भनेय्यपतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकरिं एत्थ चतुब्बिधो पि गंभीरभावो वेदितव्वो ।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु । वुत्तं हेतं— “हेतुमिह जाणं
धम्मपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुफलं । वुत्तं हेतं— “हेतुफले
जाणं अत्थपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति पञ्चात्ति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिप्पायो; अनुलोम-पटिलोमसंखेपवित्थारादिवमेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोकियलोकुत्तरो । विसयतो असमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूपं अत्थेषु, पञ्चात्तिपथानुरूपं पञ्चात्तीसु अवबोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चायं यथा यथा
जापेतव्वो अत्थो सोत्तूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो— सब्बं पेत्तं अनुपचितकुसलसंभारेहि दुप्पञ्जेहि, ससादीहि विय महासमुद्दो, दुक्खोगाळ्हं अलब्भनेय्यपतिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एक्कं पि एकमेकस्मिं एत्थ चतुब्बिधो पि गंभीरभावो वेदितब्बो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-सासन-कथाभेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खापहानगंभीरभावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्था वुत्तत्था होति ।

(५७) परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सब्बं विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिटकेसु ति विधो परियत्तिभेदो दट्ठब्बो । तिरस्सो हि परियत्तियो— अलगहूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यो दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगहूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगहत्थिको अलगहगवेसी अलगहपरियेसनं चरमानो, सो पस्सेय्य महन्तं अलगहं, तमेनं भोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगहो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा बाहाय वा अज्जतरस्मिं वा अंगपच्चगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अलगहस्स । एवमेव खो भिक्खवे इधेकच्चे मोघपुरिसा धम्म परियापुणान्ति सुत्तं... पे०... वेदहं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पज्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पज्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्ते न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंभानिसंसा चेव धम्मं परियापुणन्ति इति वादपमोक्खानिसंसा च । यस्स च^२— त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^३स्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूरि^३ येव आक्खमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खंधो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविद्धाकुप्पो सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^४

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवर्त्तित्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूरि. ५ सि० inserts after this एवमेव तीसु पिटकेसु ति विधो परियत्तिभेदो वेदितब्बो ।

(५९) विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिरसो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिसंपदं निस्साय छल्लमिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । अभिधम्मे सुप्पटिपन्नो पञ्चासंपदं निस्साय चतस्सो पटिसंभिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पमेदवचनतो । एवमेतेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इम विजात्तय-छल्लमिज्जा-चतुपटिसंभिदा-पमेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अननुज्जातसुखसंफस्स-अत्थरण-पापुरणादिसंफस्स-सामज्जतो पाटिक्खित्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवजसज्जी होति । वुत्त पि हेतं— “ तथाहं भगवता धम्मं देसित आजानामि, यथा ये’मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया ” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-भावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “ चत्तारो’मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोक्खिम् ” [अं० २.२०५] ति आदीसु अधिप्पाय अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संधाय वुत्तं— “ अत्तना दुग्गहीतेन अम्हे चेव अब्भाचिक्खति अत्तानं च खनति ब्रु च अपुज्ज पमवती ” ति । ततो मिच्छादिट्ठिं पापुणाति । अभिधम्मे दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं’ अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविकल्पेण पापुणाति । वुत्तं हेतं— “ चत्तारि’मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा ” [अं० २.८०] ति । एवमेतेसु दुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इम दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विकल्पेपमेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियात्तिभेदं संपत्ति विपत्ति चा पि यं यहि ।

पापुणाति यथा भिक्खु त पि सव्वं विभावये’ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तथा होति । एव नानापकारतो पिटकानि अत्वा तेसं वसेन सब्बमेतं संगय्हमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? मव्वमेव हेतं दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायो ति पञ्चप-भेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीघनिकायो ? तिवग्ग-संगहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तैस सुत्तानि ।

चतुत्तिसेव सुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संगहो ।

एस दीघनिकायो ति पठमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०—१.१३३. ४ सी०—धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीघनिकायो ति वुच्चति ? दीघप्पमाणानं सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पवुच्चन्ति । “नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणा, पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चेत्य साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायभावे वचनत्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मज्झिमनिकायो ? मज्झिमप्पमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियट्ठसत्तं द्वे च सुत्तानि ।

दियट्ठसत्तसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मज्झिमो पञ्च-दसवग्गपरिग्गहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिवसेन ठितानि ओधतरणा-दीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसतानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगातिरेकवसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि सत्तपञ्जासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि च ।

सत्तपञ्जाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुद्दकनिकायो ? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुद्दकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसप्पभेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीघ-आदिके ।

तदञ्जं बुद्धवचनं निकायो खुद्दको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेव हि’दं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्लं’ ति नवङ्गप्पभेदं होति ।

तत्थ उभतोविभंग-निदेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रतनसुत्त-नालकसुत्त-तुवट्ठकसुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सब्बं पि सगाथकं सुत्तं गेय्यं ति वेदितव्वं । त्रिसेसेन संयुते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकलं पि अभिधम्मपिटकं, निग्गाथकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्व्या । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्व्या । ‘वुत्तं हेतं भगवता’ति आदिनयप्पवत्ता दसुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तब्बं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्चं जातकसतानि जातकं ति वेदि-
तब्बं । “चत्तारो”मे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुतधम्मा आनन्दे” [अं० २.
१३२] ति आदिनयपवत्ता सब्बे पि अच्छरियब्भुतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुत-
धम्मं ति वेदितव्वा । चुल्लवेदल्लं-महावेदल्लं-सम्मादिट्ठि^१-सकपञ्हे-संखारभाजनियं-
महापुण्णमसुत्तादयो^२ सब्बे पि वेदं च तुट्ठिं च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं
ति वेदितव्वा । एवमेतं अंगतो नव अंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानी ति ? सब्बमेव
हि^३ दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये^४ मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सपभेदं होति । तत्थ एका-
नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । य अनेकानुसंधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-
क्खन्धगणना । गाथाबन्धेसु पञ्हापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकदुकभाजनं एकमेकं च चित्तवारभाजनं एको धम्मक्खन्धो ।
विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदभाजनियं, अत्थि आपत्ति, अत्थि
अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति^५, अत्थि तिकच्छेदो^६ । तत्थ एकमेको कोट्टासो एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एव धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सब्बं पि बुद्धवचनं पंचसतिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-
कस्सपमुखेन वसीगणेन^७ इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-
बुद्धवचनं, इदं विनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं द्वीघ-
निकायो ... पे० ... अयं खुद्दकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानी ति इमं पभेदं ववत्थपेत्वा व संगीतं । न केवलं
च इममेव अज्झं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्यालसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं
संगहपभेदं ववत्थपेत्वा व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसाने च^८स्स इदं
महाकस्सपत्थेरेन दूस्सलस्स सासनं पंचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कतं
ति संजातपमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापठवी उदकपरियन्तं कत्वा
अनेकण्णकारं संकम्पि संपकम्पि संपवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसुं ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संखारुप्पत्तिमुच्च. ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.—omit. ६ सि० adds
hereafter अत्थि अतेकिच्छो अत्थि सतेकिच्छो. ७ सी०, म०—insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीते पनेत्थ अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निका-
यतो खुद्वकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मक्खन्धतो कतिपयानि धम्म-
क्खन्धतहस्सानि होति^१ । तं धारयन्तेसु भिक्खूसु पुब्बे एको भिक्खु सब्बसामा-
यिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपक्खन्धो
अव्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसा-
यतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता;
सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला
सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं,
दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता,
सोमनस्मिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया
कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया
अव्याकतो” ति धम्मकथं कथेमि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिकं त्वं सिनेरं परि-
क्खिपन्तो पिय दीघमुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेत’ ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम
आवुसो’ ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरमि ? किं अञ्जं बुद्धमासितं सुत्तं आह-
रितुं न वट्ठनी’ ति ? ‘अभिधम्मो केन मासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति ।
‘किं पन ते आवुसो विनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति ।
‘अविनयधारिताय मज्जे त्वं अजानन्तो एवं वदेसी’ ति । ‘विनयमत्तमेव आवुसो
उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिमपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं
भविस्सति; तुम्हादिसे हि पव्वाजेन्तो वा उपसंपादेन्तो वा सातिसारो होति’ ।
‘किं कारणा’ ? ‘विनयमत्तरम पि दुग्गहितत्ता; वुत्तं हेतु^२—“तत्थ अनापत्ति, न
विवण्णेतुकामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा
पि विनयं परियापुणस्ससी” ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं
वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये
ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति^३ । त्वं पन एत्तकं पि न
जानासी’ ति एत्तकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महागोभिगसुत्तं पन इतो पि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारि-
पुत्तथेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपहं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्थु सत्तिकं गन्त्वा
महामोगल्लान्तथेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खू
अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पहं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्स पहं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होन्ति; PTS होति.

२ वि०- ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. वि०- ४.१४४.

४ वि०- ४.३४४. ५ म०- १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०- १.२१८.

धिस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च नेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिंघसालवनं सोमेय्या” ति आह । स्तथा आभिधम्मिका नाम मम सासने परिवाहिरा ति अवत्वा सुवण्णालिङ्गसदिसं गीवं उन्नामेत्वा पुण्णचन्द-सस्सिरिकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छारेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लान्त्येरस्म साधुकारं दत्त्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२.१८] ति आह ।

(७२) आभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलोळेत्वा कथेन्ति । आभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलोळेन्ति । तस्मा आभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पङ्गं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाय स्तथा साधुकारं दत्त्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिवाहन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहरं देति, सव्वञ्जुतजाणं पटिवाहति, स्तथु वेसारज्ज-जाणं पटिनिर्वेत्तेति, सोतुकां परिसं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं बन्धति, अट्टारससु भेदकरकथूस्सु एकस्मि सन्दिस्सति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्ज-नीयकम्मारेहो होति । तं तं कम्मं कत्वा उद्योजेतब्बो ‘गच्छ विद्यासादो हुत्वा जीविस्ससी’ति ।

(७३) अथा पि एवं वदेय्य— ‘सचे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नयेन निदान सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धमासितानी ?’ ति पटिक्खित्त्वा उत्तरिं पि एवं वत्तब्बो— ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सव्वञ्जुबुद्धानं येव विसयो, न अज्जेसं विसयो । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभि-संवाधि पाकटा, धम्मचक्कपवत्तनं पाकटं । [30] यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देसितभावो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरज्जो हत्थिरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजित्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन थेनेत्वा पलालसकटे ओलम्बेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनपमाणं ओभासनसमत्थं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खित्त्वा वलंजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेन्ति, म०— संसरन्ति. २ सि०— सुवण्णालिङ्ग. सी०, म०, PTS— सुवण्णालिङ्ग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

कस्मा ? राजारहपण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अञ्जेसं अ-विसयो, सब्बञ्जु-
बुद्धानं येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं वुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिस्सभूतिथेरो पन महोबोधिनिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतुं “येन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पठामिसंयुद्धो विहरामि-
तस्स पदेसेन विहासि” ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पच्चयाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेसु सत्था महाबोधिमण्डे पञ्चक्खन्धे निप्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनाक्खन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निप्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निप्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चे वेदनावसेनेव
विहासि । ब्रावीसतिन्द्रियानि निप्पदेसेन पाटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पच्चयाकारवट्ठं निप्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
फस्सपच्चयवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निप्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [31] चत्तारि ज्ञानानि निप्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानंगेसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निप्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निप्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुर्मेनदेवथेरो पन हेट्ठा-लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो
“अयं परवादी ब्राह्मा पग्गय्ह अरञ्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अट्ठं करोन्तो विय च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिमावं पि न जानाती” ति वत्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
“एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावतिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं ।
तत्र खो भगवा देवानं तावतिसानं अभिधम्मकथं कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अव्याकता धम्मा” ति ।

(७७) अञ्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपकरदसबलतो
पट्टाय याव महाबोधिपल्लंका वेदितव्वं । देसनानिदानं याव धम्मचक्रपवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लत्थं इदं ताव पञ्च-
कम्मं वेदितव्वं—

१ सि०— तिस्सयुत्तथेरो. २ See also वेसु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
फस्सपच्चया. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पञ्हा०.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पभावितो ? कथं परिपाचितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमत्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खतसिक्खा ? के धोरन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पभावितो ति बोधिअभिनीहारसद्धायं पभावितो । कथं परिपाचितो ति अड्डुच्छक्केसुं जातकसत्तेसु । कथं अधिगतो ति बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विसाखपुण्णमासियं । केन अधिगतो ति सव्वञ्जुबुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमण्डे । [32] कदा विचितो ति रतनघरसत्ताहे । केन विचितो ति सव्वञ्जुबुद्धेन । कथं देसितो ति देवेसु तावत्तिसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमत्थं देसितो ति चतुरोष-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुथुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खतसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धोरन्ती ति येसं वत्तति^३ ते धोरन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स । केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तथेरो^४ भद्दिजि सोमितो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गालिपुत्तो सुदत्तो^५ धम्मियो दासको सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव ततियसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आमतो । इमं पन दीपं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भद्दनामो च संबलो^६ ।

एते नागा महापञ्चा जुंबुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परंपराय याव'ज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं दीपंकरदसवल्लो पट्टाय याव महाबो-
धिपल्लङ्का अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स आविभावत्थं अयमानुपुव्वी कथा वेदितव्वा— इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सी०—बोधिअभिनीहार संधाय. M., बोधिअभिनीहार संधाय. २ M.—अड्डुच्छट्ठेसु.
३ म०, सी०— ये संबत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
तिस्सदत्तो; M, PTS—विसुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उट्ठियो संबलो तथा ।
पण्डितो भद्दनामो (सी०— भद्दसालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा अक्खित्तो अनुपकुट्टो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अञ्जं कम्मं अक्त्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गण्हि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकंसु । अथ^२स्स रासिवट्टको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिभरिते गम्भे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तिकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवट्टा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही^४ ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इमं धनं सहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठती^५ ति रञ्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्वा तापसपव्वज्जं पव्वजि^६ ।

(८२) इमस्मिं ठाने सुमेधकथा कथेतव्वा । वुत्तं हेतं बुद्धवंसे^७—

कण्णे च सतसहस्से चतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

... ..

... ..

अब्भन्तरमिह सत्ताहे अमिञ्जावलं पापुणि^८ ति ॥

(८३) तर्त्थ "अस्समो सुकतो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति^९ इमाय पालिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चंकमा सहत्थी मापिता विय वुत्ती । वीसतिवस्ससहस्सानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अय्यक— अय्यकानं; म०, सी०— अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविभावत्थं. ४ बुद्धवंस, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०— सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [= gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो ओरभागे^१ ठपेत्वा पन इमं अम्हाकं सम्मासम्बुद्धं अञ्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... .. एवं महापठवीकम्पनानि^२ महापुञ्ञानि कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-
भवने निब्वत्ति ।

(८५) तत्थ अञ्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुकं दिव्वसंपत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिवस्ससत्तमहस्साधिकानि^३ सत्तपञ्ञासवस्स-
कोटियो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुणिससती ति वत्थानि किलिस्सन्ति,
माला मिलायन्ति, कच्चेहि सेदा मुच्चन्ति^५, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवाराने न
सण्हती ति इमेसु पञ्ञसु पुब्बनिमित्तेसु^६ उपपन्नेसु तानि दिस्वा 'सुञ्ञा वत भो^७ मग्गा
भविस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महामत्तस्म पूरितपारमिभावं जत्वा, इमस्मि
इदानी अञ्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उपपजित्वा बुद्धभावं पत्ते, पुञ्ञानि
कत्वा चुता चुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^८ हं तुसिते काये संतुसितो नाम^९ हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्ञली^{१०} ममं ॥

कालो^{११} र्यं ते^{१२} महावीर उपपज मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमत्तं पदं ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो कालं, दीपं, देमं, कुलं, जनेत्तिया आयुपरिमाणं ति
इमानि पञ्ञ महाविलोकैकानानि विलोकेत्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्वक्यराजकुले
पटिसन्धिं गह्वैत्वा तत्थ महासम्पत्तिया परिचारियमानो^{१३} अनुक्कमेन भद्रयोव्वन
अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मि अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया
चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं मुत्तपदानं चेव तेसं
अट्ठकथाय वसेन वित्थारो वेदितव्वो ।

(८७) सो तिण्णं उत्तूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरि विय
रज्जिसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीळाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ ५७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found
here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरभागे. २ End of निदान
§७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स.
४ सि०, M.- मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these.
Further compare निदा० §§७३-१५८ with our १.८५-८९. ६ M.,
PTS- नो. ७ सि०, म०- अजली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४.
१० सी०, M.- परिहारियमानो; म०- अपरिहारियमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसंवेगो निवत्तित्वा चतुत्थवारे पब्बजितं दिस्वा 'साधु पब्बज्जा'ति पब्बज्जाय रुचिं उप्पादेत्वा उद्य्यानं गन्त्वा तत्थ दिवसं खेपेत्वा मंगलपोक्खरणीतीरे निसिन्नो कप्पकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलंकतपटियत्तो [34] राहुलकुमारस्स जातसासनं सुत्वा पुत्तसिनेहस्स बलवभावं जत्वा 'याव इमं बन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दिस्सामी'ति चिन्तेत्वा सायं नगरं पविसन्तो

निब्बुता नून सा माता निब्बुतो नून सो पिता ।

निब्बुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पती^१ति ॥

किसागोतमिया नाम पितुच्छाधीताय भासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं इमाय निब्बुतपदं सावितो' ति गीवतो सतसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्सा पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निद्रावसेन नाटकानं विष्पकारं दिस्वा, निब्बिन्नहृदयो छन्नं उट्ठपेत्वा, कन्थकं आहरापेत्वा, कन्थकं आरुह्य, छन्नसहायो दससहस्सिलोकधातूहि देवताहि कतपरिवारो महाभिनिक्खमनं निक्खमित्वा, तेनेव रत्तावसेनेन तीणि महारज्जानि अतिककम्म अनोमानदीतीरे पब्बजित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गन्त्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपब्बतपम्भारे निसिन्नो मगधराजेन रज्जेन निमन्तियमानो तं पटिक्खित्वा, सब्बञ्जुतं पत्वा तस्स विजितं आगमनत्थाय तेन गहितपटिञ्जो, आळारं^२ च उहकं च उपसंकमित्वा, तेसं सन्तिके अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छब्बस्सानि महापधानं पदाहित्वा, विसाखपुण्णमदिवसे पातो व सेनानिगमे सुजाताय दिन्नं पायासं परिमुञ्जित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्णपातिं पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनमण्डे नानासमापत्तीहि दिवसभाणं वीतिनामेत्वा, सायण्हसमये सोत्थियेन दिन्नं अट्ठ तिणमुट्ठिं गहेत्वा, काळेन नागराजेन अभित्थुतगुणो बोधिमण्डं आरुह्य तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविमं पल्लंकिं भिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' ति पटिञ्जं कत्वा, पाचीनदिसाभिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते^३ येव मारखलं विधमित्वा, पठमयामे पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुत्तपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसवलचतुवेसारज्जादिसब्बवु- [35]-द्वगुणपटिमण्डितं सब्बञ्जुतज्जाणं पटिविज्झन्तो येव इमं अभिधम्मनयसमुद्दं अधिगच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS— °भदस्स. २. All authorities except PTS read so; PTS— इदं. ३ निदा० §९५. ४ M.— आळारकालाम. ५ सी० M., PTS— सेनानी०. ६ सि० inserts hereafter. बोधिपल्लंके. ७ सि०— म०— अनत्थं गमिते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिक्रामित्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयंभुजाणाधिगमेन अधिगतं अभि-
धम्मं विचिन्निवा अपरानि पि अजपाल-मुचलिन्द - राजायतनेसु^१ तीणि सत्ताहानि
वीतिनामेत्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधरुक्खमूले निसिन्नो धम्मगंभीरतापच-
वेक्खणेन अप्पोस्सुक्कतं आपजमानो दससहस्सी-महोब्रह्मपरिवारेन सहंपतिब्रह्मदुना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेत्वा, ब्रह्मनो अज्जेसनं आदाय
'कस्स नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्यं'ति ओलोकेन्तो आळाह्दकानं कालकतभावं
जत्वा, पंचवगियानं भिक्खून् ब्रह्मपकारतं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळ्हपुण्णमदिवसे इसिपतने
मिगदाये पंचवगियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेन समुदाचरन्ते
सञ्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवत्तेन्तो अञ्जाकोण्डञ्जत्थेरप्पमुखा अट्ठारस ब्रह्मकेटियो
अमतपानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं^३ वेदितव्वं । अयमेव
संखेपो । वित्थारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन-पब्बजासुत्तादीनं वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एवं अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन^१स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्ठाया याव तुमितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्वं । तुसितपुरतो
पट्ठाया याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेसु विहरति
तावतिसेसु पारिच्छत्तकमूलमिह पाण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावति-
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके^२-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानि [36]

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एवं पटिञ्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.७७ above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसंगणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डं पि मातिका-पदभाजनियवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अभिधम्मकथं इमं ।

वुच्चमानं निसामेथ एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युत्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय संपयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सव्वपदेहि लद्धनामो वेदनातिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सव्वपदवसेन वा सव्वेसं पि तिकदुकानं नामं वेदितव्वं । सव्वे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुद्दस ।

(४) “हेतु धम्मा, न-हेतु धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अन्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुण्फकणिका विय घटा विय हुत्वा टितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति वुच्चति । ततो परे “सपच्चया धम्मा अपच्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुका, अञ्जमञ्जं असम्बन्धा, [३७] केवलं दुक्सामञ्जतो उच्चिन्तिवा उच्चिन्तिवा विसुं विसुं गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूळकत्ता ‘चूळन्तरदुका’ ति वेदितव्वा । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्थ-ओध-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्थ-ओध-योग-नीवरण-गोच्छका’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सव्वे पि सत्त गोच्छका वेदितव्वा ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुद्दस दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारम दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सव्वे पेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्वा ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सप्पदेस-निप्पदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एत्तेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सप्पदेसानं रूपारूपधम्मानं परिग्गहितत्ता

सप्यदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निप्यदेसा नाम ।

(७) तथ तिकेसु ताव वेदनत्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्भणत्तिका ति इमे नव्व तिका सप्यदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसानानं नव्वं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [38], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविप्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पञ्चत्तिदुकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके उपेत्वा अवसेसा अट्ठत्तिं दुका चा ति एते सप्यदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सब्बे पि निप्यदेसा ति वेदितव्वा ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुव्वपदवण्णना—‘कुसल’-सद्दो ताव आरोग्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “कच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन भन्ते कायसमाचारो कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचारो अनवज्जो” [म० २.११५] ति च, “पुन च परं भन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसू” [Cf. दी० ३.१०२] ति च एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चतुरित्थियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्सै कतत्ता उपचित्तत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सद्दो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निस्सत्तनिजीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं गेय्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तिंयं दिस्सति । “हेतुग्धि जाणं धम्मपटिसंभिदा [वि० २९३] ति आदीसु हेतुग्धि ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुग्गति” [थेर० ३०४] ति ॥

आदीसु गुणे । “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निस्सत्तनिजीवताय । स्वायमिधा पि निस्सत्तनिजीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [39] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सल्यन्ति चल्यन्ति

१ मा० २, ६, ७, १७, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three *dukas* in each of the sections 1, 3-9 and 11 of तिकमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०-१०१-१०४. ४ मा०-१२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.—धम्मस्स.

कम्पोन्ति विद्धंसेन्ती ति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेन सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसंखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो^१ आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातब्बा ति कुसला; गहेतब्बा पवत्तेतब्बा ति अत्थो । यथा वा कुसा उभयभागगतं हत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुप्पन्नभावेन उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विद्य लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन सभावं धारेन्ती ति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतो ति धम्मा । न कुसला ति^२ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता बिय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विद्य च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेसु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चेत्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिकदुकानं छक्कचनुक्कभावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपं' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अज्जमज्जं अनोलोकेन्तानं पदानं न कोचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुब्बापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुच्छा, ताय पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति—कतमे धम्मा कुमला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं' ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अज्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अज्जो च अकुसलपरो धम्मो, अज्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अज्जो अभावो ति कुसलपरा भावसंखाता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अज्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मोहि अनज्जे^३ कुसलादयो पि अभावा येव सियुं'ति ।

(१३) सब्बमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०—परियन्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलयोका—धम्मसङ्गत्थानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०—अज्जे.

हि यथा यथा अत्थेसु अनुमतो संपटिच्छितो तथा तथेव सिद्धो । न चायं “कुसला धम्मा” ति आदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा “कुसला कुसला” एवं, अत्तनो अत्थविसैसामावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च “कुसला”-“रूपं”-“चक्खुमा”-सद्वा विय अञ्जमञ्जं अनोलोकितत्थमावेन । “कुसल”-सद्दो पनेत्थ अनवजसुखविपाकसंखातरस्स अत्थस्स जोतनमावेन संपटिच्छितो, “अकुसल”-सद्दो सावज्जदुक्खविपाकत्थजोतकत्तेन, “अव्याकत”-सद्दो अविपाकत्थजोतकत्तेन, “धम्म”-सद्दो सभावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतैसं अञ्जतरान्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामञ्जं दीपेति । सब्बे व हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । “कुसला”दि-सद्दो चापि धम्मसद्दस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्थविमैसं तरस्स दीपेन्ति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विसुं विसुं वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छितौ । धम्ममद्देनं मह वुच्चमाना अत्तनो अत्थसामञ्ज-अत्थविसैसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थतं विकप्पेत्वा दोसारोपणकारण वुत्तं सब्बमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिना व नयेन सेसात्तिकदुकानं पि वेदितव्वो । इतो परं विसैसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) **सुखाय वेदनाया** [मा० २] ति आदीसु “सुख”-सद्दो ताव सुख-वेदना—सुखमूल—सुखारम्भण — सुखहेतु — सुखपच्चयट्ठान — अव्यापज्जे — निब्बानादीसु दिस्सति । अयं हि “सुखस्म च पहाना” [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । “सुखो बुद्धान उप्पादो” [ध० १९४], “सुखा विरागता लोके” [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] “यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुखानुपत्तितं सुखावक्कन्तं” [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भणे । “सुखस्मेतं भिक्खवे अधिवचनं यदिदं पुञ्जानी” [अं० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुम्हि । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सग्गा” [Cf. म० ३.१७२], “न ते सुखं पजानन्ति ये न परस्सन्ति नन्दनं” [स० १.५, २००] ति आदीसु सुखपच्चयट्ठाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा” [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । “निब्बाणं परमं सुख” [ध० २०३, २०४] ति निब्बाणे । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) **‘वेदना’**-सद्दो “विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती” [] ति आदीसु वेद-यितस्मिं येव वट्ठति । **‘दुक्ख’**-सद्दो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपच्चय-दुक्खपच्चयट्ठानादीसु दिस्सति । अयं हि “दुक्खस्स च पहाना” [दी० १.७५]

१- १ सि०, M., PTS omit. २ सी०, म०, PTS.— नयो वेदितव्वो.
३ सि०, मी०, M.— अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जाति पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्थुस्मिं । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतितं दुक्खावक्कन्तं” [सं. ३.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० ११७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयट्ठाने । इध पनायं दुक्खवेदनायमेव दट्ठब्बो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ— सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खममुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । सब्बा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति^२ अनुभवन्ती ति वेदना । तासु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खममुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सद्दो, तस्स^३त्थो— समं पकरोहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतेरेहि पकरोही ति ? एकुप्पादतादीहि । [४२] “नात्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्हरस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीनं वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकरोहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलाकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाक-धम्मधम्मा ति विपाकसभावधम्मा^३ । यथा जातिजरासभावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्टेन^४ विपाकसभावा विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिनुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति उपादिन्ना । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-नुपादानिया; सासवकम्मनिब्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितब्बो ।

(२१) संकिलिट्ठसंकिलेसिकात्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता संकिलिट्ठा । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावं अन-

१ सी०, म०- उपचयो. २ सी०, M.- वेदियन्ति. ३ सि०- विपाकधम्मानं धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.- जनकत्तेन.

तिक्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । संकिलिट्ठा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिट्ठ-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरिमत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(२२) [43] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेन सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवितक्क-सविचारा** । उभयरहिता **अवितक्क-अविचारा** । वितक्कविचारेसु विचारो व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वितक्केन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अत्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचारमत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति चेत्य अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता । सा हि सुखदुक्खाकारप्पवत्तिं उपेक्खति, मज्झत्ता-कारसण्ठितत्ता तेनाकोरन नप्पवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निप्पीतिकस्स सुखस्स सप्पीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पठमं निब्बाणं दस्सनतो दस्सनं ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पठमतरं पस्सति, यथा पन रज्जो सन्तिकं केनाचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तव्व-किच्चस्स अकत्तत्ता 'न पस्सामी' ति आह, एवमेव निब्बाणं दिस्वा पि कत्तव्वस्स किलेसप्पहानस्साभावा न दस्सनं ति वुत्तति । तं हि आणं मग्गस्स आवज्जनट्ठाने तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गत्तयेन । सेसमग्गत्तयं हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव धम्मं भावनावसेन उप्पज्जति, अदिट्ठपुव्वं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति वुत्तति । ततियपदं उभयपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-नै-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमत्थं अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति एवमत्थो [44] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्थ्य; हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जति, न हेतूनं; हेतु येव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सो०, म० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.

४ See मूलटोका, ५ M.-गहनं.

तव्वो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत्तं न अधिप्पेतं । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनायं पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातव्वहेतुका ति अयमत्थो गहेतव्वो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।
पटिसंघि-चुति-गतिप्पवत्तानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्पादनकभावेन तं
आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्ती ति पि
आचयगामिनो; सासवकुसलाकुसलानं एतं अधिवचनं । ततो एव आचयसंखाता
चया अपेतत्ता, निव्वानं अपेतं चया ति अप-चयो । तं आरम्मणं कत्वा पवत्तनतो
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं । अपि च
पाकारं इट्ठकवट्ठकी विय पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इट्ठकं विट्ठमयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्ती ति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिक्खासु जाता ति सेक्खा । सत्तत्रं
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोसितसिक्खत्ता सयमेव सिक्खन्ती ति पि
सेक्खा । उपरि-सिक्खितव्वभागतो न सेक्खा ति असेक्खा । वुट्ठिप्पत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्तफलधम्मानं एतं अधिवचनं । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
वुच्चति; 'परित्तं गोमयपिण्डं'ति आदीसु विय । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता
विया ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिवचनं । किलेसविक्खंभनसमत्थताय
विपुलकलताय दीघसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उल्लारच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपत्ता ति पि महग्गता । [45] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्मणतो वा संपयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तरम्मणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्मणं एतेसं ति परित्ता-
रम्मणा । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तानं मज्झे भवा ति मज्झिमा । अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनप्पकट्टेन
च पर्णीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं
आसंसिता पि तथा अभावतो, 'असुभादीसु येव सुभं'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छता च ते नियता चाति **मिच्छत्तनियता** । वुत्तविपरीतेन अत्येन सम्मा-सभावाति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति **सम्मत्तनियता** । उभयथापि न नियताति **अनियता** ।

(३२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, गवेसति, किल्लेसें वा मारेन्तो गच्छतीति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसंति **मग्गारम्मणा** । अट्ठंगिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतूति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुत्ता वा हेतू मग्गो वा हेतूति मग्गहेतू । ते एतेसं हेतूति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसंति पि **मग्गहेतुका** । अभिमवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेसंति **मग्गाधिपतिनो** ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठायाव भङ्गा उद्धं पन्ना गता पवत्ताति **उप्पन्ना** । न उप्पन्नाति **अनुप्पन्ना** । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्तीति **उप्पादिनो** ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो सभावं उप्पादादिलक्खणं वा पत्वा अतिक्कन्ताति **अतीता** । तदुभयं पि न आगताति **अनागता** । तं तं कारणं पटिच्च उप्पन्नाति **पच्चुप्पन्ना** ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्मणं एतेसंति **अतीतारम्मणा** । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो ।

(३६) [४६] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] ‘एवं पवत्तमाना मयं अत्ता’ति गहणं, ‘गमिस्सामा’ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति **अज्झत्ता** । ‘अज्झत्त’-सद्दो पनायं गोचर’ज्झत्ते नियक’ज्झत्ते अज्झत्त’ज्झत्ते विसय’ज्झत्तेति चतूसु अत्येसु दिस्सति । “तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-निमित्ते अज्झत्तमेध चित्तं सण्ठपेतब्बं” [म० ३.११२], “अज्झत्तरतो समाहितो” [दी० २.१०७] ति आदीसु हि अयं गोचर’ज्झत्ते दिस्सति । “अज्झत्तं संपसादनं [दी० १.७४]”, “अज्झत्तं वा धम्मेसु धम्मामुप्पसी विहरती” [दी० २.३०१] ति आदीसु नियक’ज्झत्ते । “छ अज्झत्तिकानि आयतनानी” [पटि० १.१२२] ति आदीसु अज्झत्त’ज्झत्ते । “अयं खो पन आनन्द विहारो तथागतेन अभिसम्बुद्धो यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्जत्तं उपसम्पज्ज विहरती” ति [म० ३.१११] आदीसु विसय’ज्झत्ते; इस्सरियट्ठानेति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इध पन नियक’ज्झत्ते अधिप्पेतो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुगलिका धम्मा अज्झत्ताति वेदितब्बा । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्धा वा अनिन्द्रियवद्धा वा बहिद्धा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनत्तिके [मा० २२] दट्ठब्बभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिहन्ननभावसंखातेन सह पटिघेना ति सप्पटिघा । सनिदस्सना च ते सप्पटिघा चा ति सनिदस्सन-सप्पटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठब्बभावसंखातं निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिघा चा ति अनिदस्सन-सप्पटिघा । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुकमातिका]

(३९) दुकमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसंखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाठो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्पयुत्ता ति हेतुविप्पयुत्ता । इमेसं द्वित्रं पि दुकानं किञ्चा पि अत्थतो नानत्तं नत्थि, देसनाविलासेन पन तथा-वुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पठमदुकं दुतियततिथेहि सद्धिं योजेत्वा तेसं 'हेतू न-हेतू' ति [मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुका वुत्ता । तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा' ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा' ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति एतं संभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुकेन सद्धिं योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना' ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरेकत्थो संगहितो ति वेदितव्वो— कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इत्थेव, अथ खो अज्जे पि अज्जथा पी ति । इदं वुत्तं होति— यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुत्ता पि हेतुविप्पयुत्ता पी' ति अतिरेकत्थो ।

(४२) चूळन्तरदुके [मा० २९-३५] अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा ठितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागन्त्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिब्भोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिनो । रूपन-

लक्ष्मणं वा रूपं; तं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । **लोकिषा धम्मा** ति लोको वुच्चति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन वट्टं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा ति **लोकुत्तरा** । **केनचि विञ्जेय्या** ति चक्खुविञ्जाणादीसु केनाचि एकेन चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा विजानितव्वा । **केनचि न विञ्जेय्या** ति तेनेव चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्विजं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति **आसवा** । चक्खुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रमुं, ओकासतो याव भवगं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-यद्वेन मदिरादयो आसवा विया ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुच्चन्ति । यदि च चिर-पारिवासियद्वेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अञ्जे **नो-आसवा** नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति **सासवा** । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति **अनासवा** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसेसो— यथा तत्थ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अयं ओसान-दुके पठमदुक्खं दुतियपदं आदिस्मिं ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अञ्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति, बन्धेन्ती ति **संयोजना** । ततो अञ्जे **नो-संयोजना** नाम । आरम्भण-भावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति **संयोजनिया** । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयमूतानं एतं अधिवचनं । न [४९] संयोजनिया **असंयोजनिया** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४४ अ) गन्थगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविज्जन्ति तं वुत्तिपटिसं-धिवसेन वट्ठस्मिं गन्थेन्ति घटेन्ती ति **गन्था** । ततो अञ्जे **नो-गन्था** । आरम्भण-करणवसेन गन्थेहि गन्थितव्वा ति गन्थनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो परेसु पि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४५) ओषगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदापेन्ती ति ओघा । आरम्भणं क्त्वा अतिककमनीयतो ओघेहि अति-
क्कमितब्बा ति ओघनिया । ओघानं आरम्भणधम्मा येव वेदितब्बा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० १०-६५] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया ओघनिया विय वेदितब्बा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विय वेदितब्बा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं
अतिककमिक्त्वा 'निच्चं' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परानासा ।
परामासेहि आरम्भणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुकेसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पवात्तितो ति
सह आरम्भणेना ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तेन वा चित्तं । अविप्पयोगवसेन चेतसि नियुत्ता ति
चेतसिका । निरन्तरभावूपगमनताय, उप्पादतो याव मंगा, चित्तेन संसट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरभावं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो चित्तसहभुनो ।
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्त्स्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [50] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहभुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहभुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि
सब्बपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपवसेन वेदितब्बानि । अज्झत्त'ज्झत्तत्तं सन्धाय
अज्झत्तत्तिके' [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो बहिभूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता विय उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] भुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दळ्हागाहं गण्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिल्लिट्ठत्तिके' [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितब्बो ।

(५२) पिट्ठिदुकेसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५] । रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्थ संखेपो । विथारो पन परतो^१ आविभाविस्सति । तेभूमकवट्टे परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तस्मिं न परियापन्ना ति अपरियापन्ना । वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बाणं आरम्भणं कत्वा वट्टतो निय्यन्ती ति निय्यानिका । इमिना लक्खणेन न निय्यन्ती ति अनिय्यानिका । चुतिया वा अत्तनो वा पवत्तिया अनन्तरं फलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेही ति स-उत्तरा । नरिथ एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि अभिभूता सत्ता नानापकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं । संपयोगवसेन पहानेकट्टतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नरिथ एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विजं भजन्ती ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ विपस्सनाजाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विज्जाय सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन संपयुत्तधम्मा व अधिप्पेता । संपयोगवसेन अविजं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति चतस्सो अविज्जा; पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिप्पेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणभावेन^३ किलेसन्धकारं विद्धंसेतुं असमत्थताय विज्जु उपमा एतेसं ति विज्जूपमा^४ । निस्सेसविद्धंसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचारेण बाला । पण्डितेसु ठितत्ता पण्डिता । बाल-करत्ता वा बाला, पण्डित-करत्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका, चित्तस्स अप्पभस्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पभस्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती ति तपनीया । न तपनीया अतपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see ३.२५-२८, २ पटि० १.२; अंभि० व्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87 (Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्झोत्थरण०. ४ मा० १२४ and the following. ५ Most of the authorities read so.

१३०] अत्थतो निन्नानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवट्टको धनवट्टको ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं क्त्वा पवत्ता **अधिवचन** नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारा” [सं० ३.८७] ति एवं निद्वारेत्वा सहेतुकं क्त्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेण आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीनं पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एकं दुक्कं वत्था पि इतरेसं वचने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुक्के [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन निक्खेपकण्डे^२ आविभविस्सति । **अविज्जा**^३ ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति स्ससत्तं; स्ससतवसेन उप्पजनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उप्पजनदिट्ठि । स्ससतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि **स्सस्सतदिट्ठि** । उच्छिजिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तवा ति पवत्ता **अन्तवादिट्ठि** । अनन्तवा ति पवत्ता **अनन्तवा-दिट्ठि** । पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि** । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति यं न हिरियति हिरियितव्वेर्नो ति एवं वित्थारितो अ-मायनक-आकारो । हिरियना **हिरि**, ओत्तप्पना **ओत्तप्पं** । दोवचस्सतादीसु दुक्खं वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहमिह विपचनीकसाते अनादरे पुगले ति दुब्बचो । तस्स कम्मं दोवचस्सं । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सद्वादयो पुगला एतस्स मित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितव्वा ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो, सत्तं पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो **धातुकुसलता** । तासं येव धातूनं मनसिकारो कुसलभावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पटिच्चसमुप्पादे कुसलभावो **पटिच्चसमुप्पादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं वुच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवुत्तिताय कलं तिठ्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अट्टानेसु कुसलभावो **अट्टानकुसलता** । उज्जुनो भावो **अज्जवो** । मुदुनो भावो **महवो** । अधिवासन-संखातो खमनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सोरच्चं** । संमोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो **साखल्यं** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिद्दं न होति एवं धम्मामिसेहि पटिसंथरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविप्पवाससंखातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठसच्चं** [मा० १५१] । असं-पजाननभावो **असंपजञ्जं** । सस्ती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजञ्जं** । अप्पटिसंखाने अक्कपनट्ठेन पटिसंखानसंखातं बलं **पटिसंखानवलं** । विरियसीसेन सत्तव्वोज्झङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नबलं **भावनावलं** । पच्चनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकरेन पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतव्वस्स समथस्स^१ निमित्तवसेन **समथानिमित्तं** । **पग्गाहनिमित्ते** पि एसेव नयो । [५४] संपयुत्तधम्मे पग्गह्हाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सोरच्चमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूरणतो सीलस्स संपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरिमतं आणं दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विसुद्धिभावं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विसुद्धि, **सीलविसुद्धि** । निव्वानसंखातं विसुद्धिं पापेतुं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विसुद्धी ति **दिट्ठिविसुद्धि** । **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकतजाणादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चेव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच्च उप्पन्नभयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियट्ठानं** ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । **संविग्गस्स च योनिसो पधानं** ति एवं संविग्गजातस्स उपायपधानं । असंतुट्ठिता च कुसलेसु **धम्मेसू** ति कुसलधम्मपूरणे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिवानिता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुच्चनतो **विमुत्ति** । **खये आणं** ति किलेसक्खयकरे अरियमग्गे आणं । **अनुप्पादे आणं** ति पटिसन्धिवसेन अनुप्पादभूते तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले आणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदभाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिकाय संगहिते धम्मे पमेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरब्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (i) धम्म-[55]-ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तथो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा ठितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविकखेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एवं चतूहि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स ख्यायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स आणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावनत्थाय पञ्चं पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पञ्चं पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पकतिया संसयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेळ्हकजातो—‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पञ्हं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खूनं अनुमतिया पञ्हं पुच्छति—‘तं किं मञ्जथ भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा’ [56] ति ? ‘अनिचं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ? ‘नो हेतं भन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खूनं कथेतुकम्यताय पञ्हं पुच्छति । ‘‘चत्तारो’मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?’’ [Cf. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तत्थ बुद्धानं पुरिमा तिस्सो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाविमुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो आणेन पटिविद्धं, तस्स अञ्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं संसन्दनाकिञ्चं नत्थि । तेन’स्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथंकथी तिण्णविचिकिच्छो सब्बधम्मेषु विगतसंसयो, तेन’स्स विमति-च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तत्थ ‘कतमे’ति पदेन निद्दिसितव्वधम्मे पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’ ति वचनमत्तेन, ‘किं कता किं वा करोन्ती’ति न सक्का आतुं । ‘कतमे’ति वुत्ते पन तेसं पुट्ठमावो पञ्जायति । तेन वुत्तं ‘कतमे ति पदेन निद्दिसितव्वधम्मे पुच्छती’ति । ‘धम्मा कुसला’ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्ठधम्मे दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा^१ पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय ‘कुसला धम्मा’ति अवत्त्वा ‘धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदवन्त-दस्सनत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मे धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेक्कप्पमेदा । तस्मा धम्मा एव इध देसेतव्वा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेक्क-प्पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना घनविनिब्भोगपटिसंभिदा-जाणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ति एवं पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानी ये तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वो । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

युजति सुविञ्ज्यो च होती ति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [§१] ति । एत्थं समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्त्वान् दीपेतुं धम्मं तत्थ पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्त्वान्, अथ विज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होति तस्मिं येव समये फस्सो होति, वेदना होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किञ्चारम्भण-घनवसेन दुरनुबोधप्यभेदे फस्सवेदनादयो धम्मं बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुब्बपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो भुम्मनिहोसो । समये ति अनियमनिहिट्टपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निहिट्टो होति । तत्थ समयसद्धो

समवाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलापे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.३१....]

तथा हि’स्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मं जानिस्सति भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी” ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी” [म० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिव्वाजको स- [58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयप्यवादके तिन्दुकाचीरे एक-सालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [म० २.२२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मं यो अत्थो यो च’त्थो सम्परायिको ।

अत्थामिसमया धीरो पण्डितो ति पवुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलापो । “सम्मा मानामिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा” [अं० ४.८] ति आदीसु पहानं । “दुक्खस्स पीळनट्ठो संखतट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पञ्च पि विञ्ज्यया समया इध विञ्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेषु नवसु समयेषु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेषु पञ्चयसामग्री समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो ज्ञेयो चक्कानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सण्ठितानं पञ्चयानं सामग्री, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियवासाया” [अ० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्कानि येहि समन्नागतानं देव-मनुस्सानं चतुचक्कं पवत्तती” [अ० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सप्पु-रिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्कानि वुत्तानि, तानि वा एकज्झं कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्यानि । तानि हि कुसलुप्प-त्तिया ओकासभूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च अत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो वोहारमत्तको ।

पुञ्जो फस्सादिधम्मानं समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘बीजकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटिं वा, ‘उपा-[59]-दकालो जराकालो’ति आदिना नयेन धम्मलवखणं वा, ‘वेदियनकालो संजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अड्डमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालमंचयं वा ति — एवं तं त उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस सभावतो अविज्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्यो ।

यो पनेस फस्सवेदनादीनं धम्मानं पुञ्जो सो इध समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि अत्वा इतरो पन

हेतू ति पञ्चयो चेत्य तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्यो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादीसु पञ्चया, महापकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

१. See D. iii.276 २ सी०-० तमयं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

म्मणच्चयो' ति [तिकप० १] आदिना नयेन चतुवीसति पच्चया वुत्ता । तेसु ठपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाजातपच्चयं च, सेसा कुसलधम्मानं पच्चया होन्ति येव । ते सञ्चे पि इध हेतू ति अधिप्पेता । एवमस्स इमिना द्वारवसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्वो ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अत्था इध समयसंदेन परिग्गहिता ति वेदितव्व्या ।

(१८) 'कस्मा पनेतेसु यं किञ्चि एकं अपरिग्गहेत्वा सञ्चेसं परिग्गहो कतो ति' ? 'तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्पादने अञ्जमञ्जापेक्खो होति । तस्मा 'एको कत्ता नाम नत्थी' ति इमं पि अत्थं दीपेति । समावेन हि कारणे' सति' कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता' ति । एवं एकस्स कस्सचि कारणस्सै अभावदीपनेन "सयं कतं सुखदुक्खं" ति आदि' पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ सिया- 'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती ति तं न युत्तं' । [60] 'किं-कारणा ?' 'असामगियं अहेतूतं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो' । 'न हि एकस्मि अन्धे दट्ठुं असक्कोन्ते अन्धसतं पस्सती' ति । 'नो न युत्तं; साधारण-फलनिष्पादकत्तेन हि ठितभावो सामग्गी'; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सनं नाम साधारणफलं' । 'कस्मा ?' 'अन्धसते' सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो । असामगियं अहेतूतं पि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो । स्वायं असामगियं फलभावेन, सामगियं च'स्स भावेन, वेदितव्वो । चक्खादीनं हि वेकल्ले चक्खुविञ्जाणादीनं अभावो, अवेकल्ले च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा' ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवाजितो नवमो खणो, पटिरूपदेस-वासादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-बुद्धुप्पाद-सद्धर्मभूति-आदीनं खणसामगिं विना नत्थि । मनुस्सत्तादीनं च काणकच्छपोपमा-दीहि' दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभ-भावं दीपेति । एवं दीपित्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अनुष्ठानेन मोघक्खणं कुरुमानां पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारक सति; सं०, M.- कारक असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २.२२. ५ विमु०-

१७. १८; बोधि० ३४७. ६ PTS- °सम्मादिट्ठि; सि०- °सद्धम्मसववनसम्मादिट्ठि.

७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५. ४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२१) यो पनेतस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरित्तो । सा च'स्स अतिपरित्तता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिस्सस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीघतरं आयुसंखारा खीयन्ती” [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेने वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पच्चुप्पन्नं रूपं तिट्ठति ताव सोळसचित्तानि उप्पज्जित्वा भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरित्तताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह— “यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं” [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्ततं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुणनं वियं, दुप्पटिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिवेधे^१ महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२२) समूहसंखातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्ति दीपेति । फस्सादीनं हि धम्मानं पुज्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्ति दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उप्पत्ति पटिसेधिता होति । अयं समूहसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२३) हेतुसंखातो पन समयो परायत्तवुत्तितं दीपेति । ‘यस्मिं समये’ ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मिं हेतुस्मिं सति’ उप्पन्नं होती ति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुस्मिं सति’ पवत्तितो परायत्तवुत्तितो दीपितो । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं स-वसवत्तितो-भिमानो^२ पटिसेधितो होति । अयं हेतुसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो होति ।

(२४) तथैव ‘यस्मिं समये’ ति कालसंखातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ ति अत्थो; समूहसंखातस्स ‘यस्मिं समूहे’ ति । खण-समवाय-हेतुसंखातानं ‘यस्मिं खणे सति, याय सामगिया सति, यस्मिं हेतुस्मिं सति’ कामावचरं कुमलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येव सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमत्थो वेदितव्वो । अधिकरणं हि कालसंखातो समूहसंखातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वसेनेत्थ भुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंखातस्स च समयस्स भावेन तेमं भावो लक्खियती ति भावेन भावलक्खणवसेनेत्थ भुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिम्मितवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा^३” ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M. - पटिवेदे.

२ सी० - सभाववत्तितोभिमानो, सि० - वसवत्तितोभिमानो.

३ सि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनत्थो- [62] उद्धानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-
कामो च । तत्थ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व; वत्थुकामो तेभूमकवट्टं ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे दुविधो
पेसो कामो पवत्तिवसेन अवचरति, सो चतुन्नं अपायानं, मनुस्सानं, छन्नं च
देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सत्थावचरो विय । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलक्खितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु.
नेसं अभिलक्खितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपभवो
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंचा पि हि एतं रूपारूपभवेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लद्धनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तं पि कामावचरमेवा ति वेदितव्वं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेस रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महियं सेती
ति 'महिमो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सब्बेसं तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्वं । अपि च कामभवसंखाते कामे पटिसन्धि अवचरेती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि वुत्तं^१ । अपि च
आरोग्यद्वेन अनवज्जद्वेन कोसल्लसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेव हि 'कच्चि नु भोतो
कुसलं^२' ति रूपकाये अनानुरताय अगेलज्जेन निब्याधिताय आरोग्यद्वेन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधम्मे पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च [63] किलेसव्याधिनो च
अभावेन आरोग्यद्वेन कुसलं वेदितव्वं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किले-
सदरथम्म च अभावा अनवज्जद्वेन कुसलं । कोसल्लं वुच्चति पज्जा; कोसल्लतो
संभूतत्ता कोसल्लसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं^३ कथं ति ? तं पि
रूढिहसद्देन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किलज्जादीहि कतं पि तं-
सरिक्खत्ता रूढिहसद्देन तालवण्टं^४ त्वेव वुच्चति, एवं 'जाणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्वं । निप्परियायेन पन 'जाणसम्पयुत्तं' आरोग्यद्वेन अनवज्जद्वेन

१ सी०, M.- पन्नपवत्ति° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामयं.
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि०- तालपण्णं.

कुसलसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, जाणविप्पयुत्तं दुविधेनेव । इति यं च जातकपरियायेन यं च बाहितिकसुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन कुसलं कथितं सब्बं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवजसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविद्धं-सनरसं, वोदानपच्चुपट्टानं, योनिसोमनसिकारपदट्टानं । सावजपटिपक्खत्ता वा अनवजलक्खणमेव कुसलं, वोदानभावसरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं सभावो वा सामञ्जं वा लक्खणं नाम । किच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्वं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सब्बचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसला-कुसल-महाकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो संतानं चिनोती^१ति चित्तं । विपाक कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सब्बं पि यथानुरूपतो चित्तताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो ।

(३४) तत्थ यस्मा अञ्जदेव सरागं चित्तं, अञ्जं [64] सदोसं, अञ्जं समोहं; अञ्जं कामावचरं, अञ्जं रूपावचरादिभेदं; अञ्जं रूपायस्मणं, अञ्जं सद्दादिआरम्भणं; रूपायस्मणेषु पि अञ्जं नीलारम्भणं, अञ्जं पीतादिआरम्भणं; सद्दादिआरम्भणेषु पि एसेव नयो; सब्बेषु पि तेषु अञ्जं हीनं अञ्जं मज्झिमं अञ्जं पणीतं; हीनादिषु पि अञ्जं छन्दाधिपतेय्यं, अञ्जं विरियाधिपतेय्यं अञ्जं चित्ताधिपतेय्यं, अञ्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा^२स्स इमेसं सम्पयुत्तमूढि-आरम्भण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वमेन चित्तता वेदितव्वा । कामं चेत्थ एकमेव एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोगधत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय चित्तं ति वत्तुं वट्ठति । एवं ताव चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकस्मिं हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अञ्जं चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव^३ होति । तं करोन्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी'^४ति चित्तसञ्जा उपपज्जति । ताय चित्तसञ्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उज्जोतन-वत्तनादिनिष्पादिका चित्तकिरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसंखाति चित्ते अञ्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उभयपरसे इदं'^५ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्पादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पजातं

१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक^० २ M.-विनोदेती ति. ३ M.-विचित्तकरण-त्थाय. ४ सि०-एतं. ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अनिमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.

सब्बं तं चित्तेनेव कयिरेति, एवमिमाय करणविचित्ताय तस्स चित्तस्स निष्पादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चित्तितस्स वा पन अनवसेसस्स अनिष्फज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं भन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चित्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततरं” [सं० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा यदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-थेय्यादिनयप्पवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु हत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्ठानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्ठानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्स तस्स अत्तमावस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापस्थितं भवं निव्वत्तेन्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सो^२ तस्सो^३ उप्पत्तिया^३ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तमावे सुवण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेसु^४ लाभालाभादिता च पञ्जायति । तस्मा सब्बमेतं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादि-भेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्यं ।

(३७) स्वायमत्थो इमस्स संगीतिं अनारूढस्स सुत्तस्स वसेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानवसेन लिंगनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, लिंगनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानवसेन सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, वो-हारनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पभेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्जायति— अपदा द्विप्पदा चतुप्पदा ब्रह्मप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्जायति— उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तमावे नानाकरणं पञ्जायति— सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मे नानाकरणं पञ्जायति— लाभालाभे यसायसे निंदापसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ सी०, म०— करियति.

२ सि०— अभिनिष्फज्जनतो.

३ सि०, M.—

omit. ४ सि०, M.— omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [66]—

कम्मतो लिंगतो चैव लिंगसञ्ज्ञा पवत्तरे ।

सञ्ज्ञातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥

“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।

कम्मनिबन्धना सत्ता रथस्साणी व यार्थतो” ॥

कम्मेन किंति लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वधं च बन्धं ।

तं कम्मनानाकरणं विदित्वा । कस्मा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ? ॥

“कम्मस्सका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मबन्धू कम्मपटि-
सरणा; कम्मं सत्ते विभजति यदिदं हीनैप्पणीतताया” [भिलि० ६५] ति ।

एवं इमाय करणाचित्ताय पि चित्तस्स चित्तता वेदितव्वा ।

(३९) सब्बानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अलद्धो-
कास्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भावतो यदेतं चित्तेन कतं अज्झत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं ।
तेनाह भगवा— “ नाहं भिक्खवे अज्झं एकनिकायं पि समनुपस्साभि एवं-चित्तं
यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उप्पन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-भूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-
वसेन उप्पन्नं नाम अनेकप्पभेदं । तत्थ सब्बं पि उप्पादजरामंगसमङ्गिसंखातं वत्त-
मानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुभूर्तापगतसंखातं कुसला-
कुसलं, उप्पादादित्तयं अनुप्पत्वा निरुद्धं, हुत्वापगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-
पगतुप्पन्नं नाम । “यानि”स्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन
वुत्तं कम्मं अतीतिं पि समानं, अज्झं विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुप्पन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-
न्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । [67] तासु तासु भूमीसु असमूहतं अ-
कुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्वं । भूमी ति विपस्स-
नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेषु उप्पत्तिरहं
किलेसजातं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चाति ।

१ सु०नि०-६५४. २ M, PTS.-कम्मस नानाकरणं. ३ म०-३.२०३.
४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूत्वा०. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुभूत्वा०. ९ म०, सी०, M.- भूत्वा०. १० म०- ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेसु चतुसु उप्पन्नेसु इध 'वत्तमानुप्पन्नं' अधिप्पेतं । तत्रायं वचनत्थो — पुब्बन्ततो उद्धं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उप्पन्नं । 'उप्पन्नं'-सहो पनेस अतीति पटिल्ले समुट्ठिते अविकखंभिते असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मा-सम्बुद्धो लोके उप्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीति आगतो । "आयस्मतो आनन्दस्म अतिरेकचीवरं उप्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिल्ले । "सैय्यथा पि भिक्खवे उप्पन्नं महामेघं तमेनं महावातो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ समुट्ठिते । "उप्पन्नं गमियचित्तं दुप्पट्ठिविनोदनीयं; उप्पन्नु-पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविकख-म्भिते । "अरियं अट्ठंगिकं मगं भावेन्तो ब्रह्मलीकरोन्तो उप्पन्नुपन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने । "उप्पज्जमानं उप्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठव्वो । तस्मा 'उप्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगतं होति, वत्तमानं होति, पच्चुप्पन्नं होती ति । अयं संखेपत्थो ।

(४३) चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति चेतं देसनासीसमेव । न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जति । कस्मै ? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको व आगतो, राजपरिसाय पन सद्धिं येव आगतो ति पज्जायति, एवमिदं चित्तं पि परोपण्णास-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उप्पन्नं ति वेदितव्वं । पुब्बंगमट्ठेन पन चित्तं उप्पन्नं होता चेव वुत्तं ।

(४४) लोक्कियधम्मं हि पत्वा चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बंगमं होति । [68] लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका पज्जा धुरा पज्जा पुब्बंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्वा पज्जं पुच्छन्तो 'किं-फस्सो'सि, किं-वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "किं-चित्तो त्वं भिक्खू" [विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा" [विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्सा'ति आदीन अवत्वा "अनापत्ति भिक्खु अथेय्यचित्तस्सा" [त्रि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं, अज्जं पि लोक्कियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह—“ये केचि भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमागिया अकुसलपक्खका सब्बे ते मनोपुब्बंगमा । मनो तेसं धम्मानं पटमं उप्पज्जति” [अं० १.११] ।

“मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ सी०, म०, M -तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९७.

ततो नं दुक्खमन्वेति चकं व वहतो पदं ॥

मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन मासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी” ॥ [ध० १-२]

“चित्तेन निर्ययति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसमन्वगू”ति ॥ [सं० १.३९]

“चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विसुज्झन्ति ”

[सं० ३.१५१]; “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेसेहि उपक्खिलिट्ठं” [अं० १-१०]; “चित्ते गहपति अरक्खित्ते कायकम्मं पि अरक्खित्तं होति, वचीकम्मं पि अरक्खित्तं होति, मनोकम्मं पि अरक्खित्तं होति; चित्ते गहपति रक्खित्ते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अब्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अवस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अं० १.२६१-६२] । एवं लोकियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितब्बं । [69] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगगहेत्वा सुत्तानुरक्खनत्थाय सब्बानि पि गहितानी ति वेदितब्बानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरफस्सं अधिगतो’सि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपज्जं त्वं^३ भिक्खु अधिगतो’सि, किं पठमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो’सी’ति पज्जं जेट्ठकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जुत्तरा सब्बे कुसळे धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमत्थिया ? “पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्वा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती” [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठब्बानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका होति पज्जा धुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितब्बा । अयं लोकियदेमना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उपपन्नं होती” ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंखातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिमावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सद्दो तब्भावे वोक्किणे निस्सये आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “या’यं तण्हा पोनीभविका नन्दिरागसहगता” [मं० १.४८, सं० ३.१५८] ति तब्भावे वेदितब्बी; नन्दिरागमूता ति अत्थो ।

१ सी०, म०— अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed.of A. i. ३ मूलटीका— ‘कतरं पज्जं त्वं’ति आदि न पालि-आरू-अहं । एवं भगवा पुच्छती ति अट्ठकथायमेव वत्तं.

“यौ”यं भिक्खवे वीमंसा कोसज्जसहगता कोसज्जसम्पयुत्ता”[सं० ५.२८०] ति वोकिण्णे वेदितब्बो; अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन कोसजेन वोकिण्णा ति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसज्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती”[सं० ५.१३१] ति निस्सये वेदितब्बो; अट्ठिकसज्जं निस्साय अट्ठिकसज्जं भावेत्वा पटिलद्धं ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा”[] ति आरम्भणे; रूपारूपारम्भणानं ति अत्थो । “इदं^२ सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सह-[70]-जातं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अत्थो अधिप्पेतो । सोमनस्ससंसट्ठं हि इध सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ठ’-सहो पि चेस सदिसे अवस्सुते भित्तसंथवे सहजाते ति च वट्ठसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवज्जित्वा संसट्ठा योजिता हया” [जा० ६.२२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती”[विन० २.४] ति भित्तसंथवे । “इदं^२ सुखं इमाय पीतिया सहगतं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिप्पेतो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेसु हि एकतो जातेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) **जाणसम्पयुत्तं** ति जाणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकारेहि^३ युतं ति अत्थो । यं पनेत्थ वत्तब्बं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव^४ । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा ति इमिना लक्खणेन तं-सम्पयुत्तं ति वेदितब्बं । उक्कट्टनिहेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकमावं संपयोगो लब्धमिति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-जाणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला”ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमकं^५ कुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती’ति वचनेन तेभूमकं कुसलं परिचत्तं^६, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ति वचनेन ततो चतुब्बिधं उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुब्बिधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं

१ S. v. 280 reads या. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See २.१८. ४ § १३६८. ५ सी०- परिचजित्वा.

[71] परिचजित्वा द्वे आणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असंस्वारिकभावो पन अना-
भट्टतायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'संस्वारेना'ति वचनतो इध
'असंस्वारेना'ति अवुत्ते पि असंस्वारिकभावो वेदितव्वो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो
व इदं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरभी ति एवमेत्थ
सन्निट्ठानं कतं ति वेदितव्वं ।

(५२) इदानि तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं **रूपारम्भणं** वा [§१] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो;
चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं ...
पे० ... मनोविज्जाणं” [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
“रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना”
[सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । “चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति
चक्खुविज्जाणं, तिण्णं संगति फस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो” [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेहि । “अधिजापच्चया, भिक्खवे, संखारा, संस्वारपच्चया विज्जाणं”
[सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानि इमस्मिं ठाने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तत्थ चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुट्ठानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो सद्धो व **सद्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नो गन्धो व **गन्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोट्टव्वमेव **फोट्टव्वारम्भणं** ।
एकसमुट्ठाना द्विसमुट्ठाना तिसमुट्ठाना चतुसमुट्ठाना न-कुतो पि समुट्ठिता अतीता-
नागतपच्चुप्पन्ना चेव, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा
येव **धम्मारम्भणं** ।

(५४) [72] ये^२ पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिच्चेव
वदन्ति ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्वा—वुत्तं हेतं “इमेसं खो आवुसो पञ्चन्नं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं पचनुभोन्तानं मनो पटिसरणं
मनो नेसं गोचरविसयं पचनुभोती” [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्भणादीनि
गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पचनुभवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येवा ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुआणादीनं च रूपादिआरम्भणत्ता पि अयमत्थो
सिद्धो येव होति । अनापायगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं^३

१ सो०, म०—चित्तचेतसिका. २ अ० या०—“ये आचरिया”. ३ सि०—
दिव्वचक्खुआणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मआरम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणववत्थानं वेदितव्वं ।

(५५) तत्थ एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्खुप्पसादं घट्टेत्वा तं खणं येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-
चलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । सह-गन्ध-रस-फोढुब्बारम्भणेषु पि एसेव नयो ।
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खगगे निलीयमानो व रुक्खसाखं च घट्टेति,
छाया च'स्स पठवियं पटिहज्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुब्बं अचरिमं एक-
क्खणे येव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्खुप्पसादादिघट्टनं च भवंगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनं च अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे येव होतीति । ततो
भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्खुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोढुब्बनपरियोसानानं
अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अज्जतरस्मि इदं महाचित्तं उप्पज्जति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-
सायित-फुट्ठवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं ? इधेकच्चो कत-
सुद्धाकम्मं^१ हरितालमनोसिलादिवण्णविचित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपताकं मालादाम-
यिनद्धं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलंकतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोलससु पादपिट्ठिकासु पञ्चपटिठितेन^२ वन्दित्वा अञ्जलिं
पग्गय्ह ओलोकैन्तो बुद्धार-[73]-म्मणं पीतिं गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं
परिस्सत्वा बुद्धारम्भणं पीतिं निव्वत्तेत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि गतस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेसु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलंकतपटियत्तं महाचेतियं चक्खुद्वारे आपाथं
आगतसोदसेभव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सेरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरमाण-
कस्स वा सेरेन भणन्तस्स सहं सुत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरमज्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकारं कत्वा
सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सहारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्मणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
तं गन्धारम्मणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं
घायितवसेन गन्धारम्मणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंस. 32.1,6. २ Cf. बाहुस्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा (५1. वक्षसा) दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणागः स्वात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [वेदान्तशब्दकोश p. 5];
दो जाणू दोणि करा पञ्चमङ्गं होइ उत्तिमङ्गं तु । सम्मं सपणिवाओ जेयो पञ्चङ्गपणिवायो ॥
[अभिधानराजेन्द्र v.pp.48,380].

(५९) पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सन्नस्यचारीहि सद्धिं संवि-
मजित्वा परिभुञ्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा 'असुककाले
पणीतं भोजनं सन्नस्यचारीहि सद्धिं संविमजित्वा परिभुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं रसा-
रम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विय होति, परिभुञ्जनकालो विय होति । एवं सायित-
वसेन रसारम्मणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुखसम्फस्सं मच्चपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
भुञ्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि दुक्खसेय्यं कप्पेत्वा 'असुककाले मे मुदुकं मच्चपीठं
परिभुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं फोट्टव्वारम्मणं कायद्वारे आपाथगतं विय होति । सुख-
सम्फस्सं वेदियनकालं विय होति । एवं फुट्टव्वसेन फोट्टव्वारम्मणं आपाथमागच्छति ।

एवं सुद्धमनोद्वारे^१ पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-
फुट्टव्वसेन एतानि आरम्मणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [७४] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वानि । तत्थ 'दिट्ठं' नाम पच्चद्वारवसेन गहितपुब्बं । 'सुतं' ति पच्चक्खतो अदिस्वा
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तत्थ दिट्ठवसेन ताव आगमनं हेट्ठा पच्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकच्चो पन सुणाति—'भगवतो पुञ्जातिसयनिव्वत्तं एवरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सद्दो, किस्मिच्च पदेसे केसंचि पुष्फानं अतिमनुज्जो गन्धो, केसंचि
फलानं अतिमधुरो रसो, केसंचि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्फस्सो' ति । तस्म,
चक्खुप्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^२स्सेतं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामता-
वसेन अज्जेहि दिप्पेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिसं रूपं आयतिं उप्पजनकवुद्धस्मा पि भविस्सती' ति आदिना नयेन चक्खुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^३स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अज्जरारम्मणं इदं चित्तं^४ पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इदं पि च मुखमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिवितक्क-दिट्ठिनिज्झान-
क्खन्तिआदीनं पन वसेन वित्थारतो एतेसं मनोद्वारे आपथूपगमनं वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्ठकथायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उप्पजती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उप्पजति मनोद्वारे पि । सद्दादि-
आरम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उप्पजमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेसु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सद्-गन्ध-रस-फोट्ठव्व-धम्मरम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उप्पजमानं एतं महाकुसलं नील-पीतलोहितओदातवण्णेसु पुण्णवत्थधातूसु अञ्जतरं सुभनिमित्तसंखातं इट्ठं कन्तं मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उप्पजति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लामस्स वत्थुं ? कथं^२ एतं चित्तं कुसलं नाम जातं ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेना ति । यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-पवत्तितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येव परिणामितं, अभिण्हकरणेन कुसलसमुदा-चारेनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सप्पुरिसूपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुब्बेकतपुञ्ज-तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसो च आमोगो पवत्तति, तस्म इमिना नियमित-वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठा-रम्मणस्मिं हि उप्पन्नत्ता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्दाब्रहुलतादीनि पेत्य कारणानि येव । अस्सद्धानं हि मिच्छादिट्ठीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागतरूपं पि दिस्वा सोमनस्सं न उप्पजति । ये च कुसलुप्पत्तियं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उप्पजति । तस्मा सद्दाब्रहुलता विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्बोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मनुस्सति संधानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति लूखपुग्गलपरिवज्जनता सिनिद्धपुग्गलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच्च-वेक्खणता तदधिमुत्ततो ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविभंगे^३ आविभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतो इति इमेहि पनेत्थ कारणेहि आणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । यो हि परेसं धम्मं देसेति अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विज्जाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयतिं पञ्जवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानप्पकारं दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उप्पजमानं आणसम्पयुत्तं उप्प-

जति । अब्यापजे लोके उप्पन्नस्सा पि “तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदां पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सत्तुप्पादो, अथ सो सत्तो खिप्पमेव विससभागी होती” [अ० २. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्तिं निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं आणसंपयुत्तं उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकप्पैत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उप्पज्जमानं आणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं आणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । वुत्तं पि चेत्तं—

योगा वे जायते भूरि अयोगा भूरिसंखयो । [ध० २८२]

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि आणसम्पयुत्तता वेदितव्वा ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोद्धंस्स उप्पादाय संवत्तन्ति— परिपुच्छकता^१, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, गंभीरआणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ आणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । इमेसं पन वित्थारो बोद्धंस्सगविभंगे^२ आवि-भविस्सति ।

(७३) एवं आणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्तं असं-[७७]-खारेण अप्पयोगेण अनुपादाय चिन्तनताय उप्पन्नत्ता असंखारं नाम जातं । तथिदं रजनीयं वण्णारम्भणं हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीलमयं वा, भावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुष्पादीसु अञ्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आमुजित्वा ‘वण्णदानं मय्हं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु— भण्डागारिकसंघमित्तो किर एकं सुवण्णखचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्णवण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविस्सती ति भग्नाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्वं । यदा पन तथारूपमेव देय्यधम्मं लभित्वा ‘मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एत्तं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रतनत्तयपूजं कत्वा ‘अयं वण्णो खयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती’ ति खयवयं पट्टपेति, तदा भावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदार-दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । यदा तदेव

१ A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लप्पन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-227.

वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । चिनयपरिपायं पत्वा हि 'दस्सामी करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिधम्मपरियायं पत्वा पन विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तब्बं करिस्सती ति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजपेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलपवेणि एसा, वत्तं एतं' ति विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंक्र-मन्तो खयवयं पट्टपेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्टपेन्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व संमसनं पट्टपेन्तस्स मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामय कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपारम्भणं कुसलं विविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेभि धम्मराजा ।

(७८) सहारम्भणादिमु पि एमेव नयो । भेरिस्सद्दादीसु हि रजनीयसहं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ सद्दं कन्द-मूलं विय उप्पाटेत्वा नीलुपलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सद्ददानं देति नाम । तस्मा यदा 'सद्ददानं दस्सामी' ति भेरिमुत्तिगादीसु अञ्जतरतुरियेन तिग्गणं रतनानं उपहारं करोति, 'सद्ददानं मे' ति भेरि-आदीनि ठपपेति^१, धम्मकथिकमिक्खूनं सरभेसज्जतेलफाणितादीनि^२ देति, धम्मसवणं घोसेति, सरमञ्जं मणति, धम्मकथं कथेति, उपनिसिन्नकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंसादिवसेन वत्तसीसेनं करोति तदा सीलमयं होति । यदा सच्चं पेतं कत्वा अयं एत्तको सहो ब्रह्मलोकपमाणो पि हुत्वा 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसनं पट्टपेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहाराय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सद्ददानं मे' ति धम्मस्सवणं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरमञ्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०- मुदिगादासु. २ सि०- वज्जापेति. ३ M.- कण्ठसरवभेपञ्जं तेलफाणितादि; सी०- कण्ठसरवभेसज्जतेलफाणितादीनि. ४ All but सी०- वत्तवपेन but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा’ति आणापेति, ‘सहदानं मे’ति चेतियङ्गणे ‘इमं भेरिं, इमं मुत्तिगं ठपेथा’ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरभञ्जं मणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सहदानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिसु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरभेसजं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मस्सवण-घोसण-धम्मकथाकथन-सरभञ्जमणन्तथाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सहदानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा’ति आणापेन्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरभञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी’ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व विज्जमानकवत्थुं परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा चंक्रमन्तो सद्दे खयवयं पट्टपेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संमसन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सदायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सहारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीसु पि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तथ यदा मूलगन्धादीसु यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आमुञ्जित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होतीति सत्त्वं वण्णदाप्ते वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितत्त्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तथ यदा मूलरसादीसु यं किञ्चि रजनीयं रसवत्थुं [80] लभित्वा रसवसेन आमुञ्जित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सत्त्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितत्त्वं । सीलमये पनेत्थ ‘संघस्स अदत्त्वा परिमुञ्जं नाम अम्हाकं न औचिण्णं’ति द्वादसञ्चं^३ भिक्खुसहस्सानं दापेत्वा सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठेगामणि-अभयरञ्जो वत्थुं आदिं कत्वा महाअट्टकथायं वत्थूणि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.— दत्तञ्च, but see Mhv. 22.43-44. ४ M. omits दुट्ठ.

(८४) फोढ्वारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोऽक्षतू ति तीणि महा-भूतानि फोढ्वारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मञ्च-पीठादिवसेन कातब्बा । यदा हि मञ्चपीठादिसु यं किंचि रजनीयं फोढ्ववत्थुं लभित्वा फोढ्ववसेन आमुजित्वा 'फोढ्वदानं मय्हं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बं । एवं फोढ्वारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरूपिणो सन्धा, पण्णरससुखमरूपानि, निब्बानपञ्चत्ती ति इमे धम्मायतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन योजनं अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातब्बा । ओजादीसु हि रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति ।

(८६) तत्थ यदा 'ओजदानं मय्हं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकभत्त-पक्खिकभत्त-संघभत्तादीनि देति, अफासुकभिक्षूनं भेसज्जं देति, वेज्जं पच्चुपट्ठापेति, जालं फालापेति, कुमिनं विद्धंसापेति, सकुणपञ्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, 'मा-घात'-भेरिं चारापेति, अज्झानि पि जीवितपरित्ताणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी' ति च वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं खयवयं पट्ठपेति [81] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान पानदान-जीवित-दानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पान-दान-जीवितदानवसेन विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८८) यदा पन वुत्तापकारं विजमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तापकारं विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठपेत्तस्स पन भावनामयं काय-कम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्ठपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्ग-

१ Cf. § ६४८. २-२ M., म० - omit, but see सूलीका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35.५).

वाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्भणे खयवयं पट्टपेन्तस्स मनोकम्मं हति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेत्थ धम्मारम्भणं कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्भणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्भणवसेन लब्धति येव । कथं ? चतूसु हि पच्चयेसु चीवरे छ आरम्भणानि लब्धन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्भणं । परिभोगकाले पन पटपटसदं करोति, इदं सहारम्भणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्भणं । रसारम्भणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पस्सता, इदं फोट्टव्वारम्भणं । चीवरं पटिच्च उपपन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्भणं । पिण्डपाते रसारम्भणं निष्परियायेनेव लब्धति । एवं चतूसु पच्चयेसु नानारम्भणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्भणमेव निवद्धं, विना आरम्भणेन अनुप्पज्जनतो । द्वारं पन अनिवद्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवन्धत्ता । कम्मस्मिं हि अनिवद्धे द्वारं पि अनिवद्धमेव होति ।

[द्वारकथा]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[82]-स्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ठ-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विज्जाणानि, पञ्च विज्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ठ असंवरा, अट्ठ असंवरद्वारानि, अट्ठ संवरा, अट्ठ संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मात्तिकाठपने नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पठमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? कायकम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुश्चिधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०—काल्पच्छकादि° but see अट्ठ० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ट उतुजानि उतुसमुट्टानिककायो नाम । अट्ट चित्तजानि चित्त-समुट्टानिककायो नाम ।

(९५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिन्नककायस्स नामं न इतरेसं । चित्तसमुट्टानेसु पन अट्टसु रूपेसु एका विज्जति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं — “कतमं तं रूपं कायविज्जति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-चित्तस्स वा, अब्बाकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा, आलोकेन्तस्स वा विलोकेन्तस्स वा, सम्मिज्जेन्तस्स वा पसारिन्तस्स वा, कायस्स थंमना संथंमना संथंमित्तं, विज्जति विज्जापना विज्जापित्तं, इदं तं रूपं कायविज्जत्ती” [§ ६३६] ति ।

(९६) ‘अभिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं रूपं समुट्ठापेति । तत्थ या पठवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निस्सितो वर्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अट्टन्नं रूपकलापानं अब्भन्तरे चित्तसमुट्टाना वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कायं संथंमेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमापेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावज्जनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुट्ठिता [83] वायोधातु संथंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति । दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुट्ठिता वायोधातु हेट्ठा छहि चित्तेहि समुट्ठितं वायोधातुं उपत्थम्भनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं संथंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विलोकापेतुं सम्मिज्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति, गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ति वत्तव्वतं आपज्जापेति ।

(९७) यथा सत्तहि युगेहि आकाङ्कितव्वे सकटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव संथंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो; सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको साराथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय सब्बपुरिमतो पट्टाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोटेति, तदा सब्बे व एकवला हुत्वा धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दमयोजनं गतो वीसति-योजनं गतो’ति वत्तव्वतं आपादेन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

(९८) तत्थ यो चित्तसमुट्टानिककायो न सो विज्जति, चित्तसमुट्टानाय पन वायोधातुया सहजातं रूपकायं संथंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्त-समुट्टाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मनं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं” [सं० २.२६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुट्टानानं रूपानं विज्जत्तिताय सा पि चित्तसमुट्टाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जत्ती ति वुच्चति । किं विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथरिं हि ठितो हत्थं वा पादं वा

उक्खिपति, सौसं वा भमुकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होतीति । विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस कारेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा 'इमाय सज्जाय इध उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती'ति रुक्खग्गे तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे धजं उस्सापेन्ति, उद्धं [८४] वा पन रुक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुळकानि उट्टहन्ति, महोघस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उस्सादितं होति । तत्थ तालपण्ण--धज-साय्हाचलन-बुब्बुळक-तिणपण्णकसटे दिस्सि यथा चक्खुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रुक्खो वातेन पढो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओघो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं चेस कारेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरस्छानगतानं पि पाकटा होति । तत्थ तत्थ संनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेडुं वा गहेत्वा पहरणाकारे दस्सिते 'अयं नो पहरितुकामो'ति अत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुड्डीदिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकटकालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकटा सम्मुखीभूतानं पन पाकटत्ता विज्जति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलतीति ? सो पि तथेव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको व होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जति कायकम्मद्वारं नामाति वेदितव्वा ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति, मिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं परवादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति ठपेतव्वं । परवादिमिह पन असति^१ 'अव्याकतं वा'ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्वं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See विमु० १४.६२. २ म०, सि०-उच्चं. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोराणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारचारिणो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥ []

(१०४) [85] तत्थं कम्मेन पि द्वारं नामं लभति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विञ्जाणादीनं उप्पज्जनट्टानानि विञ्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लभन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनट्टानं कायकम्मद्वारं ति नामं लभति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बल्लिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लभति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लभति । वचीकम्ममनोकम्मेसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तत्थ अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—

सूचिया^३ च कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया च कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन च कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्थानं युज्जति, न कम्मवत्थानं । कथं ? कायविञ्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो^३ वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन'स्सा कायकम्मद्वारं ति ववत्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविञ्जत्तियं पि पवत्तति, तेन'स्स कायकम्मं ति ववत्थानं न युज्जति' । 'नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय चैव तब्बहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविञ्जत्तियं पवत्तति न इतराणि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारभावो सिद्धो । 'ब्राह्मणगाम-अम्बवन-नागवनादीनं ब्राह्मणगामादिभावो विथि ति द्वारवत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारमिहि येष ब्रहुलं पवत्तति अप्पं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे ब्रहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्मभावो

१ M.— तस्मा. २ सि०, म० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-थुल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिभावो विया ति । एवं कम्म-
वत्स्थानं पि युञ्जती' ति ।

कायकम्मद्वारकथा निवृत्ता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहवसेन तिविधा वाचा नाम । तत्थ “चतूहि भिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुमासिता होति नो दुष्मासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विञ्चूनं” [सं० १. १८८; सुत्तनिपात, सु. ३. ३. (no. २९)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या “चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति ... पे० ... अयं वुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं विरति-वाचा नाम । “वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीभेदो” [§ ६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसद्दा पन एका विञ्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं—“कतमं तं रूपं वचीविञ्जति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अब्बाकतचित्तस्स वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीभेदो, अयं वुच्चति वाचा । या ताय वाचाय विञ्जति विञ्जापना विञ्जापितत्तं, इदं तं रूपं वची-विञ्जत्ती” [§ ६३७] ति ।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविप्फार-सद्दो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविञ्जेय्यो मनोविञ्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं आगतो । आगमद्वुक्कथासु पन “‘वितक्कविप्फारसद्दं’ ति वितक्कविप्फारवसेन उप्पन्नं विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सद्दं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स सो सद्दो उप्पन्नो; तस्स वसेन ‘एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती” ति वत्त्वा वत्थूनि पि कथितानि । पट्टाने पि “चित्तसमुट्ठानं सद्दायतनं सोतविञ्जा-णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति आगतं । तस्मा विना विञ्जतिघटनाय उप्पज्ज-मानो असोतविञ्जेय्यो वितक्कविप्फारसद्दो नाम नत्थि ।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पठवी-धातु [८७] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि समुट्ठापेति । तेसं अब्भन्तरे चित्तसमुट्ठाना पठवीधातु उपादिन्नकं संघट्टयमाना व उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सहैव सद्दो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुट्ठानो सद्दो नाम । अयं न विञ्जति । तस्सा पन चित्तसमुट्ठानाय पठवीधातुया उपादिन्नक-घट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविञ्जति नाम । इतो-

परं सा अट्ठरूपानि विय न चित्तसमुट्ठाना ति आदि सब्बं हेट्ठा^१वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

(१११) इधा पि हि^२‘तिस्स-दत्त-मिता’ति पक्कोसेन्तस्स सहं सुत्वा विज्झत्ति मनोद्वारिकचित्तेन चित्तेत्वा ‘इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे’ति जानाति । काय-विज्झत्ति विय च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । ‘एहि, याही’ति हि सहं सुत्वा तिरच्छानगता पि ‘इदं नामेस करेति मज्जे’ति जत्वा आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुट्ठानिककायं चालेति न चालेती^३ ति, अयं पन वारो इध न लब्धमति । पुरिमचित्तसमुट्ठानाय उपत्थम्भनकिच्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुज्जं कथेति, फरुसं कथेति, सम्फं पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सब्बं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा^१वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनोकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुब्बिधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपज्जासविधो होति, रूपावचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोक्कुरो अट्ठविधो ति सब्बो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तब्बो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तब्बा, अन्तमसो पञ्चविज्जाणसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मं त्वेव निट्ठिता, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तब्बो ति ।

(११४) एत्थाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतैति, कपेति, पक्कपेती ति । एवं सन्ते पञ्चविज्जाणचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [88] पिण्डं करोति, चेतैति, कपेति, पक्कपेती ति ? । सहजातधम्मे । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तखन्धे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतैति कपेति पक्कपेती ति । किं वा इभिना वादेन ? सब्बसंगाहिकवसेन हेत वुत्तं । इदं पनेत्थ सन्नित्ठानं—तेभूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्ज्ञा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सब्बं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा^१वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

१ See ३.१८. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मात्तिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानि—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चेव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि— “चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अं० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अं० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खुद्वयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... तिविधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखुद्वयं^२ सुखविपाकं” । [] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^३ परिब्बाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आवुसो पोतलिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदानियं सुखं सो वेदियति^४ ...पे०... अदुक्खमसुखवेदानियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^५ परिब्बाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [मं० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मानं पन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानि यानि मया सयं अभिज्जा सच्छिक्त्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोज्झंगी—सतिसम्बोज्झंगो...पे०... उपेक्खासम्बोज्झंगो, इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो^६—सेय्यथीदं, सम्मादिट्ठि...पे०...

१ म०, सि०, PTS— दुक्खिन्द्रिय.

२ म०, सि०, PTS— सुखिन्द्रियं.

३ सि०, म०, PTS—पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिकं. ५ सि० म० PTS— पाटलिपुत्त. ६ म०—वेदयति.

७ See ४ बो०सू० ४.७ and Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

सम्मासमाधि । इदं बुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्ती” [अ० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे वोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठी ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्पयुत्ता धम्मा वेदितब्बा ।

(११८) तथ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानी भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितब्बो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितब्बो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतरिंमं द्रुये गहिते सम्माआजीवो तप्पाक्खिकत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितब्बो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिब्रसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानी भजति ।

(११९) इमरिंमं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपक्खिकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘भिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति,^१ जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, भत्तं भुज्जति, वत्थं परि-दहति, एत्तावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससविलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुच्चरितं नाम होती ति वेदितब्बं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘भिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरज्जे किञ्चि अलभन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुच्चरितं नाम होती ति वेदितब्बं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथभेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथो कुसलानि कायवचीमनोकम्मानी ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-
व्यापाद-भिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । 'गच्छ इत्थं-
नामं जीविता वोरोपेहि, इत्थं-नामं भण्डं अवहरा'ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादभिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह— 'अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
ट्ठाती'ति । सो 'तयो संगहे आरूढहसुत्तं आहराही' ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम
आहरि— 'पुन च [91] परं भिक्खवे इधेक्खो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा
चेतोवसिप्पत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गम्भो पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति—
'अहो वतायं कुच्छिगतो गम्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या' ति । एवं भिक्खवे
कुलुम्बस्स उपघातो होती' ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह— 'एवं चिन्तितमत्ते
येव पन'स्स कुच्छिगतो गम्भो केनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं
वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारिंम येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती' ति ।

(१२४) तमेन 'तव सुसस्स अत्थं तुलयिस्सामा'ति वत्वा एवं तुलयिसु—
'त्वं इद्धिया परूपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिट्ठाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि,
मनोमया इद्धि, आणविष्कारा इद्धि, समाधिविष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि,
कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्ञवतो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-
पच्चया इण्हनट्ठेन इद्धी ति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी' ति ? 'भावना-
मय' ति । 'किं पन भावनामयाय इद्धिया परूपघातकम्मं होती'ति ? 'आम,
एकचे आचरिया 'एकवारं होती' ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे
खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं
परूपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती' ति ।

(१२५) अथ नं 'भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं
होती'ति वत्वा सञ्जसिं^१ अगच्छन्तं^२ पुच्छिसु— 'भावनामया इद्धि किं कुसला,
अकुसला, अब्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76)— गम्भस्स,
कुलस्सेव वा. ३ म०—मनसा; सी० M., PTS— परस्स. ४-४ PTS,
Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-
मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76)— अधिट्ठानिद्धि सन्धाय वदति. ७ सि०—
वाचासञ्जसिं, म०— एञ्जसिं. ८ म०— आगच्छन्तं, M.— गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता ? सवितक्कसविचारा, अवितक्कविचारमत्ता, अवितक्कअविचारा ? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा ?

(१२६) इमं पन पञ्हं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अब्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक्क-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वत्तब्बो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं भजती’ति ? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितक्कसविचारा च, कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ते तव पञ्हो नेष कुसलत्तिकेन समेति, न वे-[९२]-दनत्तिकेन, न वितक्कत्तिकेन, न भुमन्तरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरत्थकं’ ति ? ‘नो निरत्थकं; त्वं पन’स्स अत्थं न जानासि । “ इद्धिमां चेतोवसिप्पत्तो’ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिप्पेता, आथब्बनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथब्बनिद्धिका हि सत्ताहं अलोणकं भुञ्जित्वा दम्भे अत्थरित्वा पठवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वट्ठेत्वा वट्ठेत्वा मुखेन विज्जं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्झति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

(१२८) हत्थमुद्दाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२९) वितण्डवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तयो संगहे आरूढसुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो सुत्तं आहरि—‘यो पन भिक्खु यावततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाविकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाविकरोन्तो तुण्हीभूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वत्तब्बो—‘किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A.i.60; Nett. 21. मूलटीका (76) - वचनन्तरेण गमेतव्यत्वं नेय्यत्थं; सयमेव श्रमितव्यत्वं नीतव्यं ।

‘नीतत्थमेव मय्हं सुत्तं’ति । सो ‘मा एवं अवच, तुलयिस्साम’स्स अत्थं’ति वत्था एवं पुच्छितब्बो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ?। जैनन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘धिनयस्स [93] द्वे मूलानि—कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सब्बापत्तियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पञ्चत्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपञ्चापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविय विनये पक्तञ्जू, यो सत्थारा अपञ्चत्ते ठाने आपत्तिं पञ्चापेसि, सम्मासम्बुद्ध अब्भाचिक्खसि, जिनचककं पह-रसी’ ति आदिवचनेहि निग्गण्हित्वा उत्तरिं पञ्हं सो एवं पुच्छितब्बो—‘संपजान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ति वक्खति । ततो वत्तब्बो—‘अनाधिकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अद्दा किरियं अपस्सन्तो विधातं आपजिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सञ्जापेतैब्बो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—‘यायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होती ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटापत्ति होती’ । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितब्बा । वुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे भणेय्य ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पञ्हा-मे-सा कुसलेहं चिन्तित्ती ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

(१३२) यदा पन अभिज्झासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेन्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘खन्ध-सिंवादयो सेट्ठा’ति तेसं अभिवादन-अञ्जलिकम्म-भूतपिट्ठकै-परि-मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा अभिज्झासह-गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेन्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ति परवित्तूपकरणं अभिज्झायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हञ्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, सा वा अहेसुं’ति वदति, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि पिट्ठं’ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा रहो निसिन्नो अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठिसह-[94]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सी०, M., PTS.—किरियतो; म०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tīkā on the मूलदीका.

२ सी०, M.—विज्जापेतब्बो. ३ विन० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रतनसार)

२.४११. ४ सी०, M.—°पिण्डक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-ममोकम्मानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुदाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीमेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादावेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्मज्जन-गन्धमालादिपूज्जन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्तूपकरणं न तं ममस्सा'ति अनभिज्झायतो अब्यापादसहगतेन चित्तेन 'सब्बे [95] सत्ता अवेरा अब्यापजा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तू'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अत्थि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा रहो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणत्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाम ।

१ See ३.१२१ above.

इत्थमुद्दासमुद्धितेषु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी' ति द्वारं न भिन्दितब्बं, 'द्वारं रक्खामी' ति कम्मं न भिन्दितब्बं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितब्बं । एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निट्ठिता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी' ति आदीसु चक्खु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणांविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्खुविज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चन्नं द्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होती ति वेदितब्बं ।

(१३८) चक्खुसंफस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सो ति इमे पन छ संफस्सो नाम । चक्खुसंफस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सद्वारं ति इमानि छ संफस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्खुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो— इमे अट्ट असंवरा नाम । ते अत्थतो 'दुस्सीत्यं मुट्ठसच्चं अज्जाणं अक्खन्ति कोसजं' ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेषु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पजति, जवनक्खणे येव उप्पजति । जवने उप्पन्नो^१ पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनो-संफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोट्ठब्बनेसु पि एसेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसंफस्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति । सोतघाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्भणं मनोद्वारिकजवनं विना वची-द्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं^२ न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपन-काय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

१ See २.९२.

२ M., PTS—उप्पन्न.

तत् संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम । यदा पन तादिसं जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम । इति इमेसं अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सीत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंवरो सीत... घाण... जिह्वा... पसादकाय... चोपनकाय... वाचा... मनोसंवरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति जाणं खन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोट्ठव्वनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति । जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो^१ पि पञ्चद्वारे संवरो ति वुच्चाति । तस्स सब्बस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्पस्सो ति आदिना असंवरे वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्वा । इति इमेसं अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं... पे०... मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादान, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, फरसा वाचा, सम्पप्पलापो, अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्थ वोहारतो मत्तो, परमत्थतो^३ जीवितिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसज्जिनो जीवितिन्द्रियुपच्छेदक-उपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानं पन समभावे मति किलेसानं उपक्कमानं च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिकखताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसज्जिता, वधकचित्तं, उपक्कमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहत्थिको, आणत्तिको, निस्सग्गियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पर्ने अत्थे^५ वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अज्जं च एवरूपं अत्थिकेहि पन समन्तपैसादिकं चिनयट्ठकथं ओलोकेत्वा गहेतव्वं ।

१ सि०, म०- संख्ये. २ M. PTS— उप्पन्ने. ३ सि० inserts hereafter दुविधं. ४ सी० म० PTS— पनेत्थ. ५ समन्तो २.४३९.

(१४४) अदिर्नस्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नं ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपब्बन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगहिते परपरिगहित-[98]-सञ्जिनो तदादायक-उपक्कमसमुट्ठापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीति महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संभारा होन्ति— परपरिगहितं, परपरिगहितसञ्जिता, थेय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा— साहत्थिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पसय्हावहारो, पटिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चन्नं अवहारानं बसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ पन 'कामेसू'ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्धम्माधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयद्वान-वीतिककमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वान नाम— पुरिसानं ताव मातुरक्खित्तो, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, भातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, आतिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमट्ठुम्बटा, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहटा, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विन्नं सारक्खा-सपरिदण्डानं, दसन्नं च धनक्कीतादीनं ति द्वादसन्नं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संभारा— अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयागो, मग्गेन-मगपटिपात्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहत्थिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विस्वादनपुरेक्खारस्स अत्थभञ्जको वचीपयोगो, कायपपयोगो वा । विस्वादानाधिप्पायेन परस्स परं विस्वादका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका [99] चेतना मुसावादो । अपरो नयो— 'मुसा' ति अमूतं अतच्छे वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छेतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थु तथेतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुट्ठापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थ भञ्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहद्वानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. MCm. i. 193-205. २ सि०— भण्डहरण.
३ सम० २.३०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थमञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पिं वा लभित्वा हस्साधिप्पायेन 'अज्ज गामे तेलं नदी मञ्जे सन्दती'ति पूर्णकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संभारा होन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहत्थिको व । सो कायेन वा कायपटिब्रद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठब्बो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना बज्झति । यस्मा पन यथा कायपटिब्रद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेन्तो पि, पण्णं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठब्बो' ति कुड्ढादीसु लिखित्वा ठपेन्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिगय-थावरो पि पयोगा युज्जन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेतब्बा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति तस्स हृदये अत्तनो पियभावं परस्स पेसुञ्जमावं करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, या वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदय-गमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्मं पलपति, निरत्थकं, सो 'सम्मक्कप-लापो' । तेसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिलिट्ठचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेदं करोति तस्म अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संभारा—'भिन्दितब्बो परो' इति 'इमे नाना भविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्पता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविभावत्थमिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-यित्वा अरञ्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-बन्धतू'ति अक्कोसि । अथ'स्स तथेव अरञ्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अकासि । महिसी तथेव बद्धा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-सण्हताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सी०— पुराण° but अथ० यो० (p. 94) explains पूर्णस्स कथननयेन पवत्तो मुसावादो. २ See ३.१४३ above. ३ सी०, M.— पियसुञ्ज°.

‘चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू’ति, उप्पलपत्तं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निसिस्तके’ एवं वदन्ति— ‘किं इमे अहिरिका अनोत्तपिनो वदन्ति, निक्कट्ठं ने’ ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्हाताय फरुसा वाचा न होति, एवं वचनसण्हाताय अफरुसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स ‘इमं सुखं सयापेथा’ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुसताय पनेसा फरुसवाचा व । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसि-तब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना ‘सम्फप्पलापो’ । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा—भारतयुद्ध-स्तीताहरणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगण्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापे गहिते येव होति ।

(१५४) अभिज्झायती ति ‘अभिज्झा’ । परमण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निन्नताय पवत्ती ति अत्थो । सा ‘अहो तव इदं ममस्सा’ ति एवं परमण्डाभिज्झायन-लक्खणा । अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा—परमण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो वत इदं ममस्सा’ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितसुखं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परविनासाय मनोपदोस-लक्खणो । फरुसा वाचा विय अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा—परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि क्रोधे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिजेय्य विनस्सेय्या’ ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथाभुच्चगहणाभावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिन्नं’ ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलापो विय अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा—वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक-अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निसिक्के. २ See ३.१६१ below; also D.Cm. i. 76; iii.914. ३ सि०—यथातच्छगहणा°.

(१५८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चा ति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपथा चैव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा 'लोभो अकुसलमूलं' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूलं' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो फोट्टव्ववसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिट्ठि तेभूमकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चोरं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापक-चेतना पन नेसं दुक्खसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादानं ति-वेदनं । तं हि पर-भण्डं दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, भीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिस्सन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तमावे टितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तनयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो ति-वेदनो । परेसु हि माधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स स्तीताहरण-भारत-युद्धादीनि^१ कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पठमं दिनवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा 'आदितो पट्टाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पकिण्णककथं कथेस्सामि नु खो नो'ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिट्ठि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदि-न्नादानं दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोभमोहवसेनेव । मुसा-वादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फप्पलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोभमोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

^१ ति०, PTS भीतभीतस्स. ^२ See note on this in ३. १५३. This sentence and the next are not found in MCom. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्झा-अन्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो बुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती” [वि० २८५] ति एवं बुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पमे- [103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-ब्राहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातुं’ ति सम्पत्तवत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तविरती’ ति वेदितव्वा ! तत्रिदं वत्थुं— सीहलदीपे चक्कन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अल्लससमंसं लद्धुं वट्ठती’ ति बुत्तं । ततो चक्कनस्स माता ‘गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही’ ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-सस्सं खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो ‘किरि किरी’ ति सहमकासि । चक्कनो तेन सहेन गन्त्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्जं करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं खाहं मातु जीवितकारणा परं जीविता वोरपेय्यं’ ति । अथ नं ‘गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणोदकं परिमुञ्जा’ ति मुञ्चि । मातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो तं पवत्तिं आचिक्खि । ततो नं माता परिमासि । सो मातु सन्तिकं गन्त्वा ‘यतो’हं जातो नाभिजानामि सक्खिं च पाणं जीविता वोरपेता’ ति सच्चं वत्वा अट्ठासि । तावदेव’स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व ततुत्तरिं च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदितव्वा । उत्तरवड्डमानपव्वतवाँसि—उपासकस्स विय । सो किर अंबरियैविहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरक्खितत्थेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ’स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवड्डमानपव्वतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अग्गहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं खाहं मावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं यावततियं चिन्तेत्वा ‘जीवितं परिच्चजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरज्जे छड्डेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०—omit. २ M., सि०—omit. ३ म०—जगन throughout.
४ M. omits पव्वत; सि०—दन्तरवड्डमान°; Cf. SCm.—ii. 150; MCm.
i. 204. ५ म०—अम्बतिस्स°.

वालो मुञ्चित्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमग्गसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितब्बा, यस्सा उप्पत्तितो पमुति 'पाणं घातेस्सामी' ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उप्पज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्मणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूलं पत्वा 'अलोभो कुसलमूलं' होति । अब्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातादीनं आरम्मणानेव एतेसं आरम्मणानि । वीतिककमितब्बतो येव हि^१ वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्मणो अरियमग्गो किलेसे पजहति, एवं जीवितिन्द्रियादि-आरम्मणा पेते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्यानि पजहन्ती ति वेदितब्बा । 'वेदनातो' ति सब्बे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नत्थि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्त^२ आणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभ-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; आणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्झा आणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; आणविप्पयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोभो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंछन्दनं नाम वेदितब्बं । पञ्चफस्सद्धारवसेन हि उप्पन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उप्पन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं कायकम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभययथ चोपनं अप्पत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्धारवसेन उप्पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपनकाय-असंवरद्धारवसेन उप्पन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्धारवसेन उप्पन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्धारवसेन उ- [105]-पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्धारवसेन उप्पन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उप्पन्नो पन अयं पि, असंवरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चअसंवरद्धारवसेन उप्पन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्धार-

१ सि०-महासप्पो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन नुप्पज्जति; मनोफस्सद्वारवसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति, चोपनं अप्पत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवरद्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा सिक्खापदानि गणहन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तस्य कामावचरकुसलचित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; ‘यमिदं चक्खु-संफस्सपच्चया उप्पज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा’ति इमिना पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन उप्पज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्सद्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । “कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं हेति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा” ति [§१] वुत्ते सब्बं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथो निट्ठिता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [§१] ति एत्थ अयं योजना—हेट्ठा वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सद्धारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उप्पन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स धितस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिस्स होति । इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अब्बारिस्म समये अब्जस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अब्जतरं आरम्भणं आरब्भ उप्पज्जति

एव । एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भणं आरब्ध पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि । रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि । इति इमं सन्धारम्मणतं च, कमाभावं च, कमाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्धा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्ध उप्पन्नं होति । एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्धा' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्ध उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिकि-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो । रूपा-रम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्ध 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरब्ध उप्पन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्मणादीसु पि एसेव नयो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं । ... पे०... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति क्त्वा पुन 'यं यं वा पनारब्धा' ति आह । तस्स'त्थो—एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्ध उप्पन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनवं नत्थि, हेट्ठागहितमेव गहितं' ति क्त्वा 'रूपं वा आरब्ध ... पे०... धम्मं वा आरब्ध, इदं वा इदं वा आरब्धा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एत्तकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [§ १] ति इदं अनियमनिहिट्टस्स समयस्स नियमतो पटिनिद्देसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येव समये फस्सो होति... पे०... अचिक्खेपो होती' ति अयमत्थो वेदितव्वो । तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति । किं होति ? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्वा । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पञ्चिन्द्रिये च 'आणसम्पयुत्तं' ति न लब्धमिति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं औचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं ।

(१७७) कस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इम सद्धारम्मणं तं चेव, M.— इमं सद्धारम्मणं चेव, सा०— इमेसं सन्धारम्मणानं चेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनैके. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताचरियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता^०.]

निपातत्ता । आरम्मणस्मिं हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्मणं फुसमानो उप्पज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो । फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सञ्जाय सञ्जानाति, चेतनाय चेतति । तेन वुत्तं— “फुट्ठो भिक्खवे वेदेति, फुट्ठो सञ्जानाति फुट्ठो चेतती [सं० ४.६८]” ति । अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्वा थंमो नाम सेसदब्बसम्मरानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवाट्टियो थम्मे बद्धा थम्मे पतिट्ठिता, एवमेव स्रह्जातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । थंमसदिसो हि एस । अवसेसा दब्बसंभारसदिसा ति । तस्मा पि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिं हि उप्पन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयमावे पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति । देसनावारेनेव [108] फस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति फस्सो होति, सञ्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सञ्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्टेय्य । देसनावारेन पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं सेसधम्मेषु पि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितब्बो ।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितब्बा । सेय्यथीदं— फुसती ति फस्सो । स्वायं फुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपच्चुपट्टानो, आपाथ-गतविसयपदट्टानो । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्मणे फुसनाकारिनेव पव-त्तती ति फुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सद्दो विय च सोतं, चित्तं आरम्मणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो । वत्थारम्मणसंघट्टनतो वा उप्पन्नत्ता संपत्तिअत्थेन पि रसेन संघट्टनरसो ति वेदितब्बो ।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— “चतुभूमिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि । संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो त्वेव नामं, न संघ-ट्टनरसो” ति । इदं च वत्वा इदं सुत्तं आमतं— “यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठब्बं; यथा तेसं संनिपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो” [मि० ६०] । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, संघट्टनरसो च । “यथा च महाराज द्वे सम्मा वज्जेय्युं, द्वे पाणियो^३ वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठब्बं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो संघट्टनरसो चा” [मि० ६०] ति वित्थारो ।

१ PTS. inserts hereafter पन.

२ See विमु० १४.१३४.

३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठव्वं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठव्वं ति इमिना नयेन अत्थो वेदितव्वो । एवं सन्ते [109] चित्तरम्मणसंघट्टनतो इमस्मिं पि सुत्ते किच्चट्ठेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातरस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्ठानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेन पच्चुपट्ठाती ति सन्निपातपच्चुपट्ठानो ति वुत्तो ।

(१८३) फलट्ठेन पन पच्चुपट्ठानेनेस वेदनापच्चुपट्ठानो नाम होति । वेदनं हेस पच्चुपट्ठापेति उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो^१ च यथा बहिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधातुनिरसता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि बहिद्धा वीतच्चिकङ्गारसंखाते उण्हभावे, एवं वत्थारम्मणसंखातो अज्जपच्चयो पि समानो, चित्तनिरसितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि वत्थुमिह आरम्मणे वा ति वेदितव्वो । तज्जासमन्नाहारेन पन इन्द्रियेन च परिक्रवते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपाथगतविसयपदट्ठानो ति वुच्चति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [§ १] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसंभोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठाना, परसद्धिपदट्ठाना ।

(१८५) ‘चतुभूमिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्धती’ ति वत्वा पुन तं वादं पठिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ ति वत्वा अयमत्थो दीपितो—आरम्मणरसानुभवनट्ठानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्जाणस्स विजाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्मणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेसा धम्मा । यथा सूदो नानारसभोजनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लञ्छनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लञ्छनं मिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सब्बसूपब्बज्जेहि [110] अग्गागं आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निद्दोसभाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोजनं उप-नेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छित्तं मुञ्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादियमानो. ३ विद्यु०— १४.१२५०.
४ See ३.१८० above. ५ सि०— नानगरसं. ६ म०, सी०, M— नानगरसं०.

सूदस्स भत्तवीमंसनभत्तमिव सेसधम्मानं आरम्मणरसस्स एकदेसानुभवन् । यथा हि मूदो भत्तेकदेसभत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मा पि आरम्मणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छितं भुञ्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्मणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवनरसा ति बुच्चति । दुत्तिये अत्थविकप्पे अयं इध अधिप्पेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्मणस्स इट्ठाकारमेव संभुञ्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्ठाना ति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्वकायो सुखं वेदेति” [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितब्बा ।

(१८८) नीलादिभेदं आरम्मणं सञ्ज्ञानाती ति सञ्ज्ञा [§१] । सा सञ्ज्ञाननलक्खणा पच्चाभिञ्जाणरसा । चतुभूमिकसञ्ज्ञा हि नो-सञ्ज्ञाननलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा सञ्ज्ञाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिञ्जाणेन सञ्ज्ञानाति सा पच्चाभिञ्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वड्डकिस्स दारुहिह अभिञ्जाणं कत्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिञ्जाणं सल्लक्खेत्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रज्जो पिलन्धनगोपक-भण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धनं नाम आहरा’ति वुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगम्भं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेष पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितब्बा ।

(१८९) अपरो नयो— सब्बसंगाहिकवसेन हि सञ्ज्ञाननलक्खणा सञ्ज्ञा । पुन सञ्ज्ञाननपच्चयानिभित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छैकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्मणे अनोगाळ्ह-[111]-वुत्तिताय अचिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विज्जु विय । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं ‘पुरिसा’ति उप्पन्नसञ्ज्ञा विय । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होती सा सञ्ज्ञा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विया ति वेदितब्बा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [§१]; सद्धिं अत्तना संपयुत्तधम्मे आरम्मणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुभूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होती । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसभत्तकमेव किञ्चं होती । चेतना पन अतिरेकउस्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउस्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०-अधिप्पेता । २ M.-गोपायक, सि०-गोपायिक. ३ See विसु०-१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see विसु०-१४.१३५.

(१९१) तेनाहु पोराणा— “थावरियेसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । थावरियो^१ ति खेत्तसामी वुच्चति । यथा हि खेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासबल्लिपुरिसे गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्त ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्धथा’ ति आदीनि वदति, सीमं आचिक्खति, तेसं सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं समकं हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-बल्लिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिसस्स दिगुणउस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा संविदहनपच्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतो व आगच्छन्तं दिस्वा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरद्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनु-वत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्झमानो इतरे पि योधे सम्पहारवुत्तियं पवत्तयति, तस्मिं हि युज्झितुं आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किच्चेन आरम्मणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्धाय, तं-संपयुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’ ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उस्साहनमावेन पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्मणं चिन्तेती’ ति चित्तं ति आदिना नयेन चित्तस्स वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं, सन्दहनपच्चुपट्ठानं, नामरूपपदट्ठानं ।

(१९४) चतुभूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नत्थि । सब्बं विजाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्वा आरम्मणविभावनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्मणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्झातं धम्मारम्मणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं जनं उपधारेति वक्कथापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महात्थेरेन—

१ M.—वाचरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin refers to another reading पावारिय. ३ M.—लावपुरिसे. ४ See ३.१३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मञ्जे नगरे सिंघाटके निसिन्नो पुरत्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति तं विञ्जाणेन विजानाति, यं सोतेन सद्दं सुणाति, घानेन गधं घायति, जिब्हाय रसं सायति, कायेन फोट्टब्बं फुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विञ्जाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविमावनट्टाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुस्सरिकं होति । तस्मा [113] पुब्बंगमरसं ति बुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं क्त्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपच्चु-पट्टानं । पञ्चवोकारभवे पन^१ रस नियमतो नामरूपं, चतुवोकारभवे नाममेव पदट्टानं । तस्मा नामरूपपदट्टानं ति बुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिद्धित्वचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्झं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिद्धित्वं पुन बुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठ-कथायं । अयं पनेत्थ युत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जत्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायति । एवं बुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अत्थि । न तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपन्तथाय एतं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपूपत्तिया मग्गं भावेति ... पे०... पठवीकसिणं, तस्मिं समये फस्सो होती” [§ १६०] ति आदीसु भावेत्तेन ववत्था-पिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा फस्सो होति वेदना होती” [§ १६०] ति बुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति बुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [§ १] ति आदीसु पन चित्तेन ववत्थापिते समये समयववत्थापितं^२ चित्तं न तथा अत्थतो नुप्प-ज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होती’ ति बुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपन्तथामिदं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेत्थ सन्निट्टानं— उद्देसवारे संगणहनत्थं निद्देसवारे च विमजनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो ववत्थापितो । तस्मिं पन चित्तेन ववत्थापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सन्तं “फस्सो होती [§ १]” ति आदि आरब्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[114]न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि + इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.-^०ववत्थापकं.

स्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अवुच्चमाने “कृतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ६] ति न सक्का भवेय्य निद्देसवारे विभजितुं । एवमस्स विभजनं एव परिहायेथ । तस्मा तस्स निद्देसवारे विभजनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जती’ ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासैकुसलधम्महेहि सद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सव्वे पि चित्तचेतसिकधम्मे गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “फस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति फस्सादयो विय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्वं ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहन ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्भणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवह्लभं आतिं वा भित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्भणं आरोहति । तस्मा सो आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह— आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुवति अनुसद्दायति, एवमेव खो महाराज यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठव्वो । यथा पच्छा अनु-
खना अनुसद्दना एवं विचारो दट्ठव्वो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-
परियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्भणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति । आरम्भणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्ठानो ।

(१९९) आरम्भणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्भणानुमज्जनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-
योजनरसो । चित्तस्स अनुप्पन्नधपच्चुपट्ठानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कत्थचि अवियोगे ओळारिकट्ठेन पुब्बंगमट्ठेन च घण्टाभिघातो विय अभिनिरोपनट्ठेन चेतसो पठमाभिनिपातो [115] वितक्को । सुखुमट्ठेन अनुमज्जनसमावट्ठेन घण्टानुरवो विय अनुप्पन्नधो विचारो । विष्कारवा चेत्थ वितक्को, पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दभूतो चित्तस्स । आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविक्खेपो विय । पटुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबद्धं चेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितरस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विय, परिभमनं विय च पटुमाभिमुखपतितरस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिभागे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § १; also ३.४३, १९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८ and ३१२. ३ See विमु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कंसथालं. ५ विमु० ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. °अनुबन्ध°. ७ सि०- दुक्कनिपात°; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गृहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनमावेन पवत्तो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय । अनुमज्जनमावेन पवत्तो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जती ति वुत्तं, तं अनुप्पवन्धेन पवत्तियं अतिविय युज्जति । सो पन नेसं विसेसो पठमदुतिय-ज्ज्ञानेसु पाकटो होति ।

(२०१) अपि च मलग्गहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दब्बं गृहेत्वा इतरेण हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन वा परिमज्जन्तस्स दब्बगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुंभकारस्स दब्बह्पहारेण चक्कं ममथित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीलनहत्थो विय वितक्को, इतो चितो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा टितकण्टको विय अभि-निरोपनो वितक्को, बहिपरिब्भमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयतीति पीति [§ १] । सा सम्पियायनलक्खणा । काय-चित्तपीणनरसा, फरणरसा वा । ओदग्यपच्चुपट्टाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीतीति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरीरे लोमहंसमत्तमेव कातुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादिसदिसा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुहतीरं वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्धग्ग^१ कत्वा आकासे लङ्कापनप्पमाणप्पत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालीकं दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा 'इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती' ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रगेण्डुको^२ विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये चत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मस्सवनत्थाय विहारं गच्छन्ता 'अम्म त्वं गरुभारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुय्हं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा' ति अगमंसे । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पट्टिवाहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे^३ ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहसि । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो

१ Cf. वि० ४.९४-९९. २ सी०, M.— विज्जुप्पात^०. ३ सि०— वदग्गं. ४ सी० M.— °मेण्डुको, °गेण्डुको. ५ M.— घराजिरे.

भिक्षुसंघस्स गणसज्झायसद्दं अस्सोसि । अथ'स्सा 'धज्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिसं चेतियं पस्सन्तिया एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लंघेत्वा मातापितुन्नं पुरिमतरं येव आकासेन चेतियंगणे ओरुद्द चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथ नं मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छिमु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्वा 'अम्म आकासेन नाम खीणसवा सच्चरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति वुत्ता आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितमावं न निसिन्नमावं अज्जासिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उब्बेग्गा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा होति । [117].

(२०६) करणापीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं फरित्वा पूरितवत्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च अनुपरिफुटं होति ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चेतासिकं च । सुखं गब्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—खणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तासु ठपेत्वा अप्पनासमाधिपूरितं इतरा द्वे पि इध युज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं^३; यस्सुप्पज्जति तं सुखितं करोती ति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खणति च कायचित्ताव्राधं ति सुखं । सोमनस्सवेदनायेतं नाम । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । अपरो नयो—सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुग्गहणपच्चुपट्टानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कत्थचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्मण-पटिलाभतुट्ठि पीति; पटिलद्धरसानुभवनं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^४ । संखारक्खन्धसंगहिता पीति, वेदनाक्खन्धसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दस्सनसवणेसु विय पीति । वनच्छायप्पवेसउदकपरिभोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो धम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपथं पुरिसं दिस्वा 'कत्थ पानीयं अत्थी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उत्तरित्वा व जातस्सरवनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लभिस्ससी' ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

१ सी० M.—पुट्टा. २ M.—धमित्वा. ३ विसु० ४-१००. ४ सि०—वनन्तूरकन्तं.

नालपत्तादीनि दिस्वा सुटुतरं हट्टपहट्टो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवत्थे अल्लकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनं सद्दं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसदिसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सेरे जातानि उप्पलपटुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्टपहट्टो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथावच्चि नहात्वा च पिवित्वा च पटिप्पस्सद्धरथो भिसमुल्लालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलुप्पलादीनि पिल्लित्वा मंदालकर्मूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासेत्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्टब्बं— तस्स हि पुरिस्सस जातस्सरवनसण्डसवनतो पट्टाय याव उदकदस्सना हट्टपहट्टकालो विय पुब्बमागारम्मणे हट्टपहट्टाकारा पीति । नहात्वा च पिवित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपन्नकालो विय बलप्पत्तं आरम्मणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितब्बं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकग्गता [§१] ति चित्तस्स एकग्गभावो; समाधिस्सेत्तं नामं । लक्खणादीसु पन'स्स अट्टकथायं ताव वुत्तं—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकखेपलक्खणो च” [] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदब्बसंभारानं आवन्धनतो पमुखा होति एवमेव सब्बकुसलधम्मानं सभाधिचित्तेन इज्झनतो सब्बेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं —“सेय्यथा पि महाण्ण कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमोसरणौ, कूटं तासं अग्गमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपम्भारा, समाधि तेसमग्गमक्खायती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्टाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खित्तुं विप्पाकरितुं अप्पदान्नो समाधि अविकखेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकग्गतासंखातो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अविकखेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरसो नहानियचुष्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्टानो आणपच्चु-[119]-पट्टानो वा । “सर्माहितो यथाभूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्तं । विसेसतो सुखपट्टानो, निवाते दीपचीनं ठिति विय चेतसो ठिती^१ ति दट्टब्बो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ सी०— मन्दाव^०. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपम्भारा. ४ अं० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. विसु० १४.१३९.

सद्धा । सा च अस्सद्धियस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्खलक्खणे वा इन्दट्ठं करोतीति इन्द्रियं । सद्धा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक्कवत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कहमं सन्निसीदापेति, उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंभेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चक्कवत्ति चतुरंगिनिया सेनाय सद्धि^३ अद्धानैमग्गपटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं भवेय्य आविलं लुळितं कललीभूतं, उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ति । रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटिस्सुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खित्तेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कहमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो रज्जो पानीयं उपनामेय्युं— ‘पिवतु देवो पानीयं’ति । यथा महाराज उदकं एवं चित्तं दट्ठब्बं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठब्बो । यथा पङ्कसेवालपणककहमो एवं किलेसा दट्ठब्बा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठब्बा । यथा उदकप्पसादकमणिभिह पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कहमो च सन्निसीदति, अच्छं भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंभेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं” [मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-भकर-गाह-रक्खसादिसंकिण्णं पूरं महानदिं आगम्म भीरुक्कजनो उभोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महायोधो आगत्त्वा ‘कस्मा ठित्थ्या’ति पुच्छित्वा ‘सपटिभयभावेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते सुनिसितं असें गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायित्था’ति वत्वा नदिं ओतरित्वा आगतागते कुम्भीलादयो पटिवाहत्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो पारिमतीरं नेति । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्धा पुब्बंगमा पुरेचारिका होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणो च सद्धा’ति ।

(२१६) अपरो नयो— सहहनलक्खणा सद्धा, ओक्कप्पनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विमु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकप्पसादकमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओधुत्तरणो विय । अकालु-
रिसयपच्चुपट्टाना, अधिसुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्धेय्यक्थुपदट्टाना सोतापत्तियङ्ग-
पदट्टाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि^१ विय दट्ठब्बा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयितब्बं पक्कयितब्बं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिभवन्तो
अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । विरियमेव
इन्द्रियं विरियिन्द्रियं^२ ।

(२१८) तं पनेतं उपत्थंमनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिण्णघरं आगन्तुकेन थूणुपत्थंमेन^३ तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरियुपत्थंमेन
उपत्थंमितो हुत्वा सब्बकुसलधम्ममेहि न हायति, न परिहायति । एवं ताव'स्स उप-
त्थंमनलक्खणता वेदितब्बा । तेनाह थेरो नागसेनो^४ — “यथा महाराज गेहे पिपतन्ते
तमज्जेन दारुणा उपत्थंमेय्य, उपत्थंमितं सन्तं एव तं गेहं न पतेय्य, एवमेव स्त्री
महाराज [121] उपत्थंमनलक्खणं विरियं, विरियुपत्थंमिता सब्बे कुसलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [म० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महत्तिकाय
च सेनाय संगामे पक्के खुदिका सेना ओलीयेय्यं, ततो रज्जो आरोचेय्य, राजा
बलवाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-
संपयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्कितुं न देति, उक्खिपति, पग्गण्हाति । तेन वुत्तं
‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो — उस्साहन-लक्खणं विरियं, सहजातधम्मानं उप-
त्थंमनरसं, असंसीद्धंभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिस्सो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो संवेगपदट्टानं, विरियारंभवत्थुपदट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं
मूलं होती ति वेदितब्बं^५ ।

(२२०) सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसच्चस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दट्ठं
कारेती ति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं^६ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपगणहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो भण्डागारिको दसविधं रतनं गोपयन्तो सायं प्रातो राजानं इस्सरियसंपत्तिं
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थेरो —

१ सी० — सहत्थ-वित्त-बीजानि; म० — सहत्थ-वित्त बीजानि. Cf. सु० नि० ७७.
१८२; विसु० १४.१४०. २ Cf. विसु० १४.१३७. ३ सि० — थुल्लपत्थंमेन. ४ सि०,
M.-omit. ५ सि० — ओसीदेय्य. ६ सि०, म० — दट्ठब्बं. ७ Cf. विसु० १४-१५.१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्तिं सायं पातो^१ सरापेति^२—
 ‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तकं हिरज्जं,
 एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सब्बं सापत्तेय्यं, तं देवो सरत्तू’ ति, एवमेव खो महाराज सति
 कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
 चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त ब्रोज्झंगा,
 अयं अरियो अट्ठंगिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सनी, अयं विज्जा, अयं
 विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
 [मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्तिस्स परिणायकरतनं रज्जो अहिते च
 हिते च जत्वा अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं
 धम्मानं गतियो समन्नेसित्वा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे
 [122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।
 तेनाह थरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
 रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेति
 हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
 गतियो समन्नेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
 धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
 खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
 आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीभावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसञ्जापदट्ठाना, कायादि-
 सतिपट्ठान-पदट्ठाना वा, आरम्मणे दळ्हं पतिट्ठितत्ता पन एसिका विय, चक्खु-
 द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठब्बा ।

(२२४) आरम्मणे चित्तं सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च
 विक्खेपस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्खेपलक्खणे वा इन्दट्ठं
 कारेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^३स्स
 हेट्ठा बुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति आदिना
 नयेन अरियसञ्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति बुत्तं । किं ति
 पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
 भवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेती ति पि इन्द्रियं ।
 पज्जा व इन्द्रियं पडिअन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यस्; सि०— इस्सरियसंपत्ति.

२ M. reads सं-सरापेति, ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसञ्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओभासनलक्खणा च पञ्चा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुमिस्तिके गेहे रत्तिमागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
मवति, एवमेव ओभासनलक्खणा पञ्चा । पञ्चोभाससमो ओभासो नाम नत्थि । पञ्चवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकलोका होति । तेनाह
थेरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो
अन्धकारं विधमेति^२, ओभासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पञ्चा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोभासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसत्त्वानि करोति ।
एवमेव खो महाराज ओभासनलक्खणा पञ्चा” [मि०^५ ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको भिसक्को आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि^६
जानाति, एवं पञ्चा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितब्बासेवितब्बे हीनपणीते कण्ह-
सुकके सप्पटिभाग-अप्पटिभागे धम्मं पजानाति । बुच्चं पि चेतं धम्मसेनापतिना—
“पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पञ्चा^७ ति बुच्चति । किं च पजानाति?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति वित्थरेतब्बं । एवमस्सा पजानन-
लक्खणता वेदितब्बा ।

(२२८) अपरो नयो — यथासभावपटिवेधलक्खणा पञ्चा; अक्खलित-
पटिवेधलक्खणा वा कुसलस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोभासनरैसा पदीपो
विय । असंमोहपच्चुपट्टाना अरञ्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते^८ इति मनो; विजानाती ति अत्थो । अट्ठकथाचरिया पनाहु—
नाल्लिया भिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्भणं भिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठो^९ बुत्तचित्तस्सेवेतं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
भावो सोमनस्सं । सातलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठो^{१०} बुत्तवेदनायेवेतं वेवचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं-सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^{११} । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अविनिष्मुत्तानं^{१२} धम्मानं अनुपालन-
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितब्ब-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०— विदंसेति, ३ सि०— विदस्सेति ४ Miln. shows slight variations.
५ सि०— भेसज्जानि, ६ M. i. 292 reads पञ्चवा. ७ सी०, म०— विसयोभासं.
८ सी०, म०— मनति, ९ ३.२९३-२९७, १० ३.१८४-१८७, ११ See विसु०
१४.५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदट्ठानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अत्थि-[124]-क्खणे येव ते' ते' धम्मे अनुपालेति उदकं विय उपलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय 'कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति' नियामको विर्यं, न भङ्गतो उद्धं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगक्खणे, ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तक्खणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासंकप्पो, पग्गह्णट्ठेन सम्मावायामो, उपट्ठानट्ठेन सम्मासति, अविकल्हे-पनट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्दाबलादीसु पि सद्दादीनि वुत्तत्थानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्दाबलं । कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । मुट्ठसच्चे न कम्पती ति सतिबलं । उद्धच्चे न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं । अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तप्पबलं ति । अयं उभयपदवसेन अत्थवण्णना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठा लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुचरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव धोत्तप्पती ति ओत्तप्पं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-अधिपति-लज्जा-मय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं वित्थार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि^१नाम; बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; मयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सण्णटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीरुकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुट्ठानं हिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति— जातिं पच्चवेक्खित्वा, कयं पच्चवेक्खित्वा, सूरभावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? 'पापकरणं मामेतै न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजच्चानं केवट्ठादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नावं.

४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See वि० १४.१४३.

मादिसस्स^१ जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^२ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तब्बं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरभावानं^३ । मादिसस्स सूरभावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरभावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं'ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतुहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तपं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसासु गरहणत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विज्जू असुचिं नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलवन्तेहि कथं भिक्खु करिस्ससी' ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि बहिद्वासमुट्ठितेन ओत्तपेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तपं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापब्बजितस्स बहुस्सुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं^४ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा— "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तपं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा खो पनायं लोकसंनिवासो । महन्तरिम खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिब्बचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पब्बजितो समानो वोक्किणो विहरति पापकैहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिब्बचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पब्बजितो समानो वोक्किणो

१ M. मादिसस्स throughout in this para. २ सि०— omit.

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति सो लोकं येव अधिपति जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं मावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं मावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती' [अ० १.१४८] ति । एवं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम होति ।

(२३९) लज्जासमावसण्ठिता हिरि, मयसमावसण्ठितं ओत्तप्पं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन समावेन सण्ठिता हिरि । मयं ति अपायमयं; तेन समावेन सण्ठितं ओत्तप्पं । तदुभयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्युत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारप्पत्तो भवेय्य हीळितो^१, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायमयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्मं—यथा द्वीसु अयोगुल्लेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं दाहमयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खितत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहमयेन अगण्हनं विय अपायमयेन पापस्स अकरणं वेदितव्वं ।

(२४०) सप्पाटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सन्नहचारिमहत्तपच्च-वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पाटिस्सवलक्खणं हिरिं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादमयं परानुवादमयं दण्डमयं दुग्गतिमयं ति चतूहि कारणेहि वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-महत्तपच्चवेक्खणादीनि चैव अत्तानुवादभयादीनि च विथारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्मणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलग्गमावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिग्गहणै-रसो मुत्ताभिकखु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो अमुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघात-विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोम्मभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पज्जिन्द्रियपदे विभावितो^२ एव । इमेसु पन तीसु अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अमावनाय । अलोभो चैत्थ दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीळितो, सि०— निळितो लज्जितो. २ See VbhCm. 281.

३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०— अणुत्तरट्ठकथायं बुद्धवोसा-चरियेन वुत्तनयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.

५ सी०, M.— अपरिग्गह^०. ६ See ३.२२५-२८. ७ सि०— ठितो.

(२४२) तेसु अलोमेन अनधिकं गण्हाति, लुद्धस्स अधिकग्गहणतो । अ-
दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनग्गहणतो । अमोहेन अविपरीतं, मूळ्हस्स विपरीतग्गहणतो !
अलोमेन चैत्थ विज्जमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुद्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसमावे^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसमावे^३ पवत्तति । मूळ्हो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोमेन
च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुद्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च ।
अदोसेन अप्पियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अप्पियसभावतो अप्पियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूळ्हस्स हि 'तं कुत्तेत्थ
लब्भा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोमेन चैत्थ जातिदुक्खं न होति,
अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिक्खदोसस्स खिप्पजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळ्हस्स होति ।

(२४३) अलोमेन च गहट्टानं, अमोहेन पब्बजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं
पि सुखसंवासता होति । विसेसतो चैत्थ अलोमेन पेत्तिविसये उपपत्तिं^७ न होति ।
येभुय्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोमो ।
अदोसेन निरये उपपत्ति न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निब्बन्ति
न होति । मोहेन हि निच्चं संमूळ्हं तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोमो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चेतेहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अब्बापादसज्जा अविहिंसासज्जा ति इमा तिरसो सज्जा होन्ति ।
असुमसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिरसो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोमेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिवज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा
अलोमेन अभिज्झाकायगन्थस्स पभेदनं होति, अदोसेन ब्यापादकायगन्थस्स,
अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्टानानि पुरिमानं द्विन्नं आनुमावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुमावेन इज्जन्ति । अलोमो चैत्थ आरोग्यस्स पच्चयो
होति; अलुद्धो हि लोभनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति ।
[129] अदोसो योव्वनस्स; अदुट्ठो हि वलिपल्लितावहेन दोसग्गिना अड्ढमानो

१ सी०, M- यथासमावे. २ सी०, M- यथावतो. ३ सी०, M- यथासमावे.
४ सी०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सी०- सभावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीधरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं भूत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चेत्थ भोगसम्पत्तिवा पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलामो । अदोसो भित्तसम्पत्तिवा, भेत्ताय भित्तानं पटिलामतो चेव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिवा, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिब्बविहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चेत्थ सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विनासेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अभावा; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगतार्यं अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनं होति; लुद्धो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिगहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणकुसलो अपरिणायकं खन्धपञ्चकं अपरिणायकतो बुज्झति । यथा च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स'त्थाय पिहं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अचन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तसुञ्जतं च बुज्झित्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नामिज्झायती ति अनभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्तिसहं च न व्यापादेती ति अब्बापादो । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठी । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठा पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितब्बा ।

(२४७) हिरोत्तपानि पि हेट्ठा बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— “द्वे”मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तप्पं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्चा-येत्थ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा, गरूनं दारा ति वा । संभेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगालौ । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्चायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा गरूनं दारा ति वा” [अ० १.५१, इति ०५४२] ति ।

१ M.-सम्भातिसंकिताय. २ सि०-यथासभाव°. ३ सी०, M.-यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3.233 above. ६ See वि० १४.१४१. ७ सी०-सिंगाळा.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चैत्थ वेदनादयो तथो खन्धो । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दनसीतिभावपञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-उद्धच्चादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-निम्महनरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । कायस्स मुदुभावो कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथद्धभाववूपसम-लक्खणा, कायचित्तथद्धभावानिम्महनरसा, अप्पटिघातपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-पदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा ।

(२४९) कायस्स कम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता । चित्तस्स कम्मञ्ज-भावो चित्तकम्मञ्जता । ता कायचित्त-अकम्मञ्जभाववूपसमलक्खणा, काय-चित्त-अकम्मञ्जभावानिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावसेसनीवरणपटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । ता पसादनीयक्खसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेम-भाववहा सुवण्णविसुद्धि विया ति दट्ठब्बा । कायस्स पागुञ्जभावो कायपागु-ञ्जता । चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता । ता कायचित्त-भगेलञ्ज-भावलक्खणा, कप्पचित्तगेलञ्जनिम्महनरसा, निरादीनवपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-पदट्टाना । कायचित्तगेलञ्जकर-अस्साद्धियादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । कायस्स उज्जुकभावो कायुज्जुकता । चित्तस्स उज्जुकभावो चित्तुज्जुकता । ता काय-चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावानिम्महनरसा, कायचित्तानं अजिभृता-पञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाट्य्यादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा ।

(२५०) सरती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजञ्जं; समन्ततो षकरोहि जानाती ति अरथो । सात्थकसम्पजञ्जं, सप्पायसंपजञ्जं गोचरसम्पजञ्जं असम्मोहसम्पजञ्जं ति इमेसं चैतुसं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि च तैसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेषु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्म-द्वयं पुम इमस्मिं ठनै उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पञ्चनीकधम्मे समेती ति समथो । अनिच्चादिब्रसेन विविधेहि आकरेहि धम्मे पस्सती ति विपस्सना ।

१ See ३.२९५; also विसु० १४.१४४-१४९ २ M.—कायचित्तपञ्च०.

३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२९१-२२३; ३.२९५-२९८.

पञ्चा'वेसा अत्थतो । इमेसं पि द्विजं लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तानेव । इध पनेते युगनद्धवसेन गहिता । सहजातधम्मे पग्गहाती ति पग्गाहो । उद्धच्चसंखातस्स विक्खेपस्स पटिपक्खमावतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधियोजनत्थाय गहितं ति वेदितब्बं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अब्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिणो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'कस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधम्मा एव, अथ खो य-[132]-स्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पठमं असंखारिकं महाचित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अब्जे पि तेहि येव कस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पच्चयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपामावेन अरूपिणो, समावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तङ्गवसेन पालियं आरूढहे परोपण्णासधम्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि सुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती' ति इमे नव धम्मा पञ्चायन्ति । इमस्मिं चा पि महाचित्ते कत्तुकम्पताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पालिं न आरूढहो । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहितो । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । मेत्तापुब्बमागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बमागो अत्थि, मुदितापुब्बमागो अत्थि । उपेक्खापुब्बमागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पालिं न आरूढहो । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानकर्त्तव्ये । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुब्बमागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२.

३ See ३.१९७ above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८, ३१२. ४ सी०, म०- नानाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्कानिव लब्धमन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-पनकधम्मेसु 'छन्दो'ति कत्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कत्तुकम्पतालक्खणो छन्दो, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव'स्स पदट्टानं । आरम्मणगहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विय दट्ठब्बो । अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्टानलक्खणो^१, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्टातब्बधम्मपदट्टानो । आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठब्बो । किरिया कारो, मनस्सिम कारो^२ 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोतीति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादको ति तिप्पकारो । तत्थ आरम्मणपटिपादको मनस्सिम करोतीति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे सम्पयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, संस्वारक्खन्धपरियापन्नो । आरम्मणपटिपादकत्तेन संपयुत्तानं साराथि विय दट्ठब्बो । वीथिपटिपादको ति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

(२५५) तेषु धम्मेसु मज्झत्ततो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं सम्बाहितलक्खणा, उनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन सम्पवत्तानं आजानेय्यानं अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठब्बा । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिद्देसे^३ आविभविस्सन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचरा ति अयमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्खणादितो पनेता तिरसो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा; अमद्दनलक्खणा ति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुखमावभूता ति दट्ठब्बा ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्जासँ ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवा ति सब्बा-नि पि इमस्सिं धम्महेसवारे पञ्चद्वट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकक्खणे कदाचि एकसद्वि भवन्ति, कदाचि समसद्वि । तानि हि सम्मावाचापूर्णादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेसु एकसद्वि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकस्सिं ठाने समसद्वि

१ See विसु० १४.१५०. २ See विसु० १४.१५१. ३ See विसु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण०. ५ See विसु० १४.१५३. ६ See ३.३९९-४१६. Cf. Vis.ix.92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also see ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] ठपेत्वा पन ये-वा-पनके पालियं यथास्तैवसेन गच्छमानानि छपञ्जासा व होन्ति । अगहितमगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिबलं ओत्तप्पबलं ति द्वे बलानि, अलोभो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समत्तिं स धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समत्तिंसाय धम्मेषु अट्ठारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्ठारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्ठारस अविमत्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्जिन्द्रियं, हिरिबलं ओत्तप्पबलं, अलोभो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, द्वे चत्तुसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विभत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वितक्को सद्धा हिरि ओत्तप्पं अलोभो अदोसो ति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विभत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंक्कपो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धाबलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिबलं होती ति वुत्ता, लोकपालदुकं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्पे पि एसेव नयो । अलोभो मूलं पत्वा अलोभो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अब्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरिषबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति, बलानि पत्वा सतिबलं ति, [135] उपकारैदुकं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चत्तुसु ठानेसु विभत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्जिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जाबलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथारुद्धि°, PTS-यथावुत्त°. २ M., PTS, सि० read here also पिट्ठिदुकं.

पथं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संपजञ्चं विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अपुब्बं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गणित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरेहि आमतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुळिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटिसेधत्वा वत्तब्बो— ‘बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं अत्वा किच्चवसेन विमत्तिं आरोपेन्तो अट्टारस धम्मा एकेककिच्चा ति अत्वा एकेकस्मिं ठाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति अत्वा द्वीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति अत्वा तीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । विरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति अत्वा चत्तसु चत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति अत्वा छसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पञ्चा सत्तकिच्चा ति अत्वा सत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तन्निदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— ‘इदं’ राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितब्बं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वड्ढे-स्सामी’ ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा’ ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्टारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविंसं दापेत्वा विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेसं द्वे द्वे पटिविंसं दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स तयो पटिविंसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविंसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको पि नागञ्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स छ पटिविंसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [136] जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स सत्त पटिविंसे दापेसि । तत्थ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवड्ढनं विय किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं विमत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन पस्सद्विवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मञ्जतावसेन पागुञ्जतावसेन उज्जुक्तावसेन सतिसम्पजञ्चवसेन समयविपस्सनावसेन पग्गाहाविकखेपवसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवार्कथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सी० read इमं. २ म०- पटिवीसं, सि०- पटिविंसं. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निद्देसंवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मद्देसवारे पालिआरूढानि छप्पञ्जासपदानि विभजित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती [§ २] ति आदिना नयेन निद्देसवारो आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये यो^१ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उप्पन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स सभावदीपनतो सभावपदं नाम । फुसना ति फुसनाकारो । संफुसना ति संफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वड्ढेत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितभावो ।

(२६६) अबं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुस्सनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये संफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परिंयायेन फुसना संफुसना संफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीनं पि निद्देसेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्व्या । अयं पनेत्थ सब्बसाधारणो विभत्तिविनिच्छयो । यानि^२मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गहेत्वा विभत्तिं आरोपितानि, तानि विभत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विभत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विभत्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विभत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डित्थं कोसलं नेपुञ्जं वेभव्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्वं । तेषु फस्सपदनिद्देसे ताव इमा तिरसो पि विभत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विभत्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सब्बपदनिद्देसेसु विभत्ति-जमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणनानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [§४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो एव, नामेन नानत्तं गता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । रासट्ठेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा संज्ञाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विञ्ज्ञाणं विज्ञाननलक्खणं ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चक्खन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो सम्मप्पधाना— "इध भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गण्हाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव विरियं किच्चनानत्तेन चतूसु ठानेसु आगतं । एवं 'किच्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो असद्धम्मा— कोधगरुता न सद्धम्मगरुता, मक्खगरुता न सद्धम्म-गरुता, लामगरुता न सद्धम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्धम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं ।

(२६९) इमानि पन चचारि नानत्तानि न फस्से येव लब्धन्ति, सब्बेसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा संज्ञानन-लक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विञ्ज्ञाणं विज्ञाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनकिच्चो, वेदना अनुमवणकिच्चा, सञ्ज्ञा संज्ञाननकिच्चा, चेतना चेतनकिच्चा, विञ्ज्ञाणं विज्ञाननकिच्चं । एवं किच्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोमादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [§३२] ति आदिना नथेन लब्धती ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं ।

एवं सब्बपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुर्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दब्बहीकम्मं वा ति एवं द्वे ठानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीळेन्तेन विय हि सकिमेव फस्सो ति वुत्ते एतं^१ पदं फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना संफुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुष्पानि पिलन्धापेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अथ'स्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्तातिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्तातिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसग्गवसेन च पुनपुनं मणनमेव दब्बहीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'भन्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सप्पो' [139] ति वा

१ सि०- लुब्धती ति. २ सि०- एकं, म०- एवं. ३ सि०- फुस्सित.^०

वुत्ते दळ्हीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सप्पो सप्पो' ति वुत्ते पन दळ्हीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळेन्तेन विय 'फस्सो' ति वुत्तपदेन^१ दळ्हीकम्मं नाम न होति । पुनप्पुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना सम्फुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते येव 'दळ्हीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ठानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देसेसु सब्बत्थ अत्थो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पठमं कामावचरं महाकुसलं चित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्देसस्स वर्णना ।

(२७२) इतोपेरेसु पन वेदनादिपदानं निद्देसेसु विसेसमत्तमेव वर्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात'-पदवसेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा' वुच्चति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारूपा । अनुच्छविकत्थो पि हि अयं 'तज्जा'-सद्दो होति । यथाह — "तज्जं तस्सारूपं^२ कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-विञ्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातू ति मनोविञ्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तानिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तजाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सब्बपदेहि सार्द्धं योजना वेदितव्वा । इदानि चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिल्लिगवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सञ्जाननिद्देसे [§४] तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसञ्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्समिह जाता । सञ्जा ति सभावनामं । संजानना ति संजाननाकारो । संजानितत्तं ति संजानितभावो । चेतनानिद्देसे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं भिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सो०, म०— वुत्तं पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारूपं, सि०— सारूपं.

“अन्तर्लिख्यचरो पासो व्यायं चरति मानसो” [सं० १.१११]ति ।

एत्थ पन मनसा संपयुत्तकधम्मो ‘मानसो’ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कयिरा जने सुतो^१ [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्तं ‘मानसं’ ति वुत्तं । इध पन ‘मनो’व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं चट्ठितं । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिपिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी” [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । “हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय तच्छती” [मं० १.३२] ति एत्थ चित्तं । “वक्कं हृदयं [मं० १.५७]” ति एत्थ हृदय-वत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरुत्तेन ‘हृदयं’ ति वुत्तं । तमेव परिमुद्धुत्तेन पण्डरं^३ । भवङ्गं सन्धायेतं वुत्तं । यथाह— “पभस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेसेहि उपक्खिलिट्ठं” [अं० १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुमलं पि, गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^४ विय च, पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतन-भावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— ‘न यिदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनायतनं, अथ खो मनो एव आयतनं मनायतनं’ ति । तत्थ निवासनट्टेन आकरुत्तेन समो-सरणट्टे-[141]-न सज्जातिदेसट्टेन कारणट्टेन च आयतनं वेदितव्वं । तर्था हि लोके ‘इस्सरायतनं वासुदेवार्यतनं’ ति आदीसु निवासनट्टानं आयतनं ति वुच्चति । ‘सुवण्णायतनं रतनायतनं’ ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहंगमा” [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्टानं । “दक्खिणापथो गुह्यं आयतनं” [] ति आदीसु सज्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिभम्बतं पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन सज्जातिदेसट्टेन समोसरणट्टानट्टेन कारणट्टेना ति तिविधो पि वट्ठति । फस्सादयो हि धम्मा एत्थ सज्जायन्तीति सज्जातिदेसट्टेना पि एतं आयतनं । बहिद्धा रूपसद्दुग्गन्ध-रसफोटुब्बारम्मणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्टानट्टेना पि आयतनं । फस्सादीनं पन सहजातादिपच्चयट्टेन कारणत्ता कारणट्टेना पि आयतनं ति वेदितव्वं । मनि-न्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विज्जाणं [§६] । विज्जाणमेव खन्धो विज्जाण-कखन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्वो । महाउदककखन्धो त्वेव संखं^५ ।

१ मं०—स्वायं. २ सि०—सुता’ति. ३ Cf. पाण्डर of बृ०.उ० II.1.15.
४ Sn. 977. ५ See विसु० १५.५. ६ M.—यथा. ७ Cf. Ja. IV.82.
८ सि० रजतायतनं. ९ सि०—तिधा; सी०, M.—तिविधो. १० सि०, मै०—संख्यं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलक्खन्धो समाधिक्खन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अदसा खो भगवा महन्तं दासक्खन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुळ्ळिहतो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा रुक्खस्स एकदेसं छिन्दतो रुक्खं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूतं एकं पि विज्जाणं रुळ्ळिहतो विज्जाणक्खन्धोति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातूति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं मिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, समावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातूति तीहि नोभेहि वुत्त ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जामनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [142] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा’ति पञ्जत्तिन आरोपिता । वितक्कपदादीसु [§७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उद्धटा । इमेसं च पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेक्कं पाटियेक्कं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन भगवता दुक्कं कतं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकभाजने पक्खित्वा दिवसं निम्मथितानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य जातुं । एवं सन्ते पि तं दुक्कंति वुत्तं । सम्मासंबुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेक्कं पाटियेक्कं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन अतिदुक्कं कतं । तेनाह आयस्मा नागसेनत्थेरो—“दुक्कं महाराज भगवता कतंति । ‘किं भन्ते नागसेन भगवता दुक्कं कतं’ति । ‘दुक्कं महाराज भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ति । ‘ओपम्मं भन्ते करोही’ति । ‘यथा महाराज कोचिदेव पुरिस्सो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिब्हाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरमुया उदकं, इदं महिया उदकं’ति ? ‘दुक्कं भन्ते नागसेन जानितुं’ति । ‘ततो दुक्कतरं खो महाराज भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं ...पे०... इदं चित्तं’ [मि० ८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिद्देसे [§७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केसि कुम्भं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अड्डयोजनं तक्केसीति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितब्बा । इदं तक्कस्स समावपदं । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवतरतक्कस्सेतं नामं । सुट्ठुकप्पनवसेन संकप्पो । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेतीति अप्पना ।

१ We fail to trace this to A. i. 125. २ म०- एतं.

दुतियपदं उपसग्गवसेन [143] वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना व्यप्पना । आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिट्ठमेतीति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय निय्या-
निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसद्दो संकप्पोति सम्मासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिद्देशे [§८] आरम्मणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगन्त्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्गवसेन पदानि वड्डितानि । आरम्मणे चित्तं, सरं विय जियाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्मणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नतोति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिद्देशे [§९] पीतिंति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसजानं वा तेलानं
उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदनाति बुच्चति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसग्गवसेन पन वड्डित्वा आमोदना पमोदनाति बुत्ता ।
हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । इट्ठपहट्ठाकारानं एतं अधिवचनं ।
विच्चीति वित्तं; धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता वित्ति-सरिक्खताय
वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, एवं पीतिमतो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, तस्मा वित्तीति बुत्ता । तुट्ठिसभावसण्ठिताय पीतिया
एतं नामं । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गोति
बुच्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुक्खपदट्ठानत्ता
अत्तनो मनो नास्ति होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावोति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्साति बुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकगतानिद्देशे [§११] अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठतीति
ठिति । परतो पदद्वयं उपसग्गवसेन वड्डितं । अपि च सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणमिह
सम्पिण्डेत्वा [144] तिट्ठतीति सण्ठिति । आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्त्वा
तिट्ठतीति अवट्ठिति । कुसलपक्खरिंमिह चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पज्जाति । तेनेव सद्धा ओकप्पनाति बुत्ता, सति अपिलापना
ति, समाधि अवट्ठितीति, पज्जा परियोगाहनाति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्मणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अबिज्जाति । तेनेव ते ओषाति बुत्ता । चित्ते-
कगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रज्जुट्ठानट्ठाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.

३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुखन्ते सुखन्ते पुन पकतिमावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकग्गता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चित्वा कुद्दालेन खनित्वा आकोट्टनमद्दनघट्टनानि कत्वा उपलित्ते आदासे विय छाया पञ्जायति, वस्ससतातिक्रमे पि तं मुहुत्तकत्वं विय होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकग्गता बलवती होति ।

(२८२) उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-
हारो । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विविखपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होती ति **अविक्खेपो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति^१ । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानस्स मावो ति **अविसाहटमानसता** । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंखारसमथो ति । तत्थ अट्ठसु समापत्तीसु चित्तेकग्गता चित्तसमथो नाम । तं हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविफण्णित्तं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथो ति वुच्चति । संमुखाविनयादि-सत्तविधो^२ अधिकरणसमथो नाम । तं हि आगम्म तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधि-
करणसमथो ति वुच्चति । यस्मा पन सब्बे संखारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंखारसमथो ति वुच्चति । इमस्मिं अथे चित्तसमथो अधिपेतो । समाधिलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति **समाधिन्द्रियं** । उद्धच्चे न कम्पती ति **समाधिवलं** । सम्मासमाधी ति याथावसमाधि निय्यानिकसमाधि कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§ १२] बुद्धादिगुणानं सद्दहनवसेन सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सद्दहति पत्तिपायती ति सद्धा । **सद्दहना** ति सद्दहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, भिन्दित्वा विय अनुपविस्सती ति **ओकप्पना** । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति **अभि-
प्पसादो** । इदानी यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये आरब्धे आदिपैदं गहेत्वा व पदमाजनं करीयति—अयं अभिधम्ममे धम्मता—तस्मा पुन **सद्धा** ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धौ व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणभावं आपनत्थं पुन सद्धा ति वुत्तं । एवं सब्बपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्यं । अधि-
मोक्खलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति **सद्धिन्द्रियं** । अस्सद्धिये न कम्पती ति **सद्धाबलं** ।

(२८४) विरियिन्द्रियनिहेसे [§ १३] चेतसिको ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकमावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

१ सी०, म०-पसारीयति. २ विन० २. ९३. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तिपायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३. २७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३. २७५.

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसंबोज्झंगो ति । इति हि 'दं उद्देशं आगच्छती' [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चक्रमादीनि करो-
न्तस्स उपपन्नत्ता 'कायिकं' ति बुच्चमानं पि कायविज्ञाणमिव कायिकं नाम नत्थि,
चेतसिकमेव पनेतं ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति वुत्तं । विरियारंभो ति विरियसंखातो
आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिक्खपति । अयं हि 'आरंभ'-सदो कम्मे आपत्तियं
किरियायं विरिये हिंसाय विकोपने ति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति सब्बं आरंभपचया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७.४४] ति ॥

एत्थ हि कम्म 'आरंभो' ति आगतं । “आरंभति च विप्पटिसारी च होती” []
ति एत्थ आपत्ति । “महायज्जा महारंभा न ते होन्ति महप्फला”
[] ति एत्थ यूप्पसापनादिकिरिया । [146] “आरंभये निक्खमथ युञ्जथ
बुद्धसासेने [सं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । “समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं
आरमन्ती” [म० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । “बीजगाममूतगामसमारंभा पटि-
विरतो होती” [दीघ० १.५ म० १.१८०] ति एत्थ छेदनमज्जनादि^३-विकोपनं ।
इध पन विरियमेव अधिष्येतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंखातो आरंभो’
ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभो ति वुचति । इदमस्स सभावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन निक्कमो^१ । परम्परं ठानं अकमन-
वसेन परक्कमो^२ । उपगन्त्वा यामनवसेन उय्यामो^३ । वायामनवसेन वायामो^४ ।
उस्साहनवसेन उस्साहो^५ । अधिमत्तुस्साहनवसेन उस्सोल्लिह^६ । थिरमावट्ठेन थामो^७ ।
चित्तचेतसिकानं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । अपरो मयो— निक्कमो चेतो कामानं पनूदनाय, परक्कमो चेतो बन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेतो ओघस्स नित्थरणाय, वायामो चेतो पारंगमनट्ठेन, उस्साहो
चेतो पुब्बंगमट्ठेन, उस्सोल्लिह चेतो अधिमत्तट्ठेन, थामो चेतो पल्लिगुघाटनताय,
धिति चेतो अवट्ठितिकारिताया ति । “कामं तचो च नहार च अट्ठि च अवसि-
स्सतु” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिथिलपरक्कमवसेन असिथिलपरक्क-
मता; थिरपरक्कमो, दल्लहपरक्कमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्ठाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
सकितमानसतं आवहति, तस्मा अनिक्खित्तछन्दता अनिक्खित्तधुरता ति
वुत्तं । यथा पन नज्जादिके^८ उदकसंभिन्नट्ठाने धुरवाहगोणं गण्हाति ति वदन्ति, सो
जण्णुना भूमियं उप्पील्लेत्वा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलकम्मकरणट्ठाने धुरं उक्खिपति पगण्हाति, तस्मा धुरसम्पग्गाहो ति वुत्तं ।

१. § ५५३ १. २. सी०, M—आरंभ. ३ M—बन्धनादिकं. ४ सि०, म०—
निक्कमो. ५ सि०, M. PTS— अवसुत्तु. ६ सि०, म०— तज्जातिके.

पगाहलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । याथावनिय्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिहेसे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समावपदं । पुनपुनं सरणतो अनुसरणवसेन अनुस्सति । अभिमुखं गन्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा वड्डितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता । यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिग्गहणं कतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेत्थ अत्थो । सुत्तपरियत्तिगहणधारणभावतो धारणता । अनुपविसनसंखतेन ओगाहनट्ठेन अपिलापनभावो अपिलापनता । यथा हि लावुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकतचिरमासितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनता । उपट्ठानलक्खणे जोतनलक्खणे च इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न कम्पती ति सतिबलं । याथावसति निय्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिहेसे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखातेन पञ्चापनट्ठेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेण धम्मे जानाती ति पञ्जा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानना । अनिच्चादीनि विचिनाती ति विचयो । पविचयो ति उपसग्गेन पदं वड्डितं । चतुसच्चधम्मे विचिनाती ति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । सा एव उपसग्गानत्तेन उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो पण्डित्त्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं विभावनवसेन विभब्बा । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उप्पजति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठविया नामं । अयं हि सण्हट्ठेन वित्थट्ठेन च भूरी विया ति भूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुच्चति [148] पठवी । ताय पठवीसमाय वित्थटाय विपुलाय पञ्जाय समन्नागतो ति भूरिपञ्जो ति । अपि च पञ्जायेतं अधिवचनं भूरी” [पटि० २.१९७] ति । भूते अत्थे रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसती ति मेधा । खिप्पं गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुत्तपरियत्तस्स; सि०— सुत्तपरियत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सी०, म०— असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जोतनलक्खणे पि, M, सि०—omit. ६ सि०—inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं । ७ सि०— विभावनभावो, M.— विभावनभाववसेन. ८ M.— अनिच्चादिलक्खणं. ९ सि०— सण्हत्थेन.

उप्पज्जति तं सत्तं^१ हितपटिपत्तियं^२ संपयुत्तधम्मं च याथावलक्खणपटिवेधे परिणेत्य^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मं विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकरोहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उप्पथं पटिपन्ने सिन्धवे वीथि-आरोपणत्थं विज्झनपतोदो विय उप्पथे धावनककूडचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनट्ठेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अच्चुग्गतट्ठेन पञ्चा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकन-ट्ठेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओमासनट्ठेन पञ्चा व ओमासो पञ्चा-ओमासो । पज्जोतनट्ठेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पञ्चवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एफालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेषु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मि अत्थे सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो”मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अग्यालोको पञ्चालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदगं भिक्खवे इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो”मे भिक्खवे ओमासा...पे०...चत्तारो”मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेणैव इदानीं देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विभज्जमानो सुविमत्तो होति । अज्जथा व अज्जो बुज्जति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणट्ठेन रतिदायकट्ठेन रतिजनकट्ठेन चित्तिकतट्ठेन दुल्लम-पातुभावट्ठेन अतुल्लट्ठेन अनोमसत्तपरिमोगट्ठेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहन्ती^७ ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]-पक्खभाव-दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति—य्वायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिपेतो ति । सम्मादिट्ठी ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू ति तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनट्ठेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-धम्मा अयन्ति गच्छन्ति पव्वन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०—अत्तहितपटिपत्तिय, २ सी०, म०—परिणामेती ति. ३ सि०, म०—omit. ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विय. ५ सि० inserts hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं. ६ सि०—चित्तिकत्थेन. ७ सि० inserts hereafter अमुहजनमत्तमेव वा तं. ८ See ३.२८७. ९ See ३.१८३.

सभावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिट्ठन्ति यपेन्ति यापेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिती ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिट्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं बुज्जनक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कतं । एताय इरियन्ती ति इरियना । वत्तन्ती ति वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिखलनिद्देसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितब्बो । हिरियितब्बेना ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितब्बव्युत्तकं कायदुच्चरितादि-धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानं ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलाभ समङ्गिभावं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । ओत्तापवलनिद्देसे [§ ३१] ओत्तपितब्बेना ति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तपितव्यव्युत्तकेन ओत्तापस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तापकाराय च समा-पत्तिया ओत्तापस्स हेतुभूताय ओत्तापति, मायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिद्देसे [§ ३२] अलुब्भनकवसेन अलोभो । न लुब्भती ति पि अलोमो । इदमस्स सभावपदं । अलुब्भना ति अलुब्भनाकारो । लोभसमङ्गि-पुगलो लुब्भितो नाम । न-लुब्भितो अलुब्भितो । [150] अलुब्भितस्स भावो अलुब्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारागो । असारज्जना ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिज्झायती ति अनभिज्झा । अलोभो कुसलमूलं ति अलोभसंखातं कुसलमूलं । अलोमो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पच्चयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पच्चयट्ठेन मूलं चा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोमनिद्देसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स सभावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कोध-दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो^१ ति अव्यापज्जो^२ । अदोससंखातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तैत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिद्देसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तथो खन्धा^३ अधिपेता, तस्मा वेदनाखन्धस्सा ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पत्ता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन वट्ठितं । पस्सम्भना ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वट्ठितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्मितस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्सम्मितत्तं । सध्वपदेहि फि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मनं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । अदन्धनता ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । अवित्थनता ति थीनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अथद्धता^१ । एवं पठमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^३ कथितो । दुतियनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] मुदुता [§ ४४] ति मुदुभावो । मद्दवता ति मद्दवं वुच्चति सिनिद्धं, मद्दं; मुदुनो भावो मद्दवता । अकक्खल्लता अकक्खल्लभावो । अकटिनता ति अकटिनभावो । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मब्बता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगक्खमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स कम्मनियाकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स निगिलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो^६, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विञ्जाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । अवङ्कता ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२९७) सो हि पापं कत्वा व 'न करोमी'ति भासति, सो गन्त्वा पच्चो-सङ्कनताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'भायामहं पापस्स'ति भासति, सो येमुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न भायेय्या' ति भासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा तीणि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि चि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गलकोटिवंको' नाम । दीघभाणका पनाहु— एकच्चो मिक्खु पठमवये एकवीस-तियाँ अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पठम-

१ M. थीनमिद्धादि°. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा थीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.— लहुताकारो. ४ M.— मुदुताकारो, ५ M. alone reads so; म०, सी०— उजुकता. ६ म०, सी०. सि०— उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलटीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयेसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकोटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिग्घता वंकता
कुटिलता ति बुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिग्घतादिका बुत्ता । खन्धाधिट्ठो
नाम देसनी कता । खन्धानं हि एता अजिग्घतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं
सब्बेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्खिलेसताय उजुकाकारो कथितो ति वेदितब्बो ।

(२९९) इदानीं ख्वायं ये वा पना ति [§५७] अप्पनावारो बुत्तो, तेन
धम्मुद्देसवारो दस्सित्तानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निद्देसो कथितो होती ति ।

निद्देसवारकथां निट्ठिता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना^१ ति उद्देसवारो
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना ति निद्देसवारो चतूहि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मववत्थानवारी निट्ठितो व होति ।

[(ii) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देस-पटिनिद्देसानं वसेन तिविधो होति । तत्थ
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा [§५९] ति आदिको निद्देसो । कतमो तस्मिं समये
वेदनाखन्धो [§६०] ति आदिको पटिनिद्देसो ति वेदितब्बो । तत्थ उद्देसवारो
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एषमत्थो वेदितब्बो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना, ठपेत्वा ये-वा-पनके, पालिं आरुब्धा अतिरेक-
पण्णासधम्ममा, ते सब्बे पि संगय्हमाना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ म०— खन्धाधिट्ठाना व; सि०— खन्धाधिट्ठानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

हेट्ठो वुत्तेन आयतनट्ठेन द्वे व आयतनानि होन्ति । समावट्ठेन सुञ्जतट्ठेन निस्सत्तट्ठेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारट्ठेन तयो वेथ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अञ्जमञ्जं वा तं-समुद्धान-रूपस्स वा पच्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अञ्जथा चा ति समाने पि पच्चयस्से^३ अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तिस्सो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेसं च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विज्जाणाहारो तेसं च पच्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति' । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविज्जाणं' ति ? 'किंचा पि कुसलविज्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विज्जाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपत्थम्भकट्ठेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवळिं-काराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थंभकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरूपिणे आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो” [तिकप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अज्झत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवळिंकारा-हारो चै इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवळिंकारा-हारमक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कवळिंकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्जाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह—“सेय्यथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारट्ठितिको, आहारं पटिच्च तिट्ठति, अनाहारो नो तिट्ठती” [सं० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, संखारपच्चया विज्जाणं, विज्जाण-पच्चया नामरूपं ति । अधिपतियट्ठेन पन अट्ठेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेसा । तेन वुत्तं—अट्ठिन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिज्झायनट्ठेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निय्यानट्ठेन च हेत्वट्ठेन च पञ्चेव धम्मा मग्गंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अट्ठंगिको अरियमग्गो, लोकियचित्ते पन एकक्खणे तिस्सो विरतियो च लब्धन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च “यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सैतं अट्ठंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं” [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते “यथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठ-गिको, पुब्बभागविपरसनामग्गो पि तथेव अट्ठंगिको” ति “यथागतं-वचनेन इमस्स-त्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अट्ठंगिकेन भवितव्वं” ति ? 'न भवितव्वं । अयं हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन'स्स काय-

१ ३.२७५. २ सि०, M.—आहरणट्ठेन. ३ नि०, सी०-पच्चयत्थे. ४ सि०-विय; M.—व. ५ § ५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्परियायदेसना । लोकियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकंखणे न लब्भन्ति, तस्मा ‘पञ्चंगिको’ व वुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियट्ठेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलट्ठेन तयो व धम्मा हेतू । फुसनट्ठेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितट्ठेन एको व धम्मो वेदना । संजाननट्ठेन एको व धम्मो सज्जा । सञ्चेतनट्ठेन एको व धम्मो चेतना । चित्तविचित्तट्ठेन एको व धम्मो चित्तं । रासट्ठेन चैव वेदयितट्ठेन च एको व धम्मो वेदनाखन्धो । रासट्ठेन च संजाननट्ठेन च एको व धम्मो सज्जाखन्धो । रासट्ठेन च अभिसंखरणट्ठेन च एको व धम्मो संखारखन्धो । रासट्ठेन च चित्तविचित्तट्ठेन च एको व धम्मो विज्झाणखन्धो । विजाननट्ठेन चैव हेट्ठा वुत्त-आयतनट्ठेन च एकमेव मनायतनं । विजाननट्ठेन अधिपतियट्ठेन च एकमेव मनिन्द्रियं । विजाननट्ठेन सभावसुञ्जतनिस्सत्तट्ठेन च एको व धम्मो मनोविज्झाणधातु नाम होति, न अवसेसा । ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बे पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु येव होन्ती^१ ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन आपनावारेन इधा पि हेट्ठा वुत्तो ये-वा-पनका संगहिता व । यथा च इध एवं [155] सब्बत्थ । इतो परं हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निद्देस-पटिनिद्देसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितव्वो ति ।

संगहवारो निट्ठितो ।

कोट्ठासवारो ति पि एतस्सेव नामं ।

[(iii) सुञ्जतवारे]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति सुञ्जतवारो आरद्धो । सो उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा ववत्थितो । तत्थ उद्देसवारे ‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुवीसति कोट्ठासा होन्ति । सब्बकोट्ठासेसु च ‘चत्तारो द्वे तयो’ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ? संगहवारे परिच्छिन्नत्ता । तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ सत्तो^२ वा भावो^३ वा अत्ता वा उपलब्धमति । धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो —

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उपपज्जति, तस्मिं समये चित्तंगवसेन उपपन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा सभावट्ठेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२. ४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो. ८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुग्गलो वा होती ति । तथा रासट्ठेन खन्धा व होन्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा । यस्मा अप्न ज्ञानतो अञ्जं ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गङ्गं नत्थि, तस्मा इध 'ज्ञानं होति, मग्गो होति' [§ १२१] इच्चेव वुत्तं । उपनिज्झायनट्ठेन हि ज्ञानमेव हेत्वट्ठेन मग्गो व होति । न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति । एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा । निद्देसवारो उत्तानत्थो येवा ति ।

सुञ्जतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावारेहे मण्डेत्वा निट्ठितस्स पठमचित्तरस्स अत्थवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन "कतमे धम्मा"[§ १४६] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारा वेदितव्वा । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । इतोपरं हि अपुब्बपदवण्णनं येव करिस्साम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिद्देसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्बं । तस्स'त्थो—सह संखारेना ति ससंखारो । तेन ससंखारेन सप्पयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेवं उप्पत्ति वेदितव्वा—इधेक्कच्चो भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेति यंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्ठानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिक्खे वा सम्पत्ते 'मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी' ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—'भिक्खुस्स नाम चेति यंगणं वा थेरुपट्ठानं वा धम्मस्सवनं वा अगन्तुं असारुणं, गमिस्सामी' ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गहवसेन वा 'एहि, इदं करोही' ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-चित्तं ससंखारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§ १४७] जाणविप्पयुत्तं ति जाणेन विप्पयुत्तं ति जाण-

१ सि० adds hereafter जीवा वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS. insert hereafter स-उत्साहेन. ५ सी०, M, PTS.—० गहणेन.

विप्पयुत्तं । इदं पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठं होति परिच्छिन्दनकजाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा 'अयं थेरो मय्हं' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्वं । पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पञ्जा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निट्ठितं ।

[चतुत्थं चित्तं]

[३११] चतुत्थचित्ते पि [§१४९] एसेव नयो । इदं पन ससंखारेना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दापेन्ति ते च अनत्थिका समाना पि हट्ठपहट्ठा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्वं ।

[पञ्चमं चित्तं]

(३१२) पञ्चमे [§१५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं । इदं हि आरम्भणे मज्झत्तं होति । परिच्छिन्दनकजाणं पेत्य होति येव । पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुक्के^२ उपेक्खा होति इन्द्रियद्वये उपेक्खिन्द्रियं होती ति क्त्वा सब्बेसं पि वेदनापदानं निद्देसे सत्तासातमुखदुक्खपरिक्खेपवसेन देसनं क्त्वा अदुक्खममुखवेदना कथिता । तस्मा मज्झत्तलक्खणे इन्दद्वयकरणवसेन उपेक्खिन्द्रिय-भावो वेदितव्वो । पदपटिपाटिया च एकरिमं ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तंगवसेन पालिं आरूढ्वा पञ्चपण्णासेव^३ धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सब्बकोट्ठासेसु सब्बवारेसु च विनिच्छयो वेदितव्वो ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

(३१३) छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियसत्तियचतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चेव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्ठकथायं अनु-ज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

(३१४) तानि सब्बानि पि दसहि पुञ्जक्रियवत्थूहि दीपेतव्वानि । कथं ? दानमयं पुञ्जक्रियवत्थु, सीलमयं..., भावनामयं..., अपचितिसहगतं..., वेय्या-वच्चसहगतं..., पत्तानुप्पदानं..., अब्भनुमोदनं..., देसनमयं..., सवणमयं..., दिट्ठुजुक्कम्मपुञ्जक्रियवत्थू ति इमानि दस पुञ्जक्रियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on §147. २ M., PTS. पञ्चके; but see §150; §§156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'जु'; सी०—दिट्ठि'जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनि-
संसानं कथु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । तत्थ चीवरा-
दीसु चतुसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्मणेसु, अन्नादीसु वा दससु दान-
वत्थूसु, तं तं देन्तस्स तेसं तेसं उप्पादनतो पट्ठाय पुब्बभागे, परिच्चागकाले, पच्छा
सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
किरियवत्थु' नाम । पञ्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पब्बजिस्सामी' ति
विहारं गच्छन्तस्स, पब्बजन्तस्स, 'मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पब्बजितो वत' म्हि, साधु
सुट्ठु' ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स,
आपायगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि' सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिसम्भिदायं बुत्तेन
विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स, सोतं...पे०...
मनं,...रूपे...पे०...धम्मं,...चक्खुविज्जाणं...पे०...मनोविज्जाणं,...चक्खु-
संफस्सं...पे०...मनोसम्फस्सं, चक्खुसंफस्सजं वेदनं...पे०...मनोसम्फस्सजं
वेदनं, रूपमज्जं...पे०...जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स
पवत्ता चेतना, अट्ठर्तिसाय वा आरम्मणेसु अप्पनं अप्पत्ता सव्वा पि चेतना(iii)
'भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गमन-पत्तचीवर-
पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचितिसहगतं' वेदितव्वं ।
बुद्धतरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे
भिक्खं समादपेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खूनं पत्तं आहरा' ति सुत्वा वेगेन
गत्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावटिकाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्वं ।

(३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'अमुकस्स नाम पत्ति होतू' ति
वा, 'सव्वसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुपदानं' वेदितव्वं । किं पनेवं
पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेत्वा
ततो दीपसहस्सं जालेन्तस्स पठमदीपो खीणो ति न वत्तब्बो; पुरिमालोकेन पन
सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि
नाम नत्थि । बुद्धिं येव पन होती ति वेदितव्वं । परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय
वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुट्ठु' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदि-
तव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय ठत्वा लामगरुको
हुत्वा देसेति, तं न महप्फलं । एको अत्तनो पगुणं धम्मं अपच्चासिंसमानो विमुत्ता-
यतनसीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'देसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ सी०, म०-०दीनं. २ See Vim. 38-39; MCom. i. 195, ii. 236,
358; Netti. 89.

सुणन्तो 'इति मं सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती'ति हितफरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकमावेनेव महप्फलं होती' ति । एतेसु पन पुञ्जकिरियवत्थूसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दानं ददतो उपपज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । एवं पुञ्जचेतनं सुञ्चन-चेतनं अपरचेतनं ति तिस्रो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, सीलपूर्णकाले उपपज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सव्वा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे^०... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दिट्ठिं उजुकं करोन्तस्स उपपज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सव्वा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठु-जुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगतानि । तेसु इतरेसं पि संगहो वेदितव्वो । अपचिति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-प्पदान-अब्भनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये^१ पन 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं'ति वदन्ति तेसं तं तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा वित्थारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेसु 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अज्जतरेन देति; 'दानं मे दिन्नं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं-येव अज्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचितिकम्मं करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावटिकम्मं करिस्सामी'

^१ See note on this in ३.३१४. ^२ See the intervening terms in ३.३१४ above. ^३ See ३.७३-८९. ^४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन सुणाति, 'सुतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'दिट्ठिं उजुक्कं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उजुक्कं करोन्तो पन चतुब्बं आणसंपयुत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठब्बं अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धआणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमदिस्साय वा पच्छिमुत्तरदाक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसतानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिनेरुमत्तं पि अयोक्कं पठवि द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं भरस्सेथेव^३, नो पतिट्ठं लभेथ, एवं (i) आकासं अमन्तं नाम । चक्कवाळानं पि सतेहि वा सहस्सेहि वा^४ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि, अकनिट्ठभवने निब्बत्ता, दळ्हथामधनुग्गहस्स सल्लहुकेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्कवाळपरियन्तं पस्सिस्सामा' ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्वा व परिनिब्बायेय्युं, एवं (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धआणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्ससहगत-आणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उप्पजन्ति । बहूब्बं पि बहूनि उप्पजन्ति । तानि सब्बानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन आणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुक्कं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-^०नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसतसहस्सानी ति. ३ म०, M.- भरस्सेथेव. ४ सि० inserts hereafter सतसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.- 'धम्म'.

सहगतं आणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंखारिकं चित्तं ति । एवं सब्बानि पि अपरिमाणेसु चक्खवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्मासंबुद्धो महातुलाय तुलयमानो विय, तुम्हे पक्खिपित्वा भिनमानो विय, सब्बञ्जुतआणेन परिच्छिन्दित्वा 'अद्वेवैतानी' ति सरिक्खट्ठेन अद्वेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छब्बिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजानकत्तं अत्थि असंपजानकत्तं । तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम । सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम । आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम । कम्मं च फलं च सहहित्वा कत्तं 'सम्पजानकत्तं' नाम । कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कत्तं 'असम्पजानकत्तं' नाम । तेसु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति । असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चतस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता— पच्चयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम । [162] सहहित्वा ओकोपेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति । खीणासवभावो 'वत्थुसंपत्ति' नाम । खीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्रोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तभावे विपाकं देति । पुण्णकसेट्ठि^२ - काकवल्लियं-सुमनमालाकारादीनं विय ।

(३२५) संखेपतो पनेतं सब्बं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति । आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधं होति । सोमनस्स-सहगतं आणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खासहगतं आणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं च आणसंपयुत्तदेन असंखारिकदेन च एकमेव होति । तथा आणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, आणविप्पयुत्तं असंखारिकं, आणविप्पयुत्तं ससंखारिकं चा ति । एवं आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अद्वेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो अत्वा भगवा सब्बञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिक्खति देसेति

^१ सी०, म०— दिहेतुकं. २ ध० अ० १.३८५; सि०— कालवल्लिय; म०— काळवल्लिय. ३ ध० अ० २.४०.

पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विमज्जति उत्तानीकरोती ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

कामावचरकुसलनिहेसो

समत्तो ।

[रूपावचरकुसलकथा]

(३२६) इदानीं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§१६०] ति आदि आरब्धं । तत्थ रूपूपत्तिया मग्गं भावेती ति रूपं वुच्चति रूपमवो^१ । उपपत्ती ति निब्बत्ति जाति संजाति । मग्गो ति उपायो । वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्कादेती ति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निब्बत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेती ति । किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होती ति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेथ, समाहितो यथाभूतं पजानाति पस्सती” [Cf. सं० ३.१३; ५.४१४....] ति एवं वुत्ते न हि निब्बेधभागियेन रूपमवातिक्कमो पि होति । रूपूपत्तिया पन इतो अज्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपूपत्तिया मग्गं भावेती’ ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलं च दानं । धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता ।

एतं हि मग्गं दिवियं वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोकं” [अं० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति संखारूपत्तिसुत्तादीसु चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासम्पयुत्ता अधिप्पेता । यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासम्पयुत्तधम्मा पि वट्टन्ति येव ।

(३२७) भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्टेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अज्जत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अज्जत्था पि अत्थो होति । तत्थ “इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४३६. ३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सज्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so. ७ म० ३.९९-१०३.

समणो गोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओकपना ति अत्थो । “सीलपरिभावितो समाधि महप्फलो होति महानिंसो, समाधिपरिभाविता पञ्चा महप्फला होति महानिंससा, पञ्चापरिभावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्चती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इध रूपं विभावहेहि, वेदनं... सज्जं... संखारे... विज्जाणं विभावहेही” [] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनवड्डनट्टेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिप्पेता । तेन वुत्तं—‘भावेती ति जनेति उप्पादेति वड्डेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अक्त्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाय साधे-तब्बतो’ ति । इदं हि चतुसू पटिपदासु अज्जतराय साधेतब्बं; न कामावचरं विय विना पटिपदाय उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो ‘रूपपपत्तिया मगं भावेती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविचित्त्वा, विना हुत्वा, अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज विहरणसमये अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खभावं, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने’ इदं पञ्चा-यति—ननु च’स्सं ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता येसु सति इदं न प्वत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय ? तेसं परिच्चागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमतीर-परिचागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया— ‘कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज विहरयेया ति?’ ‘न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं । तं निस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह— “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अ० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसंपज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठब्बो ।

१ सि०— सोधेतब्बेतो. २ With ३.३२९-३३५ of. विमु० ४.८१-८८
३ M.— कथिरमाने, ४-४ म०— नन्विमस्स; M.— नूनमस्स; सि०— नूनमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविञ्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सन्वे पि विवेका संगहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विस्वम्भनविवेको ति तयो एव इध ददृब्बा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निदेसे “कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव विमंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सन्वे पि संगहिता इच्चेव ददृब्बा । एवं हि सति विविच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सञ्चा-कुसलेहि वा विविञ्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्य वत्थुकामेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वत्थुकाम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुप्पहानं, दुतियेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसनं विभावितं होती ति पि जातब्बं । एस ताव नयो ‘कामेही’ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Cf. वि० २५६] ति आदिना नयेन विमंगे ज्ञानंगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलभावि विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विमंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानि ति वुत्तं होति । तथा^१ हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को थीनमिद्धस्स, सुखं उद्धच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति पेटक्के^२ वुत्तं ।

(३३४) एवमेत्थ ‘विविच्चेव कामेही’ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खंभन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.२२०, वि० अ० ३१६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in विमु० ४.८५. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf.
विमु० ४.८६; विमुत्ति ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको बुत्तो होति । 'विविच्च अकुसलेहि धम्मही'ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितगहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोमस्स, दुतियेन आघात-[166]-क्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेषु पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओघ-योगासव-उपादानगन्थसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोमसंपयुत्त-अट्ठचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं^१ अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खंमनविवेको बुत्तो होती ति वेदितव्वो । अयं ताव 'विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मही'ति एत्थ अत्थापकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगङ्गं दस्सेतुं सवितकं सविचारं ति आदि बुत्तं । तत्थ^२ हेट्ठा^३ बुत्तलक्खणादिविभागेन आपनासंपयोगतो रूपावचरभावपत्तेन वितक्केन च विचारेन च सह वत्तति । रुक्खो विय पुक्केन फलेन^४ चा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति बुच्चति । विभंगे पन "इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती"^५ [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिट्ठाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो । विवेकजं ति— एत्थ विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति— एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठा^६ पकासितानेव । तेसु बुत्तावकाराय पञ्चविधाय पीतिया आपनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वट्ठमाना समाधि-संपयोगं गता फरणा पीति—अयं इमस्मिं अत्थे अधिपेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति बुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिमुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च^७ अस्स अत्थि । तस्मा एकपदेनेव 'विवेकजपीतिसुखं' ति पि बुत्तं युज्जति । विभंगे पन "इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं"^८ [वि० २५७] ति आदिना नयेन बुत्तं । अत्थो पन तत्था पि एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति— एत्थ गणनानुपुब्बतो पठमं । पठमं उपपन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्ममंगलि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विसु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विसु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ सि०— गणनानुपुब्बताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

चिण्णवसीमावो हि अट्ठसमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तो पि समा-
पज्जितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्टाय आदिं पापेन्तो पि समापज्जितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सक्कोति । एवं पुब्बुप्पत्तियट्ठेन पन पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविधं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तत्थ
अट्ठ समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति सखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तत्थ विपस्सना
अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चस्स
मग्गेन इज्झनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधसच्चं तथलक्खणं,
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिप्पेतं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्वं ।

(३३८) उपसम्पज्जा ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
उपसंपादयित्वा वा निष्फदेत्वा ति वुत्तं होति । विमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स
ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पात्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसंपदा” [वि०
२५७] ति वुत्तं । तस्सा पि एवमेव^१त्थो दट्ठब्बो । विहरती ति तदनुरूपेण इरिया-
पथविहारेण इतिवुत्तप्पकारज्ज्ञानसमझी हुत्वा अत्तमावस्स इरियेन वुत्तिं पालनं
यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्फादेति । वुत्तं हेतं विमंगे— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति श्येपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती”
[वि० २५७] ति । पठवीकसिणं ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं
ति वुच्चति । तं निस्साय पटिलद्धनिमित्तं पि । निमित्ते पटिलद्धज्ज्ञानं पि । तत्थ
इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्वं । पठवीकसिणसंखातं ज्ञानं उप-
संपज्ज विहरती ति अयं हेत्थ संखेपत्थो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदट्ठानं विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन
किं कातव्वं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पच्चयसंनिरस्सितसंखातानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन,
य्वास्स आवासादीसु दससु पल्लिबोधेसु पल्लिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-
ट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसंकमिन्त्वा पालिया आगतेसु अट्ठतिसार्ये कम्मट्ठानेसु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मट्ठानं उपपरिक्खन्तेन सच्चस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मट्ठानं गहेत्वा ज्ञानभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ वि० ०४.११९ differs. ३. सि०, म०— संख्यं.
४ वि० ०४.११९ agrees. ५ वि० ०४.१०२. ६ वि० ०४.१०३. ७ सि०—
कसिणत्थेन; see वि० ०४.११९. ८-८ वि० ३.२८. ९ On this see Vim.
pp.38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपल्लिवोधुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरक्खण-सत्त असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअप्पनाकोसल्लप्पमेदं सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेत्तेन आणाधिगम्मत्थाय पटिपज्जितब्बं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । सब्ब-कम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पठमकुसल-चित्ते वुत्तप्पकारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णास्स धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-चरा, इमे भुम्मन्तरवसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दादियो चत्तारो व लब्धन्ति । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारो पाकतिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुतियज्ज्ञाननिद्देसे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§ १६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुभावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्ज्ञाने सब्बे पि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिक्कस्स पन ओळारिक्कस्स अंगस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितब्बं । अज्झत्तं ति—नियक्कज्झत्तं अधिप्पेतं । विमंगे पन “अज्झत्तं पच्चत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियक्कज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निब्बत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थविकप्पे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on §1; also ३.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३. ३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८. ७ सी०- omit. ८ See २.३६.

तन्वो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे 'चेतसो' ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजितव्वं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारूहत्ता अगो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वट्ठति । अथ वा संपयुत्तधम्मो उदायती ति उदि । उट्ठपेती^१ ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिमावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं 'चेतसो एकोदिमावं' ति वुत्तं ।

(३४३) 'ननु चायं सद्धा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिमावं चा ति वुत्तं ति ? वुच्चते—'अदुं हि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोभेन वीचितरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिया पि सद्धाय [170] 'संपसादनं' ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्य समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिमावं ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिबोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवसद्धासहायपटिलामेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तव्वं । विभंगे पन "सम्पसादनं ति या सद्धा सदहना ओकप्पना अमिप्पसादो; चेतसो एकोदिमावं ति या चित्तस्स ठिति सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी"^२ [वि० २५८] ति एतकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरुज्झति अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितव्वा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विभंगे पि वुत्तं— "इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अब्भत्थंगता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता ब्यन्तिकता, तेन वुचति अवि-तक्कं अविचारं"^३ [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो ? अथ कस्मा पुन 'वुत्तं अवितक्कं अविचारं' ति ? वुच्चते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अवोचुम्ह—'ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिकक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ज्ञानादीनं समाधिगमो होती ति दस्सैतत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं' ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किलेसकालु-स्सियस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिमावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४१ reads दीपनत्थं.

स्पष्टाना; न पठमज्ज्ञानामिव च अंगपातुमावा ति एवं संपसादन-एकोदिमावान् हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुःथज्ज्ञानानि विय, चक्खुविज्झाणादीनि विय च, अमावा ति एवं अवि-
तक्काविचारभावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकं । वितक्क-
विचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितक्कं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं
वत्त्वा पि पुन वत्तब्बमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं
ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठमं पि संपयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तब्बतं अरहति, वितक्कविचारस्खोमविहेन अतिविय
अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णमणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतियं । इदं दुतियं
समापज्जती ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके
वितक्कविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपञ्चके च सम्मासंक्कपपदं परिहीनं^२ । तेसं वसेन
सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्ठासवारे पि तिवज्झिकं ज्ञानं
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेसं पठमज्ज्ञान-
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्ज्ञाननिद्देसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो
नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्रमो वा । उभित्रं पन अन्तरा 'च'-
सद्दो संपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितक्कविचारानं वूपसमं वा । तत्थ
यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति
एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा
पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठब्बो । यदा पन वितक्कविचारानं
वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितक्कविचारानं च वूपसमा'
ति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति,
तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठब्बो ।

(३४८) कामं चेते वितक्कविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन
ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णमणनत्थं च एतं वुत्तं । वितक्कविचारानं वूपसमा ति
हि वुत्ते इदं पञ्चायति— ननु वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.
३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare
विष्णु ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विष्णु ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियम्मो अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचन्नं ओरं मा-[172]-गियानं संयोजनानं पहानो” [Cf. अं० १.२३२] ति एवं पहानं वुच्चमानं वण्णमणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजननत्थं, एवमेव इध अवूपसन्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणनं होति । तेनायमत्थो वुत्तो— ‘पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति उपेक्खा । समं पस्सति, अपक्खपत्तिता हुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति— छळंगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा ब्रोज्झंगुपेक्खा विरियुपेक्खा संखारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या “इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो संपजानो” [Cf. अं० २. १९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठळारम्मणापाये परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं ‘छळंगुपेक्खा’ नाम । या पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिंसं फरित्वा विहरती” [दी० १.२५१] ति एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खासम्ब्रोज्झंगं भावेति विवेकनिस्सितं” [मं० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१] ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रोज्झंगुपेक्खा’ नाम । या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती” [अं० १.२५७] ति एवमागता अनच्चारु-नातिसिथिलविरियसंखाता उपेक्खा अयं ‘विरियुपेक्खा’ नाम । या “कति संखारुपेक्खा समोधिक्खसेन उप्पजन्ति, कति संखारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ संखारुपेक्खा समोधिक्खसेन उप्पज्जन्ति, दस संखारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखारसन्निट्ठानगणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘संखारुपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगतं” [§§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसञ्जिता उपेक्खा अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती” [] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘विपस्सनुपेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता उपेक्खा अयं ‘तत्र-मज्झत्तुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३]

१ A. i. २३२ reads परिक्खया. २ A. omits. ३ सि०— ०भावा विज्जमानाकार°. ४ Ps. i. 64 reads समथ°. ५ M- समवाहिनी°.

ति एवमागता अगगसुखे पि तस्मिं अपक्खपातज्जननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सब्बपच्चनीकपारिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अब्यापारमूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तत्थ छळंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारूपेक्खा च बोज्झंगुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सत्तो सत्तस्स कुमार-युव-त्थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छळंगु-पेक्खा न तत्थ बोज्झंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झंगुपेक्खा न तत्थ छळंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्थतो एकीभावो, एवं संखारु-पेक्खा-विपस्सनुपेक्खानं पि । पज्जा एव हि सा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो'ति अवलोकित्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिक्कस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिन्ने मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपस्सक्कस्स विपस्सनाज्जाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संखारानं अनिच्चमावादिविचिन्ने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाळ्हं सप्पं गहेत्वा 'किं नाह' इमं सप्पं गहेत्वा अविहेटेन्तो अत्तानं च इमिना अडंसापेत्वा मुञ्चेय्यं'ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो, संखारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संखारुपेक्खा' नाम । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संखारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेषु मज्झत्त-संखातेन किच्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्जमज्जं च [174] अव-सेसाहि च अत्थतो भिन्ना एवा ति । इति इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिपेता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अब्यापारपच्चुपट्ठाना पीति-विरागपदट्ठाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति ? सा च पठमदुतियज्झानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती'ति एवमयं वत्तव्वा सिया । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिच्चतो । अपरि-व्यत्तं हि तस्सा तत्थ किच्चं, वितक्कादीहि अमिमूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनमिमूतत्ता उक्खित्तसिरा विय हुत्वा परिव्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती'ति एतस्स सब्बसो अत्थवण्णनो ।

१ PTS, M. insert before this अन्तः; सी०— अपसुखे. २ म०— बुद्ध.
३ M., म०, सि०— किं ताहं. ४ The commenced with. १.३४९.

(३५५) इदानीं सतो च संपजानो [§१९३] ति एत्थ सत्ती ति सतो । संपजानाती ति संपजानो । पुग्गलेन सति च संपजज्जं च वुत्तं । तत्थ सरण-
लक्खणा सति, असम्मुस्सनैरसा, आरक्खपच्चुपट्ठाना । असंमोहलक्खणं संपजज्जं,
तीरणरसं, पविचयपच्चुपट्ठानं । तत्थ किञ्चा पि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्झानेसु पि
अत्थि—मुट्ठस्सतिस्स हि असंपजानस्स उपचारमत्तं पि न संपजाति, पगेव अप्पना—
ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति,
अव्यत्तं तत्थ सतिसंपजज्जकिच्चं । ओळारिकंगप्पहानेनेव पन सुखुमत्ता इमस्स
ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिच्चपरिग्गहिता येव चित्तस्स
गति इच्छितब्बा ति इधेव वुत्तं । किं च भिय्यो ? यथा धेनुपक्को^१ वच्छो धेनुतो
अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो
अपनीतं तं सतिसम्पजज्जकारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-
संपयुत्तमेव सिया । सुखे चा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो
परं सुखामावा । सतिसम्पजज्ज्ञानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा
ति इमं पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तं ति वेदितब्बं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [§१६३] ति [175]
एत्थ किञ्चा पि ततियज्ज्ञानसमंजानो सुखपटिसंवेदनामोगो नत्थि, एवं सन्ते पि यस्मा
तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं-समुट्ठानेन^२स्स
यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो^३, कायस्स फुट्ठत्तां ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं
पटिसंवेदेय्य, तस्मिं एतमत्थं दस्सेन्तो ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेती’ति आह ।
इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी
[§१६३] ति एत्था यं-ज्ञानहेतु यं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमंजिपुग्गलं बुद्धादयो
अरिया “आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विमजन्ति उत्तानी-
करोन्ति पकासेन्ति” [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिप्पायो—किन्ति ? ‘उपेक्खको
सतिमा सुखविहारी’ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंपज विहरती ति एवमेत्थ योजना
वेदितब्बा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा
अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसंगेन
आकट्ठियति, ‘यथा च पीति न उपज्जति’ एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा
च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिलिट्टं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति
तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुमूते गुणे पकासेन्ता
‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ ति एतं पसंसन्ती ति वेदितब्बं ।

१ म०—अपमुस्सन^०; सि०—अप्पमुस्सन^०. २ विमु० ४.१७४ reads धेनुपगो.
३ सी०, म०—फुटो. ४ सी०, म०—फुटणा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्टासंवारं पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिद्देसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानक्खणे । सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेसं पि द्वित्रं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इच्चेव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहानं होति ? चतुत्रं ज्ञानानुपचारक्खणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारक्खणेषु । एवमेतेसं पहानक्कमेन अवुत्तानं इन्द्रियविभंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसक्कमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहानं वेदितव्वं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारक्खणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स ङ्समकसादिसंफस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.२५७. २ Second para. in 163. ३ With ३.३५९-३६७ cf. विष्णु० ४.१८४-१९५.

कायकिलमथे चित्तूपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचारभावे च नेव उप्पज्जति; यत्थ पन उप्पज्जति तत्थ वितक्कविचारभावे; अप्पहीना एव च दुतियज्झानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थ'स्स सिया उप्पत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्झाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्झानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुट्ठान-
प्पणीतरूपफुट्ठकायस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्झाने । ततियज्झाने हि पच्चय-
भूता पीति सब्बसो निरुज्जति । [177] तथा चतुत्थज्झानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायाभावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता
च, सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुत्थज्झाने । तस्मा एव च 'एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं
अपरिसेसं निरुज्जती'ति^१ तत्थ तत्थ अपरिसेसगगहणं कतं ति ।

(३६३) एथाह— 'अथेवं तस्स तस्स ज्ञानरूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध कस्मा समाहृता'ति ? 'सुखगहणत्थं । या हि अयं 'अदुक्खमसुखं' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुब्बिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसंक्रमित्वा गहेतुं असक्कुण्ययस्स गोणस्स
गहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया
आगतं 'अयं सो, गण्ढर्ये नं' ति तं पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुत्थगहणत्थं सब्बा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहृता एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-
नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सन्तथं चा पि एता वुत्ता ति
वेदितव्वा । सुखदुक्खप्पट्ठानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— "चत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो भिक्खु
सुखस्स च पहाना ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया" [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्णै-
भणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थं पेतरस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति
वेदितव्वा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरभावं दस्सेतुं पेता वुत्ता ति
वेदितव्वा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुच्चति । [178] । सा इडानिट्ठ-

१ See ३.३६० above. २ ति०— गण्हाय. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुमवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपट्टाना, सुखदुक्खानिरोधपदट्टाना
ति वेदितव्वा ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं ।
इमहिंम हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि सा उपेक्खाय कता,
न अज्जेन । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुच्चति । विमंगे पि वुत्तं—“अयं
सति इमाय उपेक्खाय विवट्ठां होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खा-
सतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिपारिसुद्धि होति
सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता ति वेदितव्वा । न केवलं चेत्थ सति येव परिसुद्धा
अपि च खो सब्बे पि संपयुत्तधम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थ किञ्चा
पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियप्पमाभि-
भवा सोम्ममावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा समागाय रत्तिया अलामा दिवा
विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तु-
पेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदना-
रत्तिया अप्पटिलामा विज्जमाना पि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्सा
च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सति-आदयो
अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासतिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इध
पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवामावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया
पटिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता
परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियो-
दाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुब्बतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापज्जती ति पि
चतुत्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना
वेदितव्वा । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियट्टानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खिन्द्रियं होती
ति वुत्तमेव । सेसानि तत्तिथे परिहीनपदानि इधा पि परिहीनानेव । कोट्ठासैवारे पि
दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकग्गतावसेनेव वेदितव्वं । सेसं सब्बं तत्तिय-
सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानी कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरद्धो ।
कस्मा इति चे, पुग्गलज्ज्ञासयवसेनं चेव देसनाविलासेनं च । सन्निसिद्धेदेवपरिसाय
किर एकच्चापं देवानं वितक्को एव ओळ्ळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—विसदा, सि०—विभत्ता. २ § 165, para. 2. ३-३ See २.३९,
३.३८३-८४. ४ म०— सन्नपित्तं.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिवंगिकं ततियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं चतुत्थज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खा-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्झानं नाम भाजेसि । अयं ताव 'पुग्गलज्झासयो' । यस्मा पन धम्मधोतुया सुप्पटिविद्धत्ता देसना विलासप्पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स मुट्ठु पटिविद्धा—तस्मा जाणमहत्तताय देसनाविधाने सुकुसलो देसनाविलासप्पत्तो सत्था यं यं अंगं लब्धमि तस्स तस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेती ति सो इध पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं भाजेसि, चतुरङ्गिकं अवितक्कविचारमत्तं दुतियज्झानं, तिवङ्गिकं ततियज्झानं, दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं, दुवङ्गिकमेव पञ्चमज्झानं भाजेसि । अयं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता "तयो"मे समाधी—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो समाधी" [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, नेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्क-[180]-अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आरब्धो ति वेदितव्वो । तत्थ दुतियज्झाननिद्देसे [§ १६८] फस्मादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्ठासँवारे "चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको मग्गो होती" ति अयमेव विसेसो । सेसं सब्बं पठमज्झानसदिसमेव । यानि च चतुक्कनये दुतियततियचतुत्थानि तानि इध ततियचतुत्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटिपाटिया दीपनत्थं अयं नयो वेदितव्वो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानव्यसनेन सब्बं विभवजातं नासेसि । तं एकदिवसं सुरामदमत्तं निच्चोलं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिंसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निद्दायन्तं एको अंगविज्जापाठको दिस्वा 'अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिज्जितव्वो एसो' ति सन्निट्ठानं कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा थूलसाटकयुगं निवासोपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुखुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं नं परिहेय्याथा' ति परिचारके पटिपदेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसुं । पानागारगमनपटिब्राह्मणत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको बीणं वादयम्मनो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See ३.३८४. २ Cf. अं० ४.३००; पटि० १.४८. ३ §168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निदायित्वा उट्ठितो हत्थ-पादनिष्पीळनं^१ असहमानो 'को मे हत्थपादे उप्पीळेति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि । ते एकवचनेनेव अपगच्छिसु । ततो पुन थोकं निदायित्वा वुट्ठितो पादपरिमज्जनं असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निदायित्वा वुट्ठितो वातवुट्ठि विय तालवण्टवातं असहन्तो 'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निदायित्वा वुट्ठितो कण्णसूलं विय गीतवादितसहं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्कमेन पहीन-किलमथुप्पीळन-परिमज्जन-वातप्पहार-गीतवादितसहूपहवो सुखं सयित्वा वुट्ठाय रज्जो सन्तिकं अगमासि । राजा पि'स्स महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तत्थ पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेक-व्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठब्बो । अंगविज्जापाठको पुरिसो विय तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविरसति, पटिजग्गनं अरहती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविरसति, पब्बज्जं अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अथ'स्स अमच्चपुत्तम्म मत्तिकामत्तेन नहापनं विय कुलपुत्तस्सा पि पब्बज्जापटिलाभो । अथ'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा पि दससिक्खापदसंखातसीलवत्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय इमस्सा पि पातिमोक्खसंवरादि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुगच्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंखातदुकूलच्छादनं । दुकूलच्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधिभावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुञ्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारकसतिसम्पज्जादि-धम्मामतपरिभुञ्जनं । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारोपनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-पटिवाहनत्थं हत्थपादुप्पीळनकपुरिसचतुक्कं विय इमस्सा पि कामसञ्जाभिमुखगमन-पटिवाहनत्थं आरम्भणे चित्तुप्पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो विय इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको विय इमस्सा पि चेतसो सीतलमावदायिका पीति । तस्स सीतानुगहकरो गन्धव्व-पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुगहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्निरसयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पठमज्ज्ञानपगमनं । अथ'स्स निदायित्वा वुट्ठितस्स हत्थपादुप्पीळनासहनेन हत्थपादुप्पीळकानं संतज्जनं तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पठमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पीळनकवितक्कासहनेन वितक्कदोसदस्सनं, वितक्कप्पहाना च पुन अवितक्कविचारमत्तज्झानूपगमनं । ततो तस्स पुनप्पुनं निहायित्वा बुद्धितस्स यथा-
वुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं,
तेसं च अपगमनेन पुनप्पुनं थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पुनप्पुनं दुतियादीहि
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथावुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदस्सनं । तेसं तेसं च पहाना पुनप्पुनं अवितक्काविचार-निप्पीतिक-पहीनसोमनस्स-
ज्झानूपगमनं । तस्स पन सयना बुढाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इस्सरियसंपत्ति विय
इमस्सा पि पञ्चमज्झानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनामगं उपगतस्स अरहत्तप्पत्ति । तस्स
पत्तिस्सरियस्स बहुन्नं जनानं अवस्सयभावो विय इमस्सा पि अरहत्तप्पत्तस्स बहुन्नं
अवस्सयभावो पि वेदितव्वो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्वितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति ।
अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्वो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्झति, तस्मा'स्स
पटिपदामेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १७६] ति आदि आरब्धं । तत्थ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्जा अस्सा ति दन्धा-
भिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्जं ति वा पठवीकसिणं ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उप्पज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव अप्पना ताम्प पवत्ता पज्जा 'अभिज्जा' ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
च्चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपच्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्छा
असुखसेवना ति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जा पि एकच्चस्स
दन्धा होति, मन्दा, अ-सीघप्पवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघप्पवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खग्ग्मेन्तो दुक्खेन ससं-
खारेन संपयोंगेन किलमन्तो विक्खग्ग्मेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खग्ग्मित्तिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अंगपातुमावं पापुणाति, तस्स
दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुमावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम
होति । यो किलसे विक्खग्ग्मेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खग्ग्मेति, तस्स सुखा पटिपदा
नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिबोधुपच्छेदादीनि पुब्बकिच्चानि
च अप्पनाकोसंज्ञानि च विसुद्धिमग्गे चित्तभावनानिदेसे निद्विट्ठानि, तेषु यो

१ सि० alone reads उपचारो. २ विसु० ४.९७-१०२. ३ विसु० ४.
२९-५६. ४ विसु० ८.४८-७९.

असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्ञा होति । सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्ञा । यो पन पुब्बमागे असप्पायं सेवित्वा अपरमागे सप्पायसेवी होति, पुब्बमागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरमागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितब्बा ।

(३७८) अपि च तथा पलिवोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिञ्चं असम्पादित्वा भावने अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसह्यानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धाभिञ्ञा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समथविपस्सनाधिकारवसेन चा पि एतासं पमेदो वेदितब्बी । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिञ्ञा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्ञा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितब्बो । तिब्बकिलेस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा । मन्दकिलेस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्ञासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिञ्ञाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दन्धाभिञ्ञं ति वुच्चति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठितिमागिनी पञ्ञा' [] ति एवं वुत्तसतिया वा तं-तं-ज्ञाननिकन्तिया वा विकखंभने पटिपदा, तं-तं-ज्ञानूपचारप्पत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिञ्ञा च वेदितब्बा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्ञा होन्ति येव । दुक्खापटिपदं हि दन्धाभिञ्ञं पठमज्ज्ञानं पत्वा पवत्तं दुतियं पि तादिसमेव होति । ततियचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चक्कनये पि पटिपदावसेन चतुथा भेदो वेदितब्बो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवक्का वुत्ता होन्ति । तेसु पाठतो छत्तिस चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चक्कनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदाभेदेन एवं आरम्मण-भेदेना पि चतुब्बिधं होति । तस्मा'स्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसल्ला [§ १८१] ति आदि आरब्धं । तत्थ परिच्छं परिच्चारम्मणं ति आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं परिच्छं नाम ।

१ Cf. पटि० १.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म० — अ-पगुणं.

यं पन अवट्ठिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^१ वा आरम्मणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्मणं अस्सा ति परित्तारम्मणं । यं पगुणं सुभावितं उपरिज्झानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§१८३] नाम । यं विपुले आरम्मणे पवत्तं तं बुद्धिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्मणं अस्सा ति अप्पमाणारम्मणं [§१८४] । वुत्तलक्खणवोमिस्स-
ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितब्बो । इति आरम्मणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्मणचतुक्कं निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्मण-पटिपदामिस्सकं सोळसक्खजुक्क-[185]-नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८६] ति आदि आरब्धं । तत्थ पटमनये वुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धामिज्जत्ता परित्तत्ता परितारम्मणत्ता ति चतूहि कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखापटिपदत्ता खिप्पामिज्जत्ता अप्पमाणत्ता अप्पमाणारम्मणत्ता ति चतूहि कारणेहि पणीतं । सेसेसु चुहससु एकेन द्वीहि तीहि च^२ कारणेहि हीनपणीतता वेदितब्बा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मा-
सम्बुद्धेन हि पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं; तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्मणं । तत्थ या देवता पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदार्यं, सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदार्यं सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति हेट्ठा पुगलज्झासयवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलासपत्तो चेस पभिन्नपटिसंभिदो दसवलचतुवेसारजविसद-
जाणो धम्ममनं याथावसरसलक्खणस्स सुप्पटिविद्धत्ता धम्मपञ्जत्तिकुसलताय यो यो नयो लब्धमिति तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलासपत्तिया पि तेन एसा पठवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
वस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्मणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खजुक्कनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्मणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तत्थ एके-

१ See वि०४.२२,२५. २ PTS., M., सी०-चतूहि. ३ PTS. M. insert here...ये०... ४ PTS. M. omit. ५ See २.३९, ३.३६८. ६-६ ३.३६८.

करिंम नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतियां चतुक्क-[186]-नयेसु सतं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससतं”ति पाठतो [] पञ्चवीसाधिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो पञ्चवीसमेव चित्तसतं होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकेकस्स निद्देसे धम्मववत्थानादयो तयो तयो^१ महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखिच्चा ति ।

पठवीकसिणं^२ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०३] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बो पालिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसंखेपो च पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदिं कत्वा सब्बो विसुद्धिमग्गे^३ पकासितो एव । महासकुलुदोयिसुत्ते पन दस्सं कसिणानि वुत्तानि । तेसु विज्जार्णकसिणं आकासे पवत्तितमहग्गतविज्जार्णं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता विज्जार्णञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सब्बप्पकारेण आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आर्कौसकसिणं ति पन कसिणुग्घाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा पवत्तक्खन्धा पि, भित्तिच्छिद्दोदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदोकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुचति । तत्थ पुरिमनयो आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचरदेसनं न आरूढं । परिच्छेदाकासे निव्वत्तज्ज्ञानं पन रूपपपात्तिया मग्गो होति तस्मा तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उप्पज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुप्पजति । कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्स अलाभतो । तं हि पुनप्पुनं उग्घाटियमानं पि आकासमेव होती ति न तत्थ कसिणुग्घाटनं लब्धमिति, तस्मा तत्थ उप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपस्सनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुव्वनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमिति वट्टपादकं होति येव । यथा चैतं एव पुरिमकसिणेषु उप्पन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं विसुद्धिमग्गे^४

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see ३.२३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २.१४-१५; also अ० १.४१. ५ विसु० ३.१०५; ५.२४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्तं ज्ञानं (अ० यो० p.123) ७ i.e. पुरिमकसिणं उप्पन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाभिकारे (ibid.) ९ ५.२४-२६.

वुत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होती' ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विक्कुब्बं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तियो निब्बत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकन्तिकतो, कसिणुकन्तिकतो, ज्ञानकसिणुकन्तिकतो; अंगसंकन्तिकतो, आरम्मणसंकन्तिकतो, अंगारम्मणसंकन्तिकतो; अंगववत्थानतो, आरम्मणववत्थानतो ति इमेहि चुद्दसहि आकारेहि चित्तं परिदमेतब्बं । तेसं वित्थारकथा विसुद्धिमग्गे^१ वुत्ता येव ।

(३८९) एवं पन चुद्दसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावित-भावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स चुद्दसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । चुद्दसहाकारेहि परिदमित्तचित्तस्सा पि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि खिप्पनिसन्ति नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व खिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्भत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-पट्टानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको रक्खितत्थेरो विय । सब्बं वत्थु विसुद्धिमग्गे^२ वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एवं अट्टसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निहिसित्वा, इदानीं यस्मा समाने पि आरम्मणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभा-यतनसंखातं [188] रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्झत्तं अरूप-सज्जी ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्झत्तकरूपे परिकम्मसज्जा-विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्म-ताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिभुय्या ति यथा नाम संपन्नगहाणिको कटच्छुमत्तं मत्तं लभित्वा 'किमेत्थ भुञ्जितब्बं अत्थी' ति संकट्ठित्वा एककबलमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुग्गलो विसदजाणो 'किमेत्थ परित्ते आरम्मणे समापजितब्बं अत्थि, नायं मम भारो' ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन'स्स पुब्बाभोगो कथितो ति । आगमट्ठकथासु पन वुत्तं— इमिना'स्स आभोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तियं [] ति ।

(३९१) अप्पमाणानी [§२२५] ति वट्ठितप्पमाणानि । अभिभुय्या ति एत्थ यथा च महग्घसो पुरिसो एकं भत्तवट्ठितकं' लभित्वा 'अज्झं पि होतु अज्झं पि होतु' ति 'किं एको' मय्हं करिस्सती ति' तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव जाणुत्तरिको पुग्गलो विसदज्जाणो 'किं एत्थ समापजितब्बं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं चित्तेकग्गताकरणे भारो अत्थी' ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परित्तं परित्तारम्मणं अप्पमाणं परित्तारम्मणं [§§२११, २१२] ति इध परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो' अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्तारम्मणता । अट्ठकथायं पन वुत्तं—'इमस्मिं ठाने चत्तारि चत्तारि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चतुसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खत्तुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खत्तुकदेसना किलज्झमिह तिले पत्थरन्तेन विय वित्थारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्ठक्खत्तुकदेसनं कातुं अज्झासयो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितब्बानि । सुवण्णणदुब्बण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुब्बण्णानी ति इध अधिप्पेतानि । आगमट्ठकथासु पन 'सुवण्णानि वा होन्तु' दुब्बण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी' ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चतुसु परित्तं वितक्कचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुब्बण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो विसुद्धिमग्गे' चरियनिद्देसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते "अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी" [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्वा इध चतुसु पि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितब्बानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तब्बानी ति तत्र पि इधा पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासंभत्तमेव ।

१ PTS, M.— बाहुनिकं. २ PTS., सी०— अज्झा पि. ३ PTS., M., सी०— पप्ता. ४ §§ १३२-३३. ५ M., म०— omit. ६ विमु० ३.७५-१०२-७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अयं तत्र चतसु अभिभायतनेषु अनुपुब्बपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदाभेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकस्मिं अभिभायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्भणचतुक्कं आरम्भणदुक्कं होति, सोळसक्खत्तुक्कं च अट्ठक्खत्तुक्कं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिभायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्भणनवका, आरम्भणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवका ति पण्णरस नवका ति चतसु पि अभिभायतनेषु समसट्ठि नवका वेदितव्वा ।

(३९४) [190] पञ्चमाभिभायतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सब्बसंगाहिकवसेन वुत्तं । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन, अपञ्जायमानविवरानि, असंभिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोभासानि नीलप्पमायुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसं सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिभायतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिणं उग्गण्हन्तो नीलस्मिं निमित्तं गण्हाति । पुष्पस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सब्बं विसुद्धिमग्गे^१ विथारतो वुत्तमेव । यथा च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मिं अभिभायतने व पञ्चवीसति^२ नवका वेदितव्वा ।

अभिभायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्खकथा]

(३९५) इदानीं यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्भणसंखातानं आयतनानं अभिभवन्तो अभिभायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्खवसेन पि उप्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन'ट्ठेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुच्चनट्ठेन । को अयं अधिमुच्चनट्ठो नाम ? पच्चनीकधम्मोहि च सुट्ठु विमुच्चनट्ठो, आरम्भणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुच्चनट्ठो । पितु अङ्के विस्सट्ठा अंगपच्चंगस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंक्रताय आरम्भणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवं लक्खणं हि विमोक्खभावप्पत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरब्धो ।

(३९६) तत्थ रूपी [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्झानं रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अज्झत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो भेदे वा छविया वा [191];

अकखीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिञ्चाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अकखीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अकखीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्ज्ञानसमङ्गीनं सन्धायेतुं वुत्तं । रूपानि पस्सती ति बहिद्धा पि नीलकसिणादि-रूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तबहिद्धावत्थुकेसु कसिणेषु ज्ञान-पटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्धज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§२५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आमोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुभकसिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभिदामग्गे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु भेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, भेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि^१ पालियं^२ येव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खिपित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक--परिसुद्धपीतक--परिसुद्धलोहितक--परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपा-वचरज्ज्ञानमेव । तं^३ हि आरम्भणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभि-मवनट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्महेहि च विमु-च्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तेदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितब्बा । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे^४ विय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितब्बा ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं भेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९९-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० यो० प. १३३) ४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§२५१] ति आरब्धं । तत्थ मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपज्ज विहरति, तं मेत्तादीनं भावनाविधानं त्रिसुद्धि-मग्गे^१ वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदि-तब्बो । केवलं हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु. तिकचतुक्क-ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि मे-वा-पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविक्खंभनवसेन, करुणाय विहिंसाविक्खंभनवसेन, मुदिताय अरतिविक्खंभनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविक्खं-भनवसेन वेदितब्बो । परित्तरम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मुत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

मित्र्यो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^३॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जती ति मेत्ता; सिनेहती^४ ति अत्थो । मिस्से वा भवा, मिस्सम वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । परदुक्खे सति साधून् हृदयकम्पनं करोती ति करुणा [§२५८] । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसा-रियती ति करुणा । मोदन्ति ताय तं-समज्झिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति मुदिता [§२६०] । ‘अवेरा होन्तु’ ति आदिव्यापादप्पहानेन मज्झत्त-भावूपगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§२६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा ‘मेत्ता’, हितूप-संहाररसा, आघातविनयनपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-पसमो एतस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा ‘करुणा’, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा संपत्ति, सोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा ‘मुदिता’, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्ति-लक्खणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना, “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चि-

१ ९.१-९०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विमु० ९.९१-१११.
४ PTS. M.—सिनिद्धति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [] ति एवं पवत्तकम्मस्सकता-
दस्सनपदट्ठाना । पटिघानुनयवूपसमो तस्सा संपत्ति, गेहसिताय अञ्जाणुपेक्खाय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुन्नं पि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखं चैव भवसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेतं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचारो विय पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । सो लहुं ओतारं लभति । तस्मा ततो मुट्ठ मेत्ता रक्खितब्बा । पव्वतादि-
गहननिस्सितो विय पुरिसस्स सपत्तो सभागविसभागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितब्बं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्ठानमेतं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविञ्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं अप्पटिलाभं वा अप्पटिलाभतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदेना नयेन आगतं गेहासितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । सभागविसभागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन
करुणायितब्बं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिपहारादीहि च विहेसिस्सती ति
अट्ठानमेतं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविञ्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहासितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसभागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता
भावैतब्बा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलब्भमेसु च
उक्काण्ठिस्सती ति अट्ठानमेतं ।

१ PTS. पच्चन्त°, M. पमन्न°, नी०- पत्त°.

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उपपज्जति उपेक्खा बालस्स मूढस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति आदिनयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभागविसभागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्बयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्टानमेतं ।

(४०८) सव्वेसं पि च एतेसं कल्लुकम्यताँ-छन्दो आदि, नीवरणादि-विकल्पंभनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवड्डनं ।

(४०९) तत्रायं वड्डनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्वट्ठानं परिच्छिन्दित्वा ‘कसति, एवं पठममेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तू’ति आदिना नयेन भेत्ता भावेतव्व्वा । तत्थ चित्तं मुहुं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्व्वा । ततो अनुकमेन तयो चत्तारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपड्डुगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु भेत्ता भावेतव्व्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवड्डनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आर्हप्पा, समार्धीनं निस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-ब्रह्मविहारो^१ । यथा हि थम्मे अनुस्सापेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं । कसिणेषु पन उपपन्नततियज्ज्ञानस्स एसां नुप्पज्जति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेता भेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-विहारो ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विभंगे^२ कस्मा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्ठेन ताव निहोसम्भावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०—अज्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०—कैर्लुकांम्यता.
 ४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०—रूपसमापत्ति. ६-६ सि०—अरूपसमाधिनिस्सन्दो.
 ७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०—उपपन्नततियज्ज्ञानं निस्साय पेसा.
 विसु० ९.१०४ omits this sentence. एसा=उपेक्खा (अ० यो० p. 125)
 ९ Ch. XIII. p. 272ff.

तब्बा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोस-
चित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संपयुक्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति बुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादवहुलस्स, करुणा विहिंसंबहुलस्स, मुदिता
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितूपसंहार-अहिता-
पनयन-[196]-संपात्तेमोदन-अनामोगवसेन चतुब्बिधो येव सत्तेसु मनसिकारो;
यस्मा च यथा माना दहर-गिलान-योव्वनापत्त-सक्किचपसुत्तेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलञ्जापनयनकामा, योव्वनापत्तस्स योव्वनसंप-
त्तिया चिरट्टितिकामा, सक्किचपसुत्तस्स किस्मिञ्चि पि परियाये अब्यावट्टा होति,
तथा अप्पमञ्जाविहारिकेना पि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो
विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमञ्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठमं हिताकारपवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिप्पज्जितव्वं, हिताकारपवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पथितहितानं
सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा सभावित्वा वा दुक्खापनयनाकारपवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारपवत्तिलक्खणा च करुणा; अथेवं पथितहितानं
पथितदुक्खापगमानं च नेसं संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्वाभावतो अज्झुपेक्खिकतासंखातेन मज्झत्ताकारेन
पटिप्पज्जितव्वं, मज्झत्ताकारपवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणे हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकसत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भायेतव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तां च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो तिकचतुकुञ्जानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।
पच्छिमा पन अवसेसज्ज्ञानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सत्तेसु मज्झत्ताका-[107]-रत्थेवत्ता ब्रह्मविहाद्वेक्खा उपेक्खाविदमं विमा वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निद्धिता ।

[असुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्भणेषु एकेकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [१२६३]
ति आदि आरब्धं । तथ उद्धुमातकसब्बासहगतं ति आदीसु, भरता विय
वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुगतेन सूनमावेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिभिन्न-
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्सदट्टानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयट्टानेसु सेतवण्णस्स, येमुय्येन च नीलवण्णस्स,
नीलट्टाने नीलसाटकपास्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नट्टानेसु विस्सन्द-
मानं पुब्बं विपुब्बं । विपुब्बमेव विपुब्बकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुब्बं ति
विपुब्बकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिद्दं ति वुच्चति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारितं^३, विच्छिद्दमेव विच्छिद्दकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिद्दं
ति विच्छिद्दकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एत्तो च
विविधाकारेण सोणसिगालादीहि खादितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति विक्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं खित्तं विक्खित्तं । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तं ति विक्खित्तकं । 'अञ्जेन हत्थं अञ्जेन पादं
अञ्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हतं च तं
पुरिमनयेनेव विक्खित्तकं चा ति हतविक्खित्तकं । काकपदाकारेण अंगपच्चंगेसु
सत्थेन [198] हन्तिवा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विक्खिपति, इतो चितो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळ्ळो वुच्चन्ति किमियो । पुळ्ळे^४ किरती ति पुळ्ळकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. वि.सु० ६.१-११. १ सि०, म०- भरमा; M.-भरथा. २ सि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारितं; सि०- अवधारितं. ४ M.-पुलवा; सि०-
पुलुवा. ५ सी०, म०, सि०-पुल्लवेहि. ६ सि०- विकीरियती ति; सी०, म०-
विकीरती ति.

(४१८) इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्धज्ज्ञानानं पि एतानेव नामानि । तत्थ उद्धुमातकनिमित्ते अप्पना-
चसेन उप्पन्ना सञ्जा उद्धुमातकसञ्जा । ताय उद्धुमातकसञ्जाय संपयोगट्ठेन
सहगतं उद्धुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४]
पि एसव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सञ्जाकारेण पि
विसुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव
वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुत्थज्ज्ञानवसेन उपेक्खाल्लह्हाविहारे विय, पठमज्ज्ञान-
चसेन एकेकरिंम पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुमारम्मणस्स च अवड्ड-
नियत्ता, परित्ते उद्धुमातकट्ठाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्तारम्मणं, महन्ते अप्प-
माणारम्मणं वेदितव्वं । सेसेसु पि एसेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुभगुणो दससतलोचनेन थुत्तकिंति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एवं पालिनयेनेव सञ्चानि तानि जानित्वा ।

तेस्वेव अयं भिय्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^१ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थाचि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्ष्वम्भितरागत्ता वीत-
रागो विय निल्लोलुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि ख्वायं असुभम्पभेदो वुत्तो, सो
सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलभावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा
सिया, विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति
लद्धुं [199] तादिसे तादिसे उद्धुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं
गण्हितव्वमेवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभम्पभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीर-
सण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं ।
विपुब्बकं कायवण्णपटिब्रद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठा-
पितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभाव-
रागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं ।
विक्ष्वायितकं मंसूपचयसंपत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु सरीरप्पमेदेसु मंसूपचय-
रागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपच्चंगानं विक्खेपप्पकासनतो अंगपच्चंगलीला-
रागिनो सप्पायं । हतविक्षित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-थुति०. ३ See विसु० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलमावप्पकासनतो अलंकार-
जनितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो
काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरट्ठीनं पटिकूलमावप्पकासनतो दन्तसम्पत्ति-
रागिनो सप्पायं ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुमप्पभेदो वुत्तो ति
वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुमे सेय्यथा पि नाम अपरि-
साष्ठितजलाय सीधसोताय नदिया अरित्तवलेनेव^१ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिट्ठति,
विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुतियादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्भणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय चेव नीवरणसंताप्पहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्सं उप्पजति, 'ब्रहुं दानि वेतनं लभिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुप्फच्छड्डुकस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्नैयाधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचन-
प्पवत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि चेतं असुमं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा
पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना
लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपव्वतवासिनो महा-
तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतंराजानं उल्लोकेन्तस्स संघरक्खितत्थेरुपट्टाक-
सामणेरस्सै विय च, जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि मतसरीरं एवं जीव-
मानकं पि असुममेव । असुमलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकारेन पटिच्छन्नत्ता
न पज्जायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसज्जापरियोसाना'वेसा
रूपावचरण्पना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि; आनापानज्झानं च कायगता-
सतिभावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोकसिणे पन गहिते
आनापानज्झानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-
ज्झानवसेन उप्पन्ना कायगता सति, दससु च असुमेषु गहितेषु द्रुत्तिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्झानवसेन चेव नवसीवथिकविण्णज्झानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिंव०. २ See सु० नि० ३२१, विमु० ६.८६. ३ सी०, म०,
PTS— उपसन्त०; M. उपसम्पन्न०. ४ For the story see विमु० १.५५;
also ६.८८. ५ See विमु० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०अ०— १.२७४.

गहिता'वा ति । सञ्जा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथो निट्ठिता ।

[आरुप्पकुसलकथो]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपभवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिया । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वट्ठेति । सव्वसो^१ ति सव्वाकारेण । सव्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसञ्ज्ञानं ति सञ्जासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रञ्ज्ञानानं चेव तदारम्मणानं च । रूपावचरञ्ज्ञानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्मणं पि "बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुव्वण्णानी"^२ [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सञ्जा रूपसञ्जा ति एवं सञ्जासीसेन वुत्तरूपावचरञ्ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सञ्जा अस्सा ति रूपसञ्जं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पठवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, एतासं च पठवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं^३ आरम्मणसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, सव्वाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज विहरति । न हि सक्का मव्वसो अनतिक्रन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज्ज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्स सञ्जासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्जासु आरम्मणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्मणसमतिक्रमं अवत्वा "तत्थ कतमा रूपसञ्जा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सञ्जा सञ्ज्ञानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्जायो । इमा रूपसञ्जायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा" ति एवं विभंगे [२६१] सञ्ज्ञानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्मणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकरिंम येव आरम्मणे पठमञ्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्मणसमतिक्रमनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वा ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं कथ्युं रूपादीनं आरम्मणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्जा पाटिघसञ्जा । रूपसञ्जादीनं एतं अधि-

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विट्ठ० १०.१३-२२. ४ विट्ठ० १०.१४ reads नव्वं.

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सद्दसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोट्ठव्वसञ्जा, इमा वुचन्ति पटिघसञ्जायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति [202] सब्बसो दसन्नं पि पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण वित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अञ्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय, सक्कार्य-दिट्ठादीनि ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहज्जनत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्झानं समापन्नस्स “सद्दो कण्टको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं आनेज्झता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकट-सतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि^१ नेव अद्दस, न पन सद्दं^३ अस्सोसी ति ।

(४३१) नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा [§ २६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सञ्जानं नानत्तानं वा सञ्जानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसञ्जा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्जा सञ्जानन्न सञ्जानितत्तं, इमा वुचन्ति नानत्तसञ्जायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विमंगे विमजित्वा वुत्तत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सञ्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासमावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, द्वादस अकुसलसञ्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसञ्जा, द्वे अकुसलविपाकसञ्जा, एकादस कामावचरकिरियसञ्जा ति एवं चतुचत्ताळीसं^५ पि सञ्जा नानत्ता नानासमावा अञ्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसञ्जा ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा अनावज्जनो असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पचवेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्जा पटिघसञ्जा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज विहरणकाले,

१ See ३.३६४; also ३.३४८. २ सि० सी०—अतिक्रमन्तानि. ३ See दी० २.१३०. ४ M., PTS—चत्ताळीसं पि. ५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अत्थंगमा' ति द्वेधा पि अमावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्जासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, नव किरियसञ्जा, दस अकुसलसञ्जा ति इमा सत्तवीसति सञ्जा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते मवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितब्बं । तत्रापि हि इदं^१ ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा'ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मनं पहानं वुत्तं । 'पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा'ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पहानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितब्बो^२ । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्ज्ञानं अत्थंगमेन, चतुचत्ताळीसाय नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेना' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोतूनं उस्साहजननत्थं च पलोभनत्थं च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं 'सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेत्था ति वदति, को नु खो एताय निब्बत्तिताय अत्थो ? को आनिसंसो ?' ति, ते एवं वत्तु मा लभन्तू ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं भविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निब्बत्तेस्साम नं' ति । अयं^३स्सो निब्बत्तनत्थाय उस्साहं करिस्सन्ती ति । पलोभनत्थं चा पि तेसं एतिस्सा वण्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळफाणित-खण्डसक्करादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गन्त्वा 'विसकण्टकं गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा'ति उग्घोसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मारेति । उभो पेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो'ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहारकुसला [204] इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्भति, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्भती' ति उग्घोसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निग्गन्त्वा बहुं पि मूलं दत्त्वा गण्हिसु ।

(४३६) तत्थ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्घोसनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेथा' ति वचनं । 'उभो पेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतनं निब्बत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसंसो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोतूनं चिन्तनं ।

१ M., म०- १मं. २ Here ends विसु० १०.२२. ३ सी०, म०, M. PTS.- अथ'त्त.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्हथा' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-
सञ्जासमतिक्रमादिकं आनिसंसंस्पर्कासनं । इदं हि सुत्वा ते ब्रह्मं पि मूलं दत्त्वा,
गाभिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तं पि उरसाहं कत्त्वा
इमं समापत्तिं निब्बत्तेस्सन्ती ति उरसाहजननत्थं च पलोमनत्थं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६५] ति एत्थ नास्स
अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिष्ठानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं
चा ति पि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकौसस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं
आकासानञ्चायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं
ति वा परित्तं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गय्हति,
परित्ते गहिते अनन्तं न गय्हति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्भासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुक्कं
कातुं अज्झासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परित्तं ति वा ति अवत्त्वा 'आकासानञ्चा-
यतनसञ्जासहगतं' ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअत्थो हेट्ठा वुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख-[205]-ताय चेत्य
दुक्खा पटिपदा, परियादिन्नानिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा होति ।
विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पामिञ्जा च वेदितव्वा । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पवत्तं ज्ञानं परित्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खोब्रह्मविहारे विय च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा चेत्य एवं इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा [§ २६६] ति, एत्थ ताव
पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिष्ठानद्वेना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिक्रमत्वा व यस्मा इदं विञ्जाण-
ञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्त्वा 'आकासानञ्चा-
यतनं समतिक्रम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विञ्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६६] ति, एत्थ पन

१ See वि० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७, ३८०.
४ See ३.३९९, ४१८. ५ इ. ४२७.

अनन्तं ति मनसिकातव्ववसेम न्नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्झाणं आनञ्चं विज्झाणानञ्चं ति अथवा विज्झाणञ्चं ति वुत्तं । अयं द्वेथ रुद्धिहसदो । तदेव विज्झाणञ्चं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति विज्झाणञ्चायतनं । तस्मिं विज्झाणञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति विज्झाण-
ञ्चायतनसञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्झाणारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्झाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§२६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्झाणञ्चायतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं^१ पि विज्झाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्जा-
यतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'विज्झाणञ्चायतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चञ्जायतनसञ्जासहगतं [§२६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो भंगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्जं । आकासानञ्चायतनविज्झाणापगमारम्भणस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्जं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति आकिञ्च-
ञ्जायतनं । तस्मिं आकिञ्चञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति आकिञ्चञ्जायतन-
सञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्झाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्झाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिया-
दिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तविज्झाणापगमारम्भणताय परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा [§२६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्जं आयतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं^१ पि आकिञ्चञ्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं चा ति उभयं पि अप्पवत्ति-
करणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं
उपसंपज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकिञ्चञ्जायतनं समति-
कम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासङ्गतं [§२६८] ति एत्थ पन याय सञ्जाय सभावतो नं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति, यथा-पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं विभंगे “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति पैदं उद्धरित्वा “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति” [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ ‘सन्ततो मनसि-करोती’ति ‘सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिमावं पि आरम्भणं कत्वा ठस्सती’ ति एवं सन्तारम्भणताय नं ‘सन्ता’ ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनावज्जितुकामताय । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिद्वहिस्सामि वुद्धहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति एस आमोगो समन्नाहरो मनसि-करो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्त-तर-पणीतरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन इत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिपिके एकं वत्थं दब्धं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तपुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि करोन्ते दिस्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती’ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च’स्स एवं होति—‘अहो वताहं रजं पहाय एवरूपो सिपिको भवेय्य’ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिसंसताय । सो सिपिके समतिक्र-मित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिद्वहिस्सामि वुद्ध-हिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति नेव एस आमोगो समन्नाहरो मनसिकरो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^३ वुत्तनयेनेव^३ तं परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सञ्जं पापुणाति, याय ‘नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती’ति वुच्चति । ‘संखारावसेससमापत्तिं’ति अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसंखारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

(४४७) इदानी यं तं एवं अधिगताय मञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं ति वुच्चति, तं अत्थतो दस्सेतुं “नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिद्वधम्मसुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा” [वि० २६३] ति वुत्तं । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्येता । वचनत्थो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव’स्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जं । नेव-सञ्जानासञ्जं च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म० omit. ३ M.-अनापज्जितुकामताय.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुममावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मानं अधिट्टानट्ठेन आयतनं चा ति
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चेत्य सञ्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितब्बा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेलप्पमुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विमावेतब्बो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमत्थि भन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळि पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते तेलं'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया
सद्धिं अकप्पियट्ठेन तेलं अत्थी ति होति, नाळिपूरणादीनं अमाववसेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-
रावसेससुखुममावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं चेव विपस्सनाय
च विसयमावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु,
सञ्जाननकिच्चं चेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपस्स-
नाय विसयमावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अञ्जेसु हि
खन्धेसु अकतामिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निब्बिदं
पत्तुं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पकतिविपस्सको पन
महापञ्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपस्सनावसेन । एवं सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एवं भग्गुदकूपमाय पि अयत्तमथो विमा-
वेतब्बो । [209] भग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं भन्ते, उपाहना ओमुच्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मत्थि, आहर नहानसाटकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनतेमनमत्तट्ठेन उदकं अत्थी ति होति, नहानट्ठेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुममावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेव, अञ्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विमावेतब्बो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-
नासञ्जायतनमूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चञ्जायतन-
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खापटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिस्स-
अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुत्ता पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च ।^१
परित्तकसिण्णघाटिमाकासे पवत्तिविञ्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरम्भ पवत्तिताय-
परित्त्तारम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४५३) असदिसरूपो^३ नाथो आरुपं यं चतुब्बिधं आह ।

तं इति अत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विञ्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^१मा ।

अंगातिक्कममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्कमतो पठमा, आकासातिक्कमतो दुतिया, आकासे
पवत्तिविञ्जाणातिक्कमतो ततिया, आकासे पवत्तिविञ्जाणस्स अपगमातिक्कमतो
चतुत्था ति सब्बथा 'आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^१मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितव्वा । अंगातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विय एतासु अंगातिक्कमो अत्थि । सब्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकगता
ति द्वे एव ज्ञानगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विञ्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिब्बनच्चगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला-सादुरसपानमोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पञ्चुपाट्ठिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततरा, चतुत्थे सब्ब-
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव, नत्थि तेसं पासादतल-
भावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्ति-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा;
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंफस्स-सुखुमभाव-महग्गभावेहि पन पुरिमाय^३

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See विपु-
१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतुसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकगता ति एतानि द्वे येव अंगानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तन्निमित्तो परो ।

अज्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतुहि एकेहि पुरिसोहि यथाकमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विमाविना ॥

तत्रायमर्थयोजना— असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलंबित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ज्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता; धुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरब्भ पवत्तं विज्झाणञ्जायतनं । तेसं द्वित्रं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्जायतनं आरम्मणं अकत्वा तदमावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेममत्तं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो' ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विज्झाणा-भावसंस्खाले बहि पदेसे ठितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्भ पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्मणं करोतेव अज्जाभावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविज्झाणञ्जायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अज्जस्स आरम्मणस्स अमावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ! 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

फरसकायवचीमनोसमाचारं कश्चि सव्यदिसम्पत्तिं^१ राजानं 'फरससमाचारो अयं'ति एवं दिट्ठदोसं पि अञ्जय वुत्तिं अलभमानो जनो वुत्तिहेतु तं निस्साय वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जं आरम्भणं अलभमानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरूढो दीघानिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतगं च आरूढो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारूढो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्धमति तथेवेतं ज्ञानमोलुब्धं वत्तती ति ॥

आरुपकुसलकथो निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सव्वानि पेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पमेदेन वत्तन्ति, तस्मा नेसंते पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [१२६९] आदि आरद्धं । तत्थ हीनं [१२६९] ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्वं । [212] हीनुत्तमानं मज्झे भवं मज्झिमं । पधानंभावं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्वानि । यस्स हि आयूहनक्खणे छन्दो वा हीनो होति, विरियं वा, चित्तं वा, वीमंसा^२ वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पन कत्तुकम्पयासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुब्बंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि^३ एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वा । सव्वपटमं विभत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कत्थ विभत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके^४ विभत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- पट्टान^०. ४ सी०, म०- वीमंसे. ५ सि०- च. ६ See मूळटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there-
तिकपट्टान ii. 69-229.

‘पणीतवसेन तयो कोट्टासा कातब्बा । ततो पि मज्झिमरासिं ठपेत्वा हीन-पणीति गहेत्वा नव नव कोट्टासा कातब्बा । हीनस्मिं येव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । पणीतरस्मिं पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । तथा हीनहीनस्मिं हीनं, हीनहीनस्मिं मज्झिमं, हीनहीनस्मिं पणीतं । हीनमज्झिमस्मिं हीनं, हीनमज्झिमस्मिं मज्झिमं, हीनमज्झिमस्मिं पणीतं । हीनपणीतरस्मिं हीनं, हीनपणीतरस्मिं मज्झिमं, हीनपणीतरस्मिं पणीतं ति अयमेको नवको । पणीतहीनस्मिं पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनस्मिं मज्झिमं, पणीतहीनस्मिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमस्मिं हीनं, पणीतमज्झिमस्मिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमस्मिं पणीतं । पणीतपणीतरस्मिं हीनं, पणीतपणीतरस्मिं मज्झिमं, पणीतपणीतरस्मिं पणीतं ति । अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम । इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस्स वेस्सा, अट्ठारस सुद्धा, अट्ठच्चत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति आणसम्पयुत्तविप्पयुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव आणसम्पयुत्तमेव । कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्भन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्भति, सहजाताधिपति येव लब्भति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यमावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो । द्विन्नं पन चित्तानं एकतो अभावेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो । केचि पन ‘सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा’ ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिमावो वेदितव्वो ।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. “चरणा-
द्धर्मास्त्रायथोरिति वक्तव्यम् । कठानं धर्मं आम्नायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पौष्पलाद-
कमिति । Also अ०यो० p. 131—भारद्वाज-गोतमादयो गोचा च कपाला(१कालापा)दयो
चरणानि.” अनुटीका p. 109—“भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठच्चत्ताळीस लोके गोत्तानि
मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठच्चत्ताळीसेव चरणानि”.

नेव चित्तानि^१ च नवकां च पाठवारां च ह्येति । तस्मा आणसम्पयुत्तेषु वुत्तपरिमाणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारभेदो वेदितव्यो, चतुसु आणविप्पयुत्तेषु सोळसगुणो ति, अयं तेमूमककुसले पक्किण्णककथा नामा ति ।

तेमूमककुसलं निद्वितं ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो^२]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२७७] ति आदि आरब्धं । तत्थ लोकुत्तरं ति केनट्ठेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति, लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रम्म अभिभुय्य तिठ्ठती ति लोकुत्तरं । ज्ञानं भावेती ति एकचित्तकखणिक्कं अप्पनाज्ञानं जनेति वड्ढेति । लोकतो निय्याति वट्ठतो निय्याती ति निय्यानिकं । निय्याति वा एतेना ति निय्यानिकं । तं-समङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निय्याति, समुदयं पजहन्तो निय्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निय्याति, मग्गं भावेन्तो निय्याति । यथा पन तेमूमककुसलं वट्ठस्मिं चुतिपटिसन्धियो आचिनति वड्ढेती ति आचयगामी नाम होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्टारसहत्थं पाकारं उपचिनन्ते अपरो महामुग्गारं गहेत्वा तेन चित्तचितट्ठानं अपचिनन्तो विद्धंसेन्तो गच्छेय्य, एवमेव तेमूमककुसलेन आचिता चुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्धंसेन्तं गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पढानाया [§२७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठिगतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय । द्वासट्ठिया वा दिट्ठिनिं अन्तो गधत्ता दिट्ठीसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया व गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठिसदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति? ससम्पयुत्तानि^३ सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वतपरामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहाकुसलानि । तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगमनानी ति वुचन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं दिट्ठिगतानं । पढानाया ति समुच्छेदवसेन पजहनत्थाय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय । भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महापठवी भूमी ति वुचति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ ९८४] ति आदीसु चित्तुप्पादो । इध पन सामञ्जसलं अधिप्पेतं । तं हि संपयुत्तानं निरसयमावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोक्कुत्तरमावै सयं पि भवति' उष्ण-
ज्जति, न निम्बानं विद्य अपातुभावं, तस्मा पि भूमी ति बुद्धति; तस्सा पठमाय
भूमिया । पत्तिया ति सीतापत्तिफल-सं-[215]-खातस्स पठमस्स सामञ्जसल्लस
पत्तथाय पटिलामत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुच्छेद-
विवेकवसेन विविचित्वा, विना हुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकीयज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इध सुद्धिकनयं पहाय लोक्कुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येव गरं कत्वा
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [१२७७] आदिमाह । तत्थ यो
आदितो किलेसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्मन्तेति
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्मिताकिलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन
मग्गपातुभावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सक्किं विक्खम्मिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुतियं पि विक्खम्मिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्मिते
पन तथा विक्खम्मिते व कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कतं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय
विमायना वेदितव्वो—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिगहेत्वा उपादारूपं परिगण्हाति,
अरूपं परिगण्हाति, 'रूपारूपं' पन परिगण्हन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिगहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिगण्हितरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग-
हेत्वा 'नामरूपं' ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थापेति, ववत्थापिते च
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं ववत्थपेत्वा 'पच्चये' परिगण्हन्तो दुक्खेन
कसिरेन किलमन्तो परिगण्हाति, पच्चये च परिगहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पच्चये पि परिगहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सूरे पसन्ने च वहन्तो उप्पन्नं 'विपस्सना-
निकम्ति' परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकम्ति च
परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०—omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४२, ४६९.

पटिपदा दन्धाभिञ्जा नाम होति । इमं वारं रेचेसुं । इमस्स वारस्स एतं नाम कतं । इमिना व उपायेन परतो तिस्सो पटिपदा वेदितब्बा ।

(४७१) फस्सो होती [§२७७] ति आदीसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निद्देस-
वारे च वितक्कादिनिद्देसेसु 'मग्गङ्ग' [§२८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सब्बं हेट्ठा [§§२-५७] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तत्थ अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमतग्गे संसारवट्ठे अनञ्जातं अमत-
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुब्बभागेन उपपन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्थो वा वाचा सम्मावाचा [§२७७] । वचीदुच्चरित-
समुघातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणरसा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो
समुट्ठानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो वोदान-
लक्खणो आया-[217]-जीवप्पवत्तिरसो मिच्छाजीवप्पहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतित्तये वुत्तवसेन पेत्य लक्खणादीनि वेदितब्बानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मनं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं^१ इध मग्गट्ठकं वेदितब्बं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसं अमावो । तत्था करुणा-मुदितानं । इमे हि तयो धम्मा इध पालियं आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदिता पन सत्तारम्मणा, इमे धम्मा
निब्बानारम्मणा ति ता पेत्य न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निद्देसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§२८३] ति एत्थ ताव
मग्गस्स अङ्गं ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यत्था पन अरञ्जे परियापन्नं
अरञ्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निस्सितं
ति अत्थो । पीतिसम्बोज्झंगो [§२८५] ति एत्थ पीति येव सम्बोज्झंगो पीति-
सम्बोज्झंगो । तत्थ बोधिया बोधिस्स वा अङ्गो ति बोज्झंगो । इदं वुत्तं होति—
या'यं धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गलक्खणे उप्पज्जमानाय लीनउद्धच्च-पटिट्ठानायू-
हन-कामसुख'त्तकिलमथानुयोग-उच्छेदसस्सतामिनिवेसादीनं अनेकेसं उपह्वानं पटि-
पक्खभूताय सति-धम्मविचय-विरिय-पीति-पस्साद्धि-समाधि-उपेक्खासंखाताय धम्म-
सामग्गिया अरियसावको बुज्झती ति कत्वा बोधी ति वुच्चति । बुज्झती ति किलेस-
सन्ताननिदाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति^२, निब्बानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§८९).
४ M., PTS-°धम्म°. ५ ति०- पटिबुज्झति.

सच्छिकरोति । तस्सा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोज्झंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विय । यो पेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झती ति क्वा अरियसावको बोधी ति वुच्चति, तस्स बोधिसस अंगो ति पि बोज्झंगो; सेनंग-रथंगोदयो विय । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—“बुज्झनकरस्स पुग्गलस्स अंगानी ति बोज्झंगा” [] ति ।

(४७४) अपि च “बोज्झंगा ति केनट्ठेन बोज्झंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति बोज्झंगा, बुज्झन्ती ति बोज्झंगा, अनुबु-[218]-ज्झन्ती ति बोज्झंगा, पटिबुज्झन्ती ति बोज्झंगा, संबुज्झन्ती ति संबोज्झंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोज्झंगत्थो वेदितव्वो । पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झंगो सम्बोज्झंगो । एवं पीति येव सम्बोज्झंगो पीतिसम्बोज्झंगो ति । चित्तेकगगतानिदेसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेसं धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पठममग्गेन ते धम्मा आता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्झे ठितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतमावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ मही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलब्धपुब्बं मालं पिलब्धत्वा, अनिवत्थपुब्बं वत्थं निवासेत्वा, अमुत्तपुब्बं भुञ्जित्वा, पकतिया अमुत्तमावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं मुत्तो’ मही ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न जातपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं । अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो । तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पज्जाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं । अविदितानं ति आणेन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पचक्खकरणत्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदार्या ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चत्तूहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्झैत्ति वेदितव्वा । तिण्णं दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्फादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरका रमती ति आरति । विना तेहि रमती ति विरति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति । उपसग्गावसेन वा पदं वट्ठितं । सब्बमिदं ओरमणमावस्सेव अधि-वचनं । वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ विन० ४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७, विसु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिकतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकस्तरमगाविरति । उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दती ति अकिरियां । तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दती ति अकरणं । याय च चेतनाय चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्झापजति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा अज्झापजितुं न देती ति अनज्झापसि ।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एत्थ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो । “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति एत्थ रासि । “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती” [] ति एत्थ सीमा । इधा पि सीमा व । अनतिक्रमनियद्वेन हि चत्तारि वचीसुचरितानि वेला ति अधिप्पेतानि । इति याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमितुं न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता । वेलायती ति वा वेला, चेलयति^३ विद्धंसेती ति अत्थो । किं वेलायति ? चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं । इति वेलयनतो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितसुखं अनतिक्रमित्वा पवत्तती ति ‘अनतिक्रमो’ । एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितब्बो । सेतुं हनती ति सेतुघातो; चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पदघातो पच्चयघातो ति अत्थो । पच्चयो हि इध सेतु ति अधिप्पेत्तो । तत्रायं वचनत्थो— रागादिको चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पच्चयो वट्ठस्मिं पुगलं सिनोति बन्धती ति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपच्चयै-समुग्घातिकाय विरत्तिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तैसु लब्धति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेसुज्जादीहि । लोकुत्तरमगाक्खणे पन एकचित्तरिंमे येव लब्धति । चतुब्बिधाय हि वचीदुच्चरितं चेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा निष्पादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । अयं पि सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तैसु लब्धति । अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-मगाक्खणे पन एकचित्तरिंमे येव लब्धति । ति विधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७९) सम्माआजीवनिद्देसे अकिरिया [§३०१] ति आदीसु याय चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देती ति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितब्बा । आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पक्खिकत्ता । धुवपटिसेवनवसेन

१-१ PTS, M. omit all these words. २ म०, सी०—नातिक्रमतो°.

३ म०, सि०—वेलयति. ४ PTS, M. omit this word. ५ PTS, M.—सुचरि°.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किच्चको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरोन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किच्चको कातव्वो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसु येव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूरयमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूरणं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकम्मो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता खिड्ढापसुता सूरभावं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकम्मं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि ‘सम्माकम्मन्तो’ नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुर्विधं वची-दुच्चरितं भासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि ‘सम्मावाचा’ नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्धादयो पाणं हनन्ति, अदिन्नं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति ‘सम्माआजीवो’ नाम । यं पि लब्धं गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुञ्ज-फरस-सम्फपलापे पवत्तेन्ति, अयं पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीर्वत्थेरो पनाह—‘कायवचीद्वारेसु वीतिकम्मो [221] आजीव-हेतुको वा हेतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संखं गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती’ति । आजीवो कुहि^३ति वुत्ते पन ‘तीणि कुहनवत्थूनि निस्साय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परि-भोगो’ति आह । अयं पन कोटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति, अञ्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकम्मा विरमति, अञ्जेन वचीद्वारवीतिकम्मा । लोकुत्तरमग्गवखणे पन एकाचित्तरिं येव लब्धमति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजती ति । अयं निहेसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेतं इन्द्रियेसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं वड्डितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगह्वारे “नविन्द्रियाणि, अट्ठंगिको मग्गो”[§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुञ्जतवारो^४ पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदाय विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुञ्जतं-सुञ्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं-अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुञ्जतं [§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्स नामं । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभति ।

१ सी०—लब्ध. २ See ३.५८३, ५.१४०. For तिपट्ठकमहासीवत्थेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M—कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९—३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गबुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । बुद्धानगामिनीविपस्सना पन'स्स तेभूमके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति बुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्मणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परि-यायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आतगद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेय कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदित्तो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्ते-नेव मग्गबुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । बुद्धानगामिनी विपस्सना पन'स्स तेभूमकेसु संखारेसु पणिधिं सोसेत्वा परियादित्त्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पणिधीनं अभावा अप्पणिहितं ति बुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आग-[223]-तद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगत्तता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विसु०— २१.१ २५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तयो^१मे भिक्खवे विमोक्खा—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुल्लथेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुसयमुज्जह ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्ससी [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि । विपस्सना हि निच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घाटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकल्लमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्ता^२ अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो व नामं दातुं न सक्कोति । इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं सक्कोन्ति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभज्जे छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मानं अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो^३ । [224] एवं सब्बथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परियायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंसु । ते इदं वत्वा पटिक्खत्ता— ‘अनिमित्तमग्गे सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^३ नामं लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पच्चनीकितो च; समावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो । तत्थ

१-१ सी०, सि०—अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०—पटिबिनिच्छयो. ३ म०, M., PTS—इध. ४ Cf. विसु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा सरसतो पि पच्चनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्पणि-
हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्पणिधिआदीहि च अप्पणिहिता ति एवं
'सरसतो' पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेसस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो
पणिधिरस्सा ति एवं 'पच्चनीकतो' नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तानं निच्चनिमित्तादीनं च अभवेन सरसतो च नामं लभति, नो पच्चनीकतो ।
न हि सो संखारनिमित्तारम्मणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पन'स्स अनुलोममावे ठिता ति । एवं सब्बथा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वारे
मगगवुट्ठानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जनेन विय आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन विमूतभावदीपनत्थं एतं
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना
यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मगस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिविसित्वा इतरं पि
लक्खणद्वयं दट्ठुं वट्ठति येव । एवं लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मगगवुट्ठानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवलं अनिच्चतो व
वुट्ठाति, दुक्खतो पि वुट्ठाति, अनत्ततो पि वुट्ठाति' एव । दुक्खतो अनत्ततो अभि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ठत्वा
अत्तनो मगस्स नामं देति । तत्थ अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एव
सुत्तन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना किमारम्मणा ति ? लक्खणारम्मणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चात्तिगहितं, न-वत्तब्बधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चक्खन्धा कण्ठे ब्रह्मकुणपं विय
होन्ति । संखारारम्मणेव आणं संखारतो वुट्ठाति । यथा हि एको भिक्खु पत्तं
किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा हट्ठपट्ठो गण्हिस्सामी ति चिन्तेत्वा
वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा संखारेसु निरालयो होति । संखारा-
रम्मणेनेव आणेन संखारतो वुट्ठाती ति वेदितव्वं । दुस्सोपमे' पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. ५०— एक°. २ See विमु० २१.८४. ३ म०, सि० -
क०. ४ PTS, M.— दुस्सोपमाय.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति द्वे पि नये आहरि^१ । तथा सुद्धिकसुञ्जताय सुञ्जतपटिपदाय सुद्धिक-
अपणिहिते अपणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गल'ज्ज्ञासयेन
चेव देसनाविलसेन च । तदुभयं पि हेट्ठा^२ वुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं
भावेती ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सब्बेसु
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिता ।

[पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णक^३ —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु^४ पञ्चसु ।

सत्तट्ठङ्गपरिणामं निमित्तं^५ पटिपर्दा-पती^६ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा^७ अज्झत्तं [226] वुट्ठाति, अज्झत्तं अभि-
निविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभि-
निविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा
अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा
रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति । 'सत्तअट्ठंगपरिणामं' ति सो पनेस
मग्गे अट्ठङ्गिको पि सत्तङ्गिको पि होति । बोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं
पि पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवंगिकं वा दुवंगिकं वा । एवं सत्तअट्ठादीनं
अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । 'निमित्तं पटिपदा-पती' ति निमित्तं^८ ति
यतो^९ वुट्ठानं होति; 'पटिपदा-पती' ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं
वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाती^{१०} ति आदीसु ताव
इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते
अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं^{११} होति,
बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिन्नसंखारेसु पि अनिच्चं
दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति ।
तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं

१ सी०—आहरी ति; म०, M.—आहरति. २ See ३.३६८, ३८३- ४; also
२.३९. ३ This continues upto ३.५२१; exposition in ३.४९४-
५२१. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See वि० २१.८४. ११ सी०,
PTS, M. insert before this word तीसु. १२ M., PTS insert
hereafter पन नियतो. १३ See वि० २१.८५-८७.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा अज्ज्ञत्तं वुट्ठाति नाम । सचे पन'स्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्ज्ञत्तं च वुट्ठाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविसति अभिनिविसित्वा मूतरूपं च उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मत्तेन मग्गवुट्ठानं होति अरूपं पि दट्ठुब्बमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं संखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं रूपं अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च वुट्ठाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविसित्वा एवमेव वुट्ठानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति नामा' ति । अयं तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्ज्ञत्तस्स पुरिसस्स भत्तमज्जे गूथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-रसभोजनपुण्णपातिं उपनेय्युं, सो व्यञ्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा ‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एवं-सम्पदमिदं दट्ठुब्बं । भोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-कालो विय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुजनकाले पञ्चखन्धे ‘अहं ममं’ ति गहित-कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो विय तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खितकालो । भत्ते पि पातियं पि निरालयकालो विय तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेन वुट्ठितकालो वेदितब्बो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ ति एत्थ अयं वुत्तप्पमेदो अङ्गपरिणामो यथा होति तथा वेदितब्बो । संखारूपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं नियमेती' । केचि पन थेरा ‘बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती' ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणमूता खन्धा निय-मेन्ती' ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती' ति वदन्ति । तेसं पि वादेसु अयं संखारूपेक्खासंखाता पुब्बमागा वुट्ठानगामिनी विपस्सना व नियमेती ति वेदितब्बा ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends वि० २१.८७.

२ M, सी०, PTS— omit मत्त.

३ With ३.४९७-५०२ cf. वि० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनी ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्झान-
निको होति । सब्बेसु सत्त बोज्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति ।
तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुट्ठान-
काले संखारुपेक्खाभावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादित-
मग्गोसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं तिवंगिकं च दुवंगिकं च होति । सब्बेसु पन
सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन
चेव विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता
पि उपेक्खासहगता पि होति । बुट्ठानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकगता-
वसेन द्वे ज्ञानंगानि बोज्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चेव । अयं पि विसेसो उभयनियम-
वसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-
सहगता वा होति, बुट्ठानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि
कत्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुट्ठाय ये केचि संखारे
सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसन्नप्पदेसे वुट्ठिता समापत्ति अत्तनो सदिसमावं
करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेरेवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुट्ठाय ये ये समापत्ति-
धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-
समापत्तिसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्झाननिको व
होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] ततियत्थेरेवादे 'अहो वतायं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं,
अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा
ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति ।
पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति ।
स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन^१ दीपितव्वो । वुत्तं हेतं^३— "सेय्यथा पि भिक्खवे
तदहुपोसथे पण्णरसे न होति ब्रह्मो जनस्स कंखा वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो
पुण्णो नु खो चन्दा'ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे
ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चेव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं
भिक्खवे पञ्चन्नं भिक्खुनीसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विष्णु०. २१.११४.

२ M. iii. 270-77 (no.146).

३ विष्णु०

२१.११६ does not quote the following passage. The agreement
ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] ति । तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिफलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिफलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति^१, यस्सा ...पे०... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानु-रूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन संमसितज्ज्ञानं वा विना, अज्झासय-मत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सना नियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्ज्ञानमेव नियमेती’ ति एवं-वादिं तिपिटकचूळनागत्येरं^२ अन्तेवासिका आहंसु— ‘भन्ते, यत्थ ताव पादकज्ज्ञानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्ज्ञानं नत्थि, तस्मिं अरूपमवे किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसो तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निव्वत्तेत्वा अपरिहीनज्ज्ञानो कालं कत्वा अरूपमवे निव्वत्तो, पठमज्ज्ञानिकाय सोतापत्तिफलसमापत्तिया वुट्ठाय विपस्सनं पट्टपेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निव्वत्तेति, तस्स तानि पठमज्ज्ञानिकानेव होन्ति । दुतिय-ज्ज्ञानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुक्कज्ज्ञानं उप्पज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेति आवुसो’ ति । ‘सुकथितो भन्ते पट्ठो’ ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्भणभता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा वुट्ठाति तं-तं-सदिसो व मग्गो होती’ ति एवं-वादिं मोरवापिवासी-महादत्तत्थेरं पि अन्तेवासिका आहंसु ‘भन्ते, तुम्हाकं वादे दोसो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अब्याकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्झानासज्जा-यतननयतो परिगृह्णित्वा वुट्ठितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्झानासज्जायतनभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं’ ति । ‘न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्झानासज्जायतनं सम्मसित्वा वुट्ठितस्सा पि न सब्बाकारेण तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्झासयो नियमेती’ ति वादिनो चूळामयत्थेरस्सा^३ पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळनागत्येरस्स कथयिंसु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्ज्ञानं

१ M., PIS, सि०— अहोसि. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळामय^४; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अत्थि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नात्थि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती । ति निद्धनस्स बुद्धिगवेसनकालो विथ्य होती'ति । तं कथं आहरित्वा तिपिटकचूळा-
मयत्थेरस्स कथयिंसु । सो 'पादकज्झानवतो इदं कथितं आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेव वेदितव्वं । पञ्चमज्झानतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरेवादेन पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा विरुज्जन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'यं इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न विरुज्जन्ति, अज्झासयो च सात्थिको^१ होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता बुद्धिसम्पन्ना [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्वां ठपयिंसु । इध पन अत्थमेव उद्धरित्वा तयो पेते वादे विपरसना व नियामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानी 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छेतुं^२ न सक्कोति, एकतो बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छिन्दती ति उमतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आसेवनं न लभति, पञ्चमं भवंगस्स^३ आसन्नत्ता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति । तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्जस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवंगोत्तरणं^४ । मज्झिमपञ्जस्स पन तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि^५, ततो भवंगोत्तरणं । मन्दपपञ्जस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं, सत्तमं फलं, ततो भवंगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्जमन्दपञ्जानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्जस्स वसेन कथेतव्वं । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, किरियहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-
सहगता मनोद्वारावज्जनं हुत्वा विपरसनागोचरं खन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-
ट्टेति^७ । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनं अनुलोम-
आणं । तं तेसु खन्धेसु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-
त्तित्वा ओळारिकोळारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०—बुद्धिं; सी०, M.—वद्धिं. २ M. सी०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धिं.
४ See above ३.४९३. ५ M—जहितुं. ६ M, PTS. जवनस्स. ७ सि०,
म० भवंगोत्तरणं, ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्ठसालिनी योजना p. 136
for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२९-३०
where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०—आवज्जति.
२१ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति दुतियानुलोमं । तेषु पुरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिकखं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येव आरम्मणे तेनेवाकारेण पवत्तिवा मज्झिमप्पमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिकखं सूरं विपस्सनं हुत्वा तस्मिं येवारम्मणे तेनेवाकारेण पवत्तिवा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उप्पज्जति गोत्रभूजाणं निब्बानं आरम्मणं कुरुमानं ।

(५०९) तत्रायं उपमा— एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठुहिंत्वा थूले थूले वलाहके विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तत्थ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिममुखुमकिलेमन्धकारं । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विय गोत्रभूजाणं । चन्दो विय निब्बानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेण वलाहकत्तयविद्धंसनं विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्च-[233]-पटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विसुद्धनिब्बानं आरम्मणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धंस्तुं सक्कोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निब्बानं आरम्मणं कौतुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोति न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निब्बानमेव आरम्मणं कौतुं सक्कोति न किलेसतमं विनोदेतुं^३ ।

(५११) एवं अनुलोमं संखारारम्मणं होति, गोत्रभू निब्बानारम्मणं । यदि हि गोत्रभू अनुलोमेण गहितारम्मणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुबन्धेय्या ति मग्गवुट्ठानमेव न भवेय्य । गोत्रभूजाणं पुन अनुलोमस्स आरम्मणं अगहेत्वा तं अपच्छतो^४ पवत्तिकं^५ कत्वा सयं अनावज्जनं^६ पि समानं आवज्जनट्ठाने ठत्वा एवं निब्बत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं

१ See विमु० २२.८-१०. २ विमु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends विमु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तियं. ६ From here to the end of this para. the same as in विमु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुप्पवन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अप्पदालितपुब्बं लोमक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्जमानो व पदालयमानो व निब्बत्तति ।

(५१२) तत्रायं उपमौ— एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसतं टपापेत्वा कथेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नग्धित्वा चक्कयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्कयन्तं आविज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं लिपित्वा फलकसतं निब्बिज्जति । तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गज्जाणं । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्जनं विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बानं अप्पदालितपुब्बानं लोमक्खन्धादीनि निब्बिज्जनपदालनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धं-वट्टसेतु-समुग्घातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स हि एकमेव किञ्च अनुसयप्पजहनं । इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता बुद्धाति नाम, पवत्तं छिन्दति नाम । ‘निमित्तं’ति रूप-वेदना-सज्जा-संस्वार-विज्जाणनिमित्तं । ‘पवत्तं’पि रूप-वेदना-सज्जा-संस्वार-विज्जाणप्पवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादिन्नकं अनुपादिन्नकं ति ।

(५१४) तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा अनुपादिन्नकतो बुद्धाती ति वदिंसु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्प-युत्तानि विचिकिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुद्गापेन्ति । तं अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-सज्जा-संस्वारा तयो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-वितो अमविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धानं पापुण्यं । सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुद्धानुपत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्घातं अभव्बु-प्पत्तिकमावं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो बुद्धाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्च-सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अभाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विसु० २२.११. २ See विसु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विसु० २२.८२-८८. ४ See विसु० २२.४४.

५ See विसु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गो परियुट्ठानुप्पत्तिं^१ वारयमाना सेतुसमुग्धातं अमब्बुप्पत्तिकमावं कुरु-
माना अनुपादिन्नकतो बुट्ठहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुट्ठानच्छाया दिस्सती ति वत्वा उपा-[235]-दिन्न-
कतो बुट्ठाती ति पि वदिंसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो
अभविस्स, ठपेत्वा सत्तं भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य ।
कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचि-
किच्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्तं भवे^२ ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं
पवत्तिस्सति^३ ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्न-
कतो बुट्ठाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं
अत्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो
पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पव-
त्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो
बुट्ठाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय ।
अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानु-
सयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी
कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं
अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१८) सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु
उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो
अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति
इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो खीणा-
सवस्स पुनब्भवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपा-
दिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चेत्य अपायभवतो बुट्ठाति, सकदागामिमग्गो
सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS- मग्गपरियुट्ठानुप्पत्तिं.

२ सी०, M., PTS- omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्भवेहि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१त्थस्साविभावनत्थं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतगो संसारवट्ठे येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । सकदागामिमग्गजाणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ठपेत्वा कामधातुयौ द्वीसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहत्त-मग्गजाणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहतो अनुपादिसेसाय निब्बाणधातुया परिनिब्बायन्तस्स चरिम-विज्जाणस्स निरोधेन पज्जा च सति च नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति” [] ति । अयं ताव निमित्तं^३ विनिच्छयो ।

(५२०) ‘पटिपदो-पती’ति— एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि सारिपुत्तथेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा ? निदाभिभूतत्ता । सन्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निद्दयमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गल्लान पचलायसि नो त्वं ब्राह्मणा” ति । एवरूपस्स पि महामिज्जप्पत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकच्चस्स दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा ति । एकच्चस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुथमग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एवं अधिपति^४ पि चलति एव । एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकच्चस्स विरियाधिपतेय्या, एकच्चस्स चित्ताधिपतेय्या, एकच्चस्स वीमंसाधिपतेय्या । एकच्चस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विसु० २१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विसु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुत्थो वीमंसाधिपतेय्यो ति ।

पकिण्णककर्था निद्रिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनट्टेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानट्टेन पन मग्गं पि भावेति, उपट्ठानट्टेन सतिपट्ठानं पि, पदहनट्टेन सम्मपधानं पि, इज्झनट्टेन इद्धिपादं पि, अधिपतियट्टेन इन्द्रियं पि, अकम्पियट्टेन बलं पि, बुज्झनट्टेन बोज्झंगं पि, तथट्टेन सच्चं पि, अविकखेपट्टेन समथं पि, सुज्झतट्टेन धम्मं पि, रासट्टेन खन्धं पि, आयतनट्टेन आयतनं पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तट्टेन धातुं पि, पच्चयट्टेन आहारं पि, फुसनट्टेन फस्सं पि, वेदयितट्टेन वेदनं पि, संजाननट्टेन सज्जं पि, चेतयितट्टेन चेतनं पि, विजाननट्टेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेसं एकूनवीसतियो नयानं^१ दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं 'इदं पि भावेति, इदं पि भावेति' ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसनविंशसेन च वीसतिं नया देसितो होन्ति । धम्मं सोतुं निसिन्नदेवपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्टेन [238] लोकुत्तरं 'ज्ञानं' ति कथिते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननट्टेन 'चित्तं' ति पि वुत्ते बुज्झन्ति, तेसं सप्पाय-वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेत्थ 'पुग्गलज्झासयो' । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसवल-चतुर्वेसारज-चतुपटिसम्भिदा-छासाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनट्टेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानट्टेन...पे०...विजाननट्टेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं 'देसनाविंशसो' नाम । तत्थ यथेव लोकुत्तरं ज्ञानं ति वुत्तट्ठाने दसं नया विभत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसत्तानि विभत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तत्थ छन्दं धुरं जेट्ठकं पुब्बंगमं कत्वा निब्बत्तितं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । इति पुरिमस्मि सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०-एकूनवीसतिपदानं.

३ See २.३९, ३.३६८, ३.८३-३.८४. ४ See the list given in ३.५१२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नयसतानि^१ छन्दाधिपतेव्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन भाजेत्वा पठममग्गं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममग्गो^२ ।

[दुतियो मग्गो]

(५२५) इदानीं दुतियमग्गादीनं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३६२] ति आदि आरब्धं । तत्थ कामरागव्यापादानं तनुभावया [§ ३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुमावत्थाय । तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अब्भपटलं विय मक्खिकापत्तं^३ विय च ।

(५२६) तत्थ केचि थेरा^४ वदन्ति—‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहला व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती^५ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तधीतरो हि अंगपचंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§ ३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतियाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जसलस्स पटिलामत्थाय । ततियचतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्तं^६ येव पन वक्खाम । अज्झिन्द्रियं [§ ३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्रमित्वा तेसं येव तेन मग्गेन आतानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति वुत्तं होति । निद्देसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्वो । कोट्ठासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं ।

दुतियमग्गो निट्ठितो ।

१ See ३,५२३ above. २ This commenced with ३.५६६.

३ M., PTS—वतनुभावाय. ४ See DCm.ii.543 मच्छिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text. ५ See DCm.ii.543 where दीवमाणक-तिपिटक-महासीवखेर

is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, म०—विसेसमत्तं.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्पहानाया [६३६३] ति तेसं येव सकदागामि-
मग्गेन तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय ।

[चतुत्थो मग्गो]

(५२८) चतुत्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धञ्च-अविज्जाय अनवसेस-
प्पहानाया [६३६४] ति एतेसं पञ्चन्नं उद्धंभागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-
त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे छन्द-
रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्झको मानो एव । [240] तथा उद्धञ्चाविज्जा ।
इमेसु पन द्वीसु मग्गेसु नवमं^१ अञ्जिन्द्रियमेव होति । सब्बमग्गेसु पदपटिपाटिया
समसट्ठि पदानि, चतूहि अपण्णकंगेहि सट्ठिं चतुसट्ठि होन्ति । असंभिन्नतो पन
तेत्तिसं । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारा पाकतिका एव । यथा च पठममग्गे एवं दुतिया-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चतूहि नयसहस्सेहि भाजेत्वा दस्सेसि
धम्मराजा । सच्चविमंगे^२ पन सट्ठि नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खित्तानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मप्पधान-
विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे द्वत्तिसं, बोज्झङ्गविमङ्गे द्वत्तिसं, मग्गविमंगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इध पन चतूसु
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पठमज्झानिके पठममग्गे अट्ठङ्गानि^३ भाजितानि; तथा दुतिया-
दीसु । तत्थ पठममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
संक्कप्पादयो पि मिच्छासंक्कप्पादीनं पजहनट्ठेन वेदितव्वा । एवं सन्ते 'पठममग्गेनेव
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहातव्वा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्मादिट्ठि ति^४ नामं कथं होती' ति ? 'यथा विस अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो^५
'अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम' । 'यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किच्चा-
मावो आपज्जति, मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिच्चका कातव्वा
मग्गङ्गानि पूरेतव्वानी' ति ।

(५३०) सकिच्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतव्वा । उपरि-
मग्गत्तयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on
p.96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०-सम्मादिट्ठि
नाम. ५-५ अ० बो० reads अलगदो ति सप्पो. १, : . ०

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पहानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सकिच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पन^१स्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अरहत्तमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चतूसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गत्यं दिट्ठकमेव पस्सति, नो^२ अदिट्ठकं पस्सती’ति^३ अयं आचरियानं समान^४-ट्ठकथा । चित्तण्डवादी पनाह ‘अदिट्ठं पस्सती’ ति । सो वत्तव्वो—‘पठमग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसी’ ति ? जानमानो ‘अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेसु कतरं ?’ ति बुत्ते पि ‘अञ्जिन्द्रियं’ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पज्जो ममेस्सती’ ति । ‘किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पज्जहति; पहीने^५ एव पजहती’ ति ? ‘अञ्जे अञ्जो पजहती’ ति । ‘यदि अञ्जे अञ्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती’ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छितव्वो—‘सच्चानि नाम कती’ ति ? जानन्तो ‘चत्तारी’ ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘तव वादे सोळस सच्चानि आपज्जन्ति । त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं । एवं मा गण्हि^६ । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे^७ पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारो रतनपेला सारगग्गे टपिता । सो रत्तिभागे पेलसु उप्पन्न-किच्चो द्वारं विवर्त्तिवा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलसु पाकटभावं गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अवत्थरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठक पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See §277.

४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अप्पहीने.

७ सी०, म०—गण्ह. ८ M., PTS—अपुब्बभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पञ्जायन्ती ति वीमंसन्तस्सेव सुरियो उग्गाञ्छि, सुरियोमसिन विहते अन्धकारे पेलासु किच्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेलानं पाकटमावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटमावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्झसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वार-विवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामि-मग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अना-गामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियु-ग्गमनं विय अरहत्तमग्गुपादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतम-विनोद-[२४३]-नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलानं पाकटमावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटमावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सब्बकिलेसखेपनं । सुरियु-ग्गमनतो पट्ठाय आलेकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे ओपम्मं । दिट्ठ-कमेव हि पस्सति ।

(५३४) 'किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पजहती'ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिट्ठं^२ वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरैखारं छारिखारं गोमय-खारं ति तयो खारे दत्वा खारेहि खादितभावं जत्वा उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारे दत्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं^३ मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति तातियं पि ते खारे दत्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS—रजकोपमं. २ Cf.A.i.209. ३ सि०—आसखारं; सी०—ऊसखारं. ४ M., PTS, सि०—सण्हतरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुत्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निस्सेसं मलं पवाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छितिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तत्थ किलिद्धवत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलपवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसक्खेपनं । दुनियं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-पवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलपवाहनं विय सकदागाभिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसु-[244]-द्ध इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सण्हतरमलपवाहनं विय अनागाभिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो विक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छितिच्छित्तक्खणे परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्ठन्नं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छिति-च्छित्तक्खणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अज्जे अज्जो किलेसे पज-हती'ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—“सेय्यथा पि आवुसो वत्थं संकिलिट्ठं मलग्गहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे’ वा खारे वा गोमये वा सम्मादित्वा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदात्तं, अथ ख्वस्स होति येव ‘अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो’ । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिभाविते करण्डके निक्खिपन्ति’ । यो पि’स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि’स्स समुग्घातं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरंभागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो ‘अस्मी’ति मानो, ‘अस्मी’ति छन्दो, ‘अस्मी’ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपस्सी विहरति—‘इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सज्जा...पे०...इति संखारा...पे०...इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जा-णस्स अत्थङ्गमो’ ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपस्सिनो विहरतो यो पि’स्स होति पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो ‘अस्मी’ ति

• मि०—ओमे.

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि'स्स समुग्घातं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तथ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगतचित्तानि तनूनि' भवन्ति सद्धिं चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिद ओपम्मं—एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पच्चन्तो कुप्पितो^१ । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिंसु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तब्बं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिंसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्त्वा पच्चतं पविसिंसु । अमच्चा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । राजा 'तुम्हाकं कत्तब्बयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हथा'ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोरजेट्ठके पहरिंसु^२, परिवारे पि तेसं दुब्बले अकंसु । ते सब्बे पि पलायित्वा पच्चतं पविसिंसु । तं पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिंसु । द्वादसन्नं चोरजनानं घातितकालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नच्चन्ता^३ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परिवुतो वरपासादगतो महासम्पत्तिं अनुमवि ।

(५३९) तथ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पन्नेसु 'मन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो'ति स्सत्थु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनदानं विय 'किलेसे निग्गण्ह भिक्खू'ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेट्ठकानं घातित-

१ सी०, म०— तनुकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— हनिषु.
 * See D. i.135, (कूटदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विय सोतापात्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पहानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसं विय सम्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'सेसके गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुभावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसं विय सत्थुं पटिलद्धगुणारोचनं । विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं घातनं विय अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पहानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसं विय तत्थागतस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेट्टकानं घाततकालतो पट्टाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन स-संपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्टाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पजनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चगण-परिवुत्तस्स वरयासादे महासम्पत्तिअनुभवनं विय खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुज्जत-अनिमित्त-अप्पाणिहित्तेभेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छित्तिच्छित्तफल-समापत्तिसुखानुभवनं वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^३ निष्ठिता ।

[अकुसला धम्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरद्धं । तत्थ धम्मवैवत्थानादिवारप्पभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्थविनिच्छयो च हेट्ठावुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयववत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्सं विर्यं, अकुसलस्स भूमि-भेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विय । गन्तव्वीमावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्थ असद्धम्मसवनं, अकल्याणमित्तता, अरियानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंखा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्व्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुत्ता असद्धम्मा

१ सी०, M, PTS- तथागतस्स. २ See १.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धितत्त्वाभावतो (मूलटीका p. 112).

तेसं बहुमानपुब्वंगमेन अतिकन्तमज्झत्तेन उपपरिक्खारहितेन सबनेन, ये च दिट्ठि-
विपन्ना अकल्याणमिप्ता तं-सम्पवक्कसंखाताय अकल्याणमिप्ताय, बुद्धादीनं अरियानं
चेव सप्पुरिसानं च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिस-
धम्मे च अकोविदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-
प्पभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिसधम्मे च संवरभेदसंखातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि
परिभावितेन अयोनिसो-मनसिकारेण कोतूहलमंगलादिपसुतताय च एतं उप्पज्जाती ति
वेदितब्बं । असंखारभावो-पन'स्स चित्तरस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

(५४२) [248] धम्मदेसवारे फस्सो [§ ३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
फस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सेकग्गता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन
चित्तस्स एकग्गता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादियत्वा अविक्खित्ता हुत्वा अवि-
रज्जमानानि सत्थकानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-
रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपजन्ति । एवं अकुसलपवत्तियं पि चित्तस्स एकग्गता
होति । मिच्छादिट्ठी [§ ३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा
वित्था दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छित्तो दिट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंकप्पादीसु पि एसेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति
ताय, सयं वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अयोनिसो-अभिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्टाना, अरियानं
अदस्सनकामतादिपदट्टाना; परमं वज्जं ति दट्ठ्वा । मिच्छासंकप्पादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे^१ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्पवलं ति एत्थ बलत्थो निद्देसवोरे^२
आविमविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो
अहिरिकं । न ओत्तप्पं अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छन-
लक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा । अनोत्तप्पं तेहेव असारज्जनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं
वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकवलं । अनोत्तप्पमेव बलं अनोत्तप्पवलं । अयमेत्थ
संखेपत्थो । वित्थारो पन हेट्ठा^३वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितब्बो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं
ति लोभो । मुय्हन्ति तेन, सयं वा मुय्हन्ति, मुय्हनमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसंगरसो तत्तकपाले
खित्तमंसपेसी विय, अपरिच्चागपच्चुपट्टानो तेलज्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मेसु
अस्साददस्सनपदट्टानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीधसोता नदी विय महासमुदं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिता. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३
below. ४ See ३.२३३-२३९.

अपायमेव गहेत्वा गच्छती ति दट्ठब्बो । मोहो चित्तस्स अन्धमावलक्खणो अञ्जाण-
लक्खणो वा, असंपटिवेधरसो आरम्भणसमावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपञ्चु-
पट्टानो अन्धकारपञ्चुपट्टानो वा, अयोनिसो-मनसिकारपट्टानो । सम्बाकुसलानं मूलं
ति दट्ठब्बो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति ताय, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव
वा एसा ति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकारेन एसर्न-
भावरसा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपञ्चुपट्टाना, परसंपत्तीसु अभिरतिपट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीसु चेतसो हत्थप्पसारो^१ विय दट्ठब्बा । समथो होती ति आदीसु अञ्जेसु
किञ्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलप्पवत्तियं चित्तं पगण्हाती ति पग्गाहो ।
न विक्खिपती ति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, छं युगलकानी ति इमे धम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारानं न सहहन्ती ति ? । सद्-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छिनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थी ति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्ती ति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकारेन अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासती ति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूरणत्थं तत्थ परियायेन देसना
कता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धैवालचित्ते पन तस्मिं
पज्जा नत्थी ति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वञ्चना-पज्जा नत्थी ति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्जा, माया नाभेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरत्थं गरुक्कं भारियं कक्खलं थद्धं अकम्मञ्जं गिलानं वड्ढं कुटिलं । तस्मै पस्सद्धा-
दीनि^२ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पालिं आरूढहानि द्वत्तिस्स
पदानि दस्सेत्वा इदानी ये-वा-पनकधम्मे^३ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सञ्जेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं थीनं मिद्धं उद्धच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-
पनका^४ होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव°; सि०—पसग°. २ सि०—हत्थप्पसारण. ३ The
six pairs: कायपस्सदि चित्तपस्सदि...कायजुक्ता चित्तजुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—द्वय०. ५-५ सी०, PTS—तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धच्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-पनका होन्ति । तत्थ छन्दादयो हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला, इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतस्स भावो 'उद्धच्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं वाताभिघातचलजलं विय, अनवट्ठानरसं वाताभिघातचलधजपताका विय, मन्तत्त-पच्चुपट्ठानं पासाणाभिघात-समुद्धत-भस्मं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिसो-मनसि-कारपदट्ठानं । चित्तविकल्पो ति दट्ठव्वं ।

(५४८) इति फस्सादीनि^२ द्वत्तिंस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारी ति सब्बानि [251] पि इमस्मिं धम्महेसवारे छत्तिंस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि अपण्णकंगानि हापेत्वा पालियं आगतानि द्वत्तिंसमेव । अगाहितेगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तपं^३ ति सोळस धम्मा होन्ति । तेसु सोळससु सत्त धम्मा अविभक्तिका^४ होन्ति, नव स-विभक्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सज्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विभक्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^५ अनोत्तपं^६ लोभो ति इमे नव स-विभक्तिका ।

(५४९) तेसु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, एको चतूसु, एको छसु । कथं ? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकवलं^७ अनोत्तपवलं लोभो ति इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासंक्रणो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गज्जेसु पि कम्मपयेसु पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकवलं होती ति वुत्तं, लोक-नासकमूलं^८ पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तपे पि एसेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता । वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो । विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायामो ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको धम्मो चतूसु ठानेसु विभत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-अहिरिकवलं. ५ M., PTS-अनोत्तपवलं. ६ सी०, म०.-अहिरिकं. ७ सी०, म०.-अनोत्तपं. ८ M.-लोकपालयदुर्कं.

बलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा दुतिय-[252]-दुके एककवसनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(५५०) सन्ने पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिट्ठिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिद्देसे [§§२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मुद्देसवारकथा निट्ठिता ।

[निद्देसवारो]

(५५१) निद्देसवारे चित्तेकगगानिद्देसे [§३७५] ताव सण्ठिति अवट्ठिती ति वुत्तं । इदं द्वयं ठितिवेवचनमेव । यं पन कुसलनिद्देसे 'आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिट्ठती ति अवट्ठिती' ति वुत्तं, तं इध न लब्भति । अकुसलस्मिं हि दुब्बला चित्तेकगगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स त्रिसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध न लब्भति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विक्खिपती ति अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगगतावसेन अविसाहटमानसस्स भावो अविसाहटमानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-याथाव-समाधानतो मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दट्ठब्बो । विरिन्द्रियनिद्देसे [§३७६] यो हेट्ठा 'निकमो चेतो कामानं पनूदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्भति । सहजातधम्मेसु अकम्पनट्ठेनेव विरियबलं वेदितव्वं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिद्देसे [§३८१] अ-याथाव-दस्सनट्ठेन मिच्छादिट्ठि । दिट्ठीसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तोगधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पि'स्स अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिक्रमनट्ठेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पव्वत-गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसप्पटिमयट्ठेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाल-कन्तार-मरुकन्तार-निरूदककन्तार-[253]-दुब्भिकखकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया विनिविज्झनट्ठेन विलोमनट्ठेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उप्पज्जमानं सम्मादस्सनं विनिविज्झति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स गहणतो दिट्ठिया विरुपं फन्दितं ति दिट्ठिविप्फन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मिं पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोकपालवसेन in ३.२६४; M., PTS- °नायक°. ३ See ३.२८१. ४ सि०-विमाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5) ६ See ३.५४०. ७ M., PTS omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after the next.

बन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुंसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्मणं दळ्हं गण्हाती ति गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयं हि बलवप्पवत्तिमावेन पतिट्ठित्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसती ति अभिनिवेशो । धम्मसमावं अतिक्कमित्वा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो मंगो, कुच्छितानं वा अपायानं मंगो ति कुम्मंगो । अ-याथावपथतो मिच्छापथो । यथा हि दिसामुळेहेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परिब्भनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति तित्थायतनं । तित्थियानं वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो; विपल्लयगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तप्पनिद्देसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तप्पनिद्देसविपरि-यायेन अत्थो वेदितव्वो । सहजातधम्मेसु पन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकवलं अनो-त्तप्पवलं च वेदितव्वं । लोभमोहनिद्देसेसु [§ ३८९-९०] लुब्भती ति लोभो । लुब्भना ति लुब्भनाकारो । लोभसम्पयुत्तं चित्तं, पुगगलो वा लुब्भितो; लुब्भितस्स भावो लुब्भितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना । सारजितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोभ'-वच्चेन [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अब्जाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे बुज्झती ति अनुबोधो । तप्पटिपक्खताय अननुबोधो । अनिच्चादीहि सद्धिं योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिविज्झती ति अप्पटिवेधो । रूपादिसु एकधम्मं पि अनिच्चादिसामब्जतो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं समावं पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवुत्तिया समावतो गहणाभावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सयं वा कस्सचि कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । यं एतस्मि अनु-प्पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुचि, बोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See विमु० १५.५, ७. २ See ३.२३३-२३९. ३ See ३.२८३; also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

‘दुम्मेज्झं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुह्यती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुह्यती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । ओष-योगत्थो वुत्तो’ येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामावेन हिताभिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अञ्जदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खञ्जती ति अत्थो । दुरुग्घाटन’-ट्ठेन वा लङ्गी । यथा हि महापालिघसंखाता लङ्गी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लंगी विद्या ति लंगी । सेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुञ्जतवारा पि हेट्ठो वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमैचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेणा ति पदं विसेसं । तं पि हेट्ठो वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा ‘सत्तो सत्तो’ ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—यदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिकं पत्थेति । ते च ‘अञ्जदिट्ठिका तुम्हे’ति कुमारिकं न देन्ति । अथ’ञ्जे जातका ‘यं तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती’ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धिं तिथिये उपसंकमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गण्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धमती ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता ‘थीनं’ । मिद्धनता ‘मिद्धं’; अनुस्साहनता सत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्धं अकम्मञ्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिहापच्चुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनिशो-मनसिकारपदट्ठानं ति ।
दुतियचित्तं ।

(५५८) ततियं [§ ४००] छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा ‘सत्तो सत्तो’ ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमज्जादीनि

१ See २.४५-४६. २ सी०, M.- लङ्गति. ३ See ३.३०१-३०८. ४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on ‘Middha and Middhavādins,’ in ‘A Volume of Eastern and Indian Studies’ pp.4-18. ७ म०, सि०—अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०— निराजने, म० नीराजननिराजनं, सि०, अ० यो०— राज०

पस्सतो मनापियसद्-[256]-सवनादीसु पसुतस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकङ्गानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिलक्खणो, सम्प-
ग्गहरसो, केतुकम्भतापच्चुपट्टानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोमपदट्टानो, उम्मादो विय
दट्ठब्बो ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुर्थं [§४०२] वुत्तप्पकारेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळं
खिपन्ति, पादपंसुं ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा
ओलोकैन्तानं राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिहेन
ओलोकैन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानथीनमिद्धेहि सद्धिं
सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं
वसेन धम्मगणना वेदितब्बा ति ।

चतुर्थ^१ ।

(५६०) पञ्चमं [§४०३] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोमं
उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सट्टाने
पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सब्बं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम^२ट्टमानि [§§४०९-४१२] वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदं
च हापेत्वा दुतिय-तत्तिय-चतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि
अधिपतयो लब्धन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्टमानि]

(५६२) नवमं [§४१३] छसु आरम्भणेसु दोमनस्सितस्स पटिघं उप्पादयतो
उप्पज्जति । तस्स समयैववत्थानवारे ताव दुट्ठु मनो, हीनवेदनत्ता वा कुञ्चितं
मनो ति दुग्गमनो; दुग्गमनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-
सहगतं । असंपियायनभावेन आरम्भणस्मिं पटिहज्जती ति पटिघं । तेन सम्पयुत्तं
ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्महेसे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ §४१३,
first three lines. ३ §४१३, 4th line onwards.

आगता । तत्थ वेदनापदं बुत्तर्थमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि । लक्खणाणितो पन अनिट्ठारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारनभोगम्भं, चेतसिकाबाधपच्चुपट्ठानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थुपदट्ठानं । मूल-कम्मपथेषु पथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति बुत्तं । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीविसो विय, विसपनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपच्चुपट्ठानो लद्धोकामो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदट्ठानो विससंसट्ठपूतिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापज्जति तेन चित्तं, पूतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचारूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनत्तिं स पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुद्दस । तेसं वमेन सविमत्तिकाविमत्तिकैरासिभेदो वेदितब्बो । ये-वा पनकेसुं छन्दा-धिमोक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि नियतानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वा पि उपज्जन्ति । एवं इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीन उसूयनलक्खणा, तथेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्ठाना, परसम्पत्तिपदट्ठाना । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरिय' । तं लद्धानं वा लभितब्बानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्ठानं कटुकञ्चुकतापच्चुपट्ठानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्ठानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुच्छित्तं कत्तं कुकत्तं । तस्स भावो 'कुक्कुच्चं' । तं पच्छानुतापनलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपच्चुपट्ठानं, कताकतपदट्ठानं । दासब्बं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निद्देसवारे वेदनानिद्देसे [§ ४१५] असातं सातपैटिपक्खवसेन वेदितब्बं । दोसनिद्देसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पकतिभावविजहनट्ठेन व्यापज्जन व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुज्जती ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरु-ज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं बुत्तं । चण्डिको वुच्चति चण्डो, थद्धपुग्गलो; तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८७. २ See २.१६; ३.३५९-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८. ४ Cf. ३.२५२, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See

५.१२१ below.

नत्थि । सचे पि कस्सचि होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्ठेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सस्सा पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-
अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेत्थ संगह-सुञ्जतवारेसु
[§§४१९ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

नवमं ।

(५६५) दसमं [§४२१] ससंखारत्ता परेहि उत्साहितस्स वा, परेसं वा
अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सरत्वा अनुस्सरत्वा कुञ्ज-
मानस्स उप्पज्जति । इधा पि पदपटिपाटिया एकूनतिस, अगहितगहणेन चुदसेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्धं पि लब्भति । तस्मा एत्थ विना इस्सा-
मच्छरिय-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं
उप्पत्तिकाले तेसु अञ्चतरेन सद्धिं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उप्पज्जन्ति ।
सेसं सब्बं सब्बवारेसु नवमसदिसमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्भति,
नो आरम्भणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§४२२] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स
कंखापवत्तिकाले उप्पज्जति । तस्स समयवैवत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं
अपुब्बं । तस्स'त्थो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्मुद्देसे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । सभावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-
पट्टाना वा, अयोनिस्सो-मनसिकाएदपट्टाना । पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दट्ठत्वा । इध
पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सवि-
भत्तिकाविभत्तिक-रासिविनिच्छयो वेदितव्वो । मनसिकारो उद्धच्चं ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निद्देसवारस्स चित्तेकगगतानिद्देसे [§४२४] यस्मा इदं दुब्बलं
चित्तं पवत्तट्ठितिमत्तमेवेत्थ होति, तस्मा 'सण्ठिती'ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स
'ठिती'ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारे पि 'समाधिन्द्रियं' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ §४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिद्देसे [§४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति^१ (?) नाम । आकारवसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंगिचित्तं कंखाय आयितत्ता कंखायितं नाम । तस्स भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्थो एव । कम्पन-द्वेन द्विधा एळयती ति द्वेळहकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विया ति द्वेधा-पथो । 'निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो' ति आदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे मण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थ-ताय न एकंसगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्मणतो ओस-कृती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्मणे पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थद्धभावो ति अत्थो । विचिकिच्छा हि उपपज्जित्वा चित्तं थद्धं करोति । यस्मा पन सा उपपज्जमाना आरम्मणं गहेत्वा मनं विलिखती विय, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।
एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§४२७] समयवक्त्याने उद्धच्चैन सम्पयुत्तं ति उद्धच्च-सम्पयुत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्मणेषु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उद्धत्तं होति । इध धम्मद्देसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उद्धच्चं' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया अट्टवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन जुद्धस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविम-त्तिक-रसिविधानं वेदितव्वं । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका । निद्देसवारस्स उद्धच्चनिद्देसे [§४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स । उद्धच्चं ति उद्धताकारो । न-वूपसमो ति अवूपसमो । चेतो विक्खिपती ति चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-गोणादीनं विय । इमिना एकारम्मणस्मिं येव विप्फन्दनं कथितं । उद्धच्चं हि एकारम्मणे विप्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्मणे । सेसं सब्बवारेसु हेट्ठा वुत्तनये-नेव वेदितव्वं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्मणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-
ब्रानेति. २ See ३.५६६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तस्मिं हि 'इमानेव द्वे'ति वत्तब्बं । तत्थ वि-
चिकिच्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उद्धच्चसहगतं पन लद्धाधिभोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठां वे पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पम्मारट्ठाने पवट्टत्वा विस्स-
ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं
वेदितव्वं । सब्बेसु पि हीनादिभेदो [§ २६९] न उद्धट्ठो, सब्बेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लब्धमानो पि न उद्धट्ठो, हेट्ठा दस्सितनयत्ता । जाणामावतो पनेत्थ वीमंसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो^१ पि नत्थि येव । कस्मा ? कंचि धम्मं घुरं
क्त्वा अनुप्पज्जनतो, पट्ठाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठप्पेत्वा
उद्धच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकट्ठन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधि-
भोक्खे दुब्बले पि पटिसन्धि आकट्ठमाने उद्धच्चसहगतं लद्धाधिभोक्खं बलवं कस्मा
नाकट्ठती ति ? दस्सनेन पहातब्बामावतो । यदि हि आकट्ठेय्य 'दस्सनेन पहातव्व'-
पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठप्पेत्वा तं, सेसानि एकादस आकट्ठन्ति । तेसु हि
येन-केनचि कम्मे आयूहिते तां चेतनां चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता पटिसन्धि गण्हाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्व'-
पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा^३ ति पदस्स वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानी अव्याकतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकता
ति [§ ४३१] आदि आरद्धं । तत्थ चतुब्बिधं अव्याकतं— विपाकं किरियं रूपं
निब्बानं ति । तेसु विपाकाव्याकतं । विपाकाव्याकते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्जाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तक^०,...पवत्तति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाय पतिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhipatis not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०—विसेसो; but see मूलटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४. ६ See मूलटीका; M., PTS—पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ म०, सी०—^०सहगताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्खुवि-[262]-ज्जाणं । तस्सा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चर्यं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्तिं दीपेतुं कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचित्तत्ता ति आवितत्ता, वड्ढितकारणा । चक्खुविज्जाणं ति कारणभूतस्स चक्खुस्स विज्जाणं, चक्खुतो वा पवत्तं, चक्खुत्तिं वा निस्सितं विज्जाणं ति चक्खुविज्जाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्जाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्खुसन्निस्सित-रूपविजाननलक्खणं चक्खुविज्जाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपाभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निस्सित-सद्दादि-विजाननलक्खणानि सोत-घाण-जिह्वा-कायविज्जाणानि सद्दादि-मत्तारम्मणरसानि, सद्दादि-अभिमुखभाव-पच्चुपट्टानानि, सद्दादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातून् अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन मत्त । तेसु पच्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपच्चकवगेन चैव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विमत्तिं गच्छति, वेदना फस्सपच्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवमेन तीसु येव । गसयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनासिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्खुविज्जाणं पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवंगनिस्सन्देन^१, विपाकं कथुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगतानिदेसे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति एकमेव पद वुत्तं । इदं पि हि दुब्बलं चित्तं पयत्ताट्ठित्तिर्भत्तमेवेत्थ लब्धमि, 'मण्ठित्ति-अवट्ठित्ति'-भाव पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) मंगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग मग्गंगानि न उद्धटानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमक हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानंगं न लब्धमि, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । संस्वारक्खन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव माजितो । मुञ्जतवारो^२ पाकतिको येव । सोतविज्जाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्खुविज्जाणादीसु 'उपेक्खा'माजिता, कायविज्जाणे 'मुखं' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि घट्टनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्खुद्वारादीसु हि चतूसु उपादा-रूपमेव उपादारूपं घट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं घट्टेन्ते पटिघट्टनानिधेसो बलवा न होति । चतुन्नं अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पामपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.-वत्थारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-°निदेसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७९, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पहटकालो विय फुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्झत्तद्वाने तिष्ठति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्मणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कप्पासपिच्चुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिच्चुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणिं गण्हाति, निघंसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिघंसो बलवा होति । इट्ठे आरम्भणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्मणानि निबद्धानेव होन्ति, वत्थादिसंकमनं नामेत्य नत्थि । कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसादं वत्थुं कत्वा इट्ठे च इट्ठमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्भणे दस्सनकिच्चं साधयमानं चक्खुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सोतविज्जाणादीनि सोतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इट्ठ-इट्ठमज्झत्तेसु सदादीसु सवन-घायन-सायन-कुसनकिच्चानि साधयमानानि सोतद्वारादीसु ठत्वा विपच्चन्ति । सहो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिद्देसे [§४५५] समावसुज्जतनिस्सत्तट्ठेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदट्टाना । इध धम्मदेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु सत्त अविमत्तिकानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिद्देसो [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंकप्पो ति वा भिच्छासंकप्पो ति वा न युत्तं । संगहवारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जैणसोते पतित्वा गतं ति न उद्धटं । मग्गङ्गं पर्नं न लब्धमति^२ एवा ति न उद्धटं । सुज्जतवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निबद्धं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्मणानि अनिवद्धानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्मणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं । संपटिच्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्भणेषु संपटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्मणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिद्देसेसु [§§४६९-४९७] पठममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्ठारम्मणरिंम येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इट्ठमज्झत्तारम्मणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिद्देस-सदिसानेव । उभयत्था

१ सि० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इट्ठानिट्ठ^०.

३ See मूलटोका p.118; Cf. १.५७५. ४-४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविञ्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सब्बत्थं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि
मनोविञ्जाणधातु अहेतुकविपाका, छळारम्मणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथाभावपञ्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितब्बा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§ ४६९] द्वीसु ठानेसु विपच्चति । सा हि पञ्चद्वारे
कुमलविपाक-चक्रवृविञ्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्मणं संपटि-
च्छित्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे^२ सन्तीरणकिच्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपच्चति । छसु द्वारेसु पन बल-[265]-वारम्मणे तदारम्मणं^३ हुत्वा विपच्चति । कथं ?
यथा हि ऋग्गसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिया, उदकं छिजित्वा थोकं ठानं नावं
अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^४, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवनं जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव
ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा वित्थारेत्तब्बा । एवमेसा यं
जवने गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपच्चति ।

(५८३) दुतिया [§ ४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं ? मनुस्म-
लोके ताव जञ्चन्ध-जच्चवधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-उमतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुकं
(ii) भवंगं हुत्वा विपच्चति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

मनोविञ्जाणधातुद्वयं निद्रितं ।

[अट्ठ महाविपाका]

(५८४) इदानीं अट्ठ महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§ ४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सब्ब-
वारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा^५ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अल्लोभो अव्याकतमूलं [§ ४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, सि०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see विमु० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in 'foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्यं—यो हि कामावचरकुसलेसु कम्मद्वार-कम्मपथ-पुञ्जक्रियवत्थुभेदो वुत्तो सो इध नत्थि । कस्मा ? अविञ्जत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अप्पव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरतियो^४ पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि वुत्तं^५ । असंखार-संखारविधानं चेत्य कुसलतो चैव पच्चयभेदतो च वेदितव्यं । असंखारिकस्स हि कुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, संखारिकस्स संखारिकं । बलवयच्चयेहि च उपपन्नं असंखारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिष्कादित्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतिनो^६ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेतव्वतो । सेसं सब्बं अट्ठसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठन्नं महाविपाकचित्तानं विपचनट्ठानं वेदितव्यं । एतानि हि चतूसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धियं, भवंगे, चुतियं, तदारम्मणे ति । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गहणकाले (i) पटिसन्धिं हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि असीतिं पि वस्सानि असंखेय्यं पि आयुकालं (ii) भवङ्गं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) चुतिं हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेसु विपचन्ति । तत्थ सब्बे पि सब्बञ्जुन्नोधिस्सत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पटमेन सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । तं^७ पन मेत्ता-पुब्बभागाचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं आंयु । कालवसेन पन परिणमति^८ ।

(५८६) महासीवत्थेरो^९ पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति । दिब्बेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो^{१०} न होन्ति, तिपिटकचूलनागतथेरो^{११}दियो [267]

१ ३.९२-१८४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८९.

४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.

९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.

१० i. e. चित्तं (अ० यो०). ११ सि०, सी०— परिणामति. १२ See ३.४८१,

५.१४० and note on the former. १३ सि०— उच्चिलाविनो. १४ See

note on this in ३.५०३.

विय' । अट्टकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिक्खित्वा 'सम्बञ्जुबोधिसत्तानं हितुपचरो बलवां होति, तस्मा मेत्तापुब्बमाग-कामावचर-कुसलविपाक-सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ती'ति वुत्तं ।

[विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका ठपेतब्बा— (i) तिपिटक-चूळनागत्थेरो^१ ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव द्वादसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (ii) मोरवापीवासी महादत्तत्थेरो^२ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव दसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (iii) तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो^३ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^४ ।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपञ्चं नाम गण्हिसु । साकेते किर उपासका सालायं निसीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिंते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना ?' ति पञ्चं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आभिधम्मिकत्थेरे उपसंक-मित्वा पुच्छिसु । थेरा 'यथा एकस्मा अम्बवीजा एको व अंकुरो निक्खमति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सञ्जापेसुं । अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिंते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका ?' ति पञ्चं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिसु । थेरा 'यथा बहूस्सु अम्बवीजेसु रोपितेसु बहू अंकुरा निक्खमन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सञ्जापेसुं ।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उस्सदक्कित्तर्न^५ नाम गहितं । इमेसं हि सत्तानं लोभो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि । तं पमेतं तेसं उस्सन्नमावं को नियामेती ति ? । पुब्बहेतु नियामेति । कम्मायूहन-क्खणे येव नानत्तं होति । कथं ? "यस्स हि कम्मायूहनक्खणे^६ लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परियादातुं न [268] सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति । तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बत्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पज्जवा पन वजिरूपमञ्जाणो ति ।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सि०— विपाकुद्धारिक^०. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विसु० ३.८३. ९ See विसु० ३.८३-८५, MCom. iii. 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोमदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमा-
दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो
च, पञ्चवा पन होति वजिरूपमञ्जाणो दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स पन कम्मायू-
हनक्खणे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव
होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे
तयो पि लोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो
चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति
इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिव्वारम्मण^३ पि दिस्वा निचलो,
दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमादोसमोहा
बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको
च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो
होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्चवा च, दुट्ठो पन होति
कोधनो । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति
लोमादयो मन्दा, सो ‘महासंघरक्खितत्थेरो^४ विय अलुद्धो अदुट्ठो पञ्चवा च
होती’ ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि
तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न
देति, इतरे^५ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि;
अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति ।
असंखारिकं कुसलं^६ असंखारिकं पि ससंखारिकं पि विपाकं देति । [269]
ससंखारिकं ससंखारिकं पि असंखारिकं पि विपाकं देति । आरम्भेन वेदना
परिवत्तेतब्बा । जवनेन तदारम्भणं नियामेतब्बं ।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे सोलस मग्गादयो^७ वेदितब्बा ।
पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स
गम्भवासतो निक्खमित्वा संवरासंवरे पट्टपेतुं समत्थमावं उपगतस्स चक्खुद्वारस्मिं
‘इट्ठारम्भणे’ आपाथगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्ठिते येव अतिक्रमन-
आरम्भणानं पमाणं नत्थि । कस्मा एवं होति ? आरम्भणदुब्बलताय । अयं ताव
एको मोघवारो । सचे पन भवङ्गं आवट्ठेति, किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०- निब्बानारम्भणं. ३ Described
as free from impurities. See MCm. ii.373-74, Vis. iii.85.
४ सी०, म० स्तरं. ५ M., PTS, सी०- omit. ६ This continues
upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अभि० pp. ६६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविज्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनट्टाने ठत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे' ति आदीनि वदनकाले लब्धमिति । अयं पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवट्टिते वीथिचित्तानि उप्पज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्मणस्स वारो । तस्मिं अनुप्पन्ने येव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गन्त्वा उभोसु तीरेसु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं कक्कटकमगादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दट्ठब्बं । एत्थ हि नदियं उदकप्पवत्तनकालो विय [270] भवंगवीथिप्पवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टनकालो । महामातिकाय उदकप्पवत्तनकालो विय वीथिचित्तप्पवत्ति । उभोसु तीरेसु केदारपूरणं विय जवनं । कक्कटकमगादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विय जवनस्स जवित्वा तदारम्मणे अनुप्पन्ने येव पुन भवंगोतरणं । एवं भवंगोतरण-चित्तानं पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

(५९५) सचे पन बलवारम्मणं^१ आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्टिते चक्खुविज्जाणादीनि उप्पज्जन्ति । जवनट्टाने पठमकामावचरकुसलचित्तं जवनं हुत्वा छ सत्त वारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देति । तदारम्मणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्मणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्मणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्मणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं^३ जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति^४ । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्मणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुत्थ-कुसलचित्तं^५ जवनं होति, तं-सदिसं चतुत्थं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'त-[271]-दारम्मणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिमहत्तारम्मण. २ Dhs. §§1-145.

३ Dhs. §146. ४ सी०, य०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्मणं' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुन्नं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिभवंगानी' ति पि वुच्चन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसट्ठि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते सभसट्ठि विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोळस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठाने अम्बोपमं नाम गहिंसु — एको किर पुरिसो फलितम्भरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो^१ निद्दायति । अथेकं अम्भपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खलिं पुञ्छमानं^२ विय 'धं'ति^३ भूमियं पतति । सो तस्स सदेन पवुज्झित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारेत्वा फलं गहेत्वा मदित्वा उपसिंघित्वा परिभुञ्जि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्भरुक्खमूले निद्दायनकालो विय मवज्झसमङ्गिकालो । अम्भपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खलिं पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसदेन पवुद्धकालो विय किरियमनोधातुया^५ भवंगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स^६ दस्सनकिच्चसाधनकालो । हत्थं पसारेत्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया^७ आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा मदितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया^८ आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिंघितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया^९ आरम्मणस्स ववत्थापित-[272]-कालो । परिभुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणरसं अनुप्रधितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादि घट्टिते किरियमनोधातुर्या^{१०} भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया^{११} आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया^{१२} आरम्मणसन्तीरणमत्तकमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया^{१३} आरम्मणववत्थापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्जमानं, सि०— मुञ्जमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स कालो. ५ See ३. ६१७ below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अभि० p. ६६. विमु० १४.११५-१२३.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं संपटिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोट्टपनं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिसु-बीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्थगच्छस्स उत्तरग-भावो, दक्खिणवाहिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, मुरियावट्टपुप्फान मुरियाभि-मुखभावो, मालुवलताय रुक्खाभिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिदस्सम्भावो ति तेसं तेसं बीजान तं-तं-सदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेण पुप्फफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्म कम्मस्स तं-तं-सदिसावपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं वत्थुं^१ कथेन्ति—सम्मासंबुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो ज्ञायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं^२ उट्ठित्वा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-हासमुद्दे पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावं अपस्सन्ता काळकणिसलाकं चारेसुं । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सा कारणा सब्बे मा नस्मन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाविको 'न सक्खिस्सामि एतं उदके प्लवमानं पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवायं बन्धित्वा खिपापेसि । त खणं येव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको भिक्खु लेणे वसति । महन्त पब्बतकूटं पतित्वा द्वारं पिटहि । त सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंबुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेणैव आरोचेसुं । सत्था 'न एतं अज्जेहि कतं, तेहि कतकम्म-मेव तं' ति अतीतं आह्रित्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पललवेणं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानि तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानि अम्हाकं सुनखलुदको' ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुक्कुरं निवारेतुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवायं बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्दमज्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चालयिसु, PTS-नारेसु, सि०-विचारेसु.

मुञ्चितुं नादासि । सोऽपि भिक्षुः पुरिमत्तमावे गोपालको हुत्वा त्रिलं पविट्ठाय गोघाय साखाभंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगन्त्वा विवरि । गोधा कम्पमाना निक्खमि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पब्बतन्तरं पविसित्वा निमिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तलिक्खे न समुद्धमज्जे [274] । न पब्बतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जेत सो जगतिप्पदेसो । यत्थट्ठितो मुच्चेय्य पापकम्मा [ध० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्जानि पि एवरूपानि वत्थूनि कथेतब्बानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुच्छित्तो निक्खमने, अभि-
सम्बोधियं तथागतस्स धम्मचक्रपवत्तने, आयुसंस्वारस्स वोस्सज्जे, परिनिब्बाने च
दससहस्सचक्रवालकम्पनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्टिते
'त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवनं नाम होही' ति कोचि कत्ता वा कारेता
वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादस्स घट्टितकालतो पट्टाय
किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवट्टेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेति,
विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं
साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोट्ठपनकिच्चं साधेति, जवनं आरम्भणरसं अनु-
भवती ति अयं (v) चित्तनियामो नाम । अयं इध अधिप्पेतो ।

(६०५) संसंस्वारिक-तिहेतुककुसलेनोऽपि उपेक्खासहगत-असंस्वारिक-संसंस्वा-
रिककुसलचित्तेहि पि कम्मे आयूहिते तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिन्नार्यं पटिमन्धिया एसेव
नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं 'इट्ठमज्झत्तारम्मणवसेन' पवत्तिं दस्सेत्वा पच्छा
'इट्ठारम्मणवसेन' दस्सेत्वा । एवं पि एकेकरिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैममट्ठि
होन्ति । अगहिसिगहणेन मोल्लस विपाकचित्तानि उप्पजन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनाळि-यन्तोपमं नाम गण्हिसु । उच्छु-
पीळनममये किर एकम्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं
दिस्वा तस्स परिपक्कमाव जत्वा उच्छुसामिकं उपसंकमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा
मय' ति आरोचेसुं । सो 'अहं तुम्हे येव परियेसामी' ति उच्छुसालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लद्धुं
वट्टति, वेतनेन गण्हथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो भविस्सामी'
ति उच्छूनं सालं पूरापेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा,
फाणितपाकेर्न उच्छुरसे पक्के, गुल्लबन्धकेन बद्धे, उच्छुसामिकेन तुलयित्वा भागेसु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ म०—आदित्राय.

३ See ३.५९६-९७ above. ४ M. पञ्चनाळि°, सि०—omits पञ्चउच्छु-

५ सी०, म०—यन्तवाहका. ६ M.—पाचकेन.

दिब्रेसु, अत्तनो अत्तनो भागं आदाय सालं^१ सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतूसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिंसु ।

(६०७) तथ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठव्वा । पञ्च उच्छुवारा
विय पञ्च आरम्मणानि । एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि ।
पञ्च उच्छुसालासामिको विय पञ्च विज्जाणानि । पठमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सन्नं^२ जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाक-
चित्तानं चक्खुविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भणे सकसककिच-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छनकालो विय चक्खुविज्जाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं । दुतिय-ततिय-चतुत्थ-पञ्चमसालाय द्वादसन्नं^३ एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्जाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्ठवारम्भणे सकसककिचकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं ।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गता ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमनस्सहगतासंखारिकचित्तेन^४ कम्मे आयूहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुत्तनयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे'
आपाथमागते तयो^५ मोघवारा । दुहेतुक-सोमनस्सहगतासंखारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'भूलभवंग'-संखातं तदारम्भणं । स-संखारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुकभवंग'-संखातं तदारम्भणं । 'इट्ठमज्झत्तारम्भणे' द्विन्नं उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उप्पजन्ति ।

(६०९) इध एकेकरिमं द्वारे अट्ठ अट्ठ कत्वा समचत्तालीसचित्तानि^६ ।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी
ति द्वादस होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उप्पजन्ति । अम्भोर्पमं च निर्यामकथा पाकतिका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तयसदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो । यन्तवाहोपमार्थं पनेत्थ सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, ५०- उच्छु^०. २ सी०, ५०- पटिच्छापेत्वा. ३ सि०- एकादसन्नं.
४ सि०-सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वादस, समसद्धि and सोलम in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८७ (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
चित्तद्वय^०. PTS, M.-चित्तसदिस^० See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६-०७.

तेहि सत्तयन्ते^१ नाम सज्जिते सालासामिकं अट्ठमं कत्वा वुत्तनयानुसारेनेव योजना वेदितव्वा ।

एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्नं^२ हि दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-धातुचित्तेन^३ गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा । कम्मं हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका । तस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे'^४ आपाथमागते पुरिमनयेनेव^५ तथो मोघवारा वेदितव्वा । चतुन्नं पन दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अञ्जतरजवनस्स परियोसने अहेतुकचित्तं तदारम्मणभावेन पतिट्ठाति । तं 'मूलमवंगं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमेत्थ चक्खुविज्जाणं संपटि-च्छनं उपेक्खासहगतं । सन्तीरणं तदारम्मणं पि उपेक्खासहगतमेवा^६ ति तेसु एकं गहेत्वा गणनूपगानि तीणेव होन्ति । 'इट्ठारम्मणे'^७ पन सन्तीरणं पि तदारम्मणं पि सोमनस्ससहगतमेव^८ । तेसु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एवं पञ्चसु द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^९ कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते वीसति विपाक-चित्तानि [277] उपपज्जन्ती ति वेदितव्वानि । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति अट्ठ होन्ति । इदं 'अहेतुककट्ठकं'^{१०} नाम । इदं मनुस्सलोकेन^{११} गहितं । चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लब्धति ।

(६११) यदा हि महामोगल्लान्तथेरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निसिन्नो नेरयिकानं^१ धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं ङ्गपज्जति । सद्दं सुणन्तानं सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घाणविज्जाणं, निरयग्गि निब्बापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले काय-विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति अहेतुककट्ठकं लब्धति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति । पवत्ते कुसलं विपच्चति । तथा चक्रवत्तिनो मंगलहत्थिअस्सादीनं ।

अयं ताव 'इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्मणेसु' कुसलजवनवसेन कथामग्गो ।

१ M., PTS, हत्थयन्ते, सि०- तत्थ यन्ते. २ See Chart 'चित्तुप्पादकण्ड At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in §§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See ३.५९३-९४. ५ See ३.१९५. * Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the corresponding numbers in ३.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७. ८ सी०- मनुस्सलोके न but अ० यो० (p.149) 'मनुस्सलोकवसेन मनुस्सलोके सन्धाय वुत्तं. ९ Cf. विट्ठ १७.१७८. १० सि०- °पान°. ११ M., सि०- omit.

(६१२) 'इट्टारम्मणे' पन चतुसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' चतुसु उपेक्खासहगत-लोमसंपयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुक-चित्तं तदारम्मणं होति । यं पन 'जवनेन तदारम्मणं नियामेतब्बं'ति वुत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितब्बं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्मणं उप्पज्जमानं किं उप्पज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उप्पज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय^१ वा को नियामेती ति ? आवज्जनं चैव वोट्टपनं च । आवज्जनेन हि योनिसो आवट्टिते^२ वोट्टपनेन अयोनिसो ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आव-[278]-ज्जनेन अयोनिसो आवट्टिते वोट्टपनेन योनिसो ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिसो आवट्टिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिसो अकुसलं ति वेदितब्बं ।

(६१३) 'इट्टारम्मणे' पन कंखतो उद्धतस्स च तदारम्मणं किं होती ति ? इट्टारम्मणारिंमं कंखा होतु वा मा वा, उद्धतो वा होतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सचित्तमेव तदारम्मणं होति, 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खा-सहगतं^३ति, अयं पनेत्थ संखेपतो अत्थदीपनां महाधम्मरक्खितत्थरेवादी^४ नाम । सोमनस्ससहगतारिंमं हि जवने जविते पञ्च तदारम्मणानि गवेसितव्वानि । उपेक्खा-सहगतारिंमं जवने जविते छ गवेसितव्वानि । अत्थ^५स्म यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निव्वत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्ज्ञानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठो'ति पच्चवेकखतो विप्पटिसारिवसेन दोमनस्सं उप्पज्जति, तदा किं उप्पज्जति ? 'सोमनस्सा-नन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्टाने पटिसिद्धं^६ । महगतधम्मं आरब्ध जविते जवने तदारम्मणं पि तत्थेव पटिमिद्धं^७ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उप्पज्जति, किमस्सा आवज्जनं ति ? 'भवंगावज्जनानं विय नत्थस्सा आवज्जनकिच्चं' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निन्नत्तां च चिण्णत्ता च समुदा-चारत्ता च उप्पज्जन्तुं, अयं कथं उप्पज्जती'ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवसज्जानासज्जायतनं, निरोधा वुट्ठहन्तस्सं कलममापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलत्ताय... अकुसल-त्ताय. ७ M., PTS- आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)— अवचनमेव पटिसेधो ति क्त्वा वुत्तं. * Cf. Prof. D. Kosambi's अभि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उप्पज्जति. १५ See विट्ठ० १७.७५.

मगानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निन्नविण्णसमुदाचारमावेन उप्पज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उप्पज्जति, आरम्भणेन पन विना नुप्पज्जती'ति । 'अथ किमस्सारम्भणं'ति ? 'रूपादीसु परित्तधम्मेसु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, तं आरम्भ एतं चित्तं उप्पज्जती'ति वेदितव्वं ।

[पकिण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सब्बे-[279]-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटभावत्थं अयं पकिण्णकनयो वुत्तो ।

सुत्तं दोवारिको च गामिल्लो^१ अम्बो कोलियकेन^२ च ।

जच्चन्धो पीठसप्पी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'सुत्तं' ति, एको पन्थ-मक्कटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसारत्वा जालं कत्वा मज्जे निपज्जति । पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मक्खिकाय वा पहेटे निपन्नट्टानतो चलित्वा निक्खमित्वा सुत्तानुसारेण गन्त्वा तस्स यूसं पिवित्वा पुनागन्त्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पहेटकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितसुत्तं विय पञ्च पसादा । मज्जे निपन्न-मक्कटको विय चित्तं । पाणकादीहि सुत्तघट्टनकालो विय आरम्भणेन पसादस्स घट्टितकालो । मज्जे निपन्नमक्कटस्स चलनं विय पसादघट्टनकं आरम्भणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । सुत्तानुसारेण गमनकालो विय वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विड्झित्वा यूसपिवनं विय जवनस्स आरम्भणे जवितकालो । पुनागन्त्वा मज्जे निपज्जनकालो विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घट्टिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतं उप्पज्जती ति दीपेति । एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निदायति^३ । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटेसि । बधिरदोवारिको सहं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वारं विवर्त्तिवा पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुज्जि ।

(६२०) [280] तत्थ सो राजा विय जवनं दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विय

१ This continues up to ३.६२४. २ सि०- गामिल्लो. ३ सी०. म०-गोकियकेन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile. ५ सी०- पाटिहारा.

आवज्जनं । ब्रधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहारा विय संपटिच्छनादीनि तीणि वीथिचित्तानि । पच्चन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्वा द्वाराकोटनं विय आरम्मणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सञ्जाय दिन्नकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसञ्जाय ब्रधिरदोवारिकस्स द्वारविवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्मणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठमपटिहारेण पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय वोट्ठपनेन जवनस्स निय्यादितकालो । रज्जो परिभोगकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानुभवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किच्चं, किरियमनोधातुया भवंगवट्टनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकन्तेन जवनमेव आरम्मणस्स अनुभोतीति इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिल्लो'ति, संबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं कीळन्ति । तथेकस्स हत्थे कहाणो पटिहज्जि । सो 'मय्हं हत्थे पटिहतं', किं नु खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं गण्हि । अज्जो 'पुथुलं चतुरस्सं एतं'ति आह । अपरो 'कहाणो एसो'ति आह । अथं नं आहस्सिवा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तथ संबहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो विय भवंगचित्तप्पवात्ति दट्ठ्वा । कहाणस्स हत्थे पटिहतकालो विय आरम्मणेन पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्मणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छितकालो । 'पुथुलं चतुरस्सं एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरितकालो । 'एसो कहाणो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानुभवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंगं

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सी० - कि पटिहतं. ३ M., PTS- वीथि°. ४ M., PTS- °भावो.

आवष्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्ज्ञाणधातु अदिस्वा व सन्तीरोति, किरियमनोविज्ज्ञाणधातु अदिस्वा व वक्तृथपोति, जवनं अदिस्वा व आरम्भणरसं अनुभोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्ज्ञाणमेव दस्सनकिञ्चं साधेतीति दीपेति ।

(६२५) 'अम्बो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमं च उच्छुसालासामिकोपमं^१ च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी^३ चा'ति, उभो पि किंरेते नगरद्वारे सालायं निमीदिंसु । तत्थ पीठसप्पी आह— 'भो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो विचरसि, असुको पदेसो सुभिक्षो ब्रह्मन्नपानो, किं तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न वट्ठी'ति ? । 'मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं किं न वट्ठी'ति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पस्सितुं चक्खूनि नत्थी'ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी'ति उभो पि 'साधू'ति संपटिच्छित्वा जच्चन्धो पीठसप्पी खन्धं आरोपेति । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेन^४स्स सीसं परिक्षिपित्वा दक्षिणहत्थेन 'इमस्मिं ठाने मूलं आवरित्वा ठितं, इमस्मिं पासणो, वामं मुञ्च दक्षिणं गण्ह, दक्षिणं मुञ्च वामं गण्ह'ति मगं नियामेत्वा आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनीति उभो पि संपयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तत्थ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अनिब्ब-[282]-त्तिर्त-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमत्थता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्वित्रं पि सम्पयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अञ्जमञ्जयोगेन सब्बाकिञ्चेसु पवत्तिसम्भवो^५ति । अयं पञ्चो पञ्चवोकारमववसेन कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चाति, चक्खु रूपविसयं गग्हाति । सोतादीनि सहादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तत्थ असंभिन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्नित्सितं, मनसिकारहेतुकं चतुर्हि पञ्चयेहि^६ उपपज्जति चक्खुविज्ज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्मोहि । तत्थ मतस्सा पि चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेग्हेन वा रुधिरं वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ सि०— अप्पवत्ति^०. ५ सि०— सभावो; म०— रुग्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्षुर्विज्ञाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोत्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोत्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एसेव नयो । चक्षुस्मिं पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपारम्भणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुर्विज्ञाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरसये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लद्धे^१ पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावट्ठिते नुप्पज्जति । आवट्ठिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुर्विज्ञाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकणाच्छिद्दस्स सोतविज्ञाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्य एवं इतो परेसू पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति [283] घाणविज्ञाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं^२ वायुभि^३ पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमनं आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्ञाणं नुप्पज्जेते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोट्टव्वानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्ञाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्महि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पठवीसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महामूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, वत्थुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्ञाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'वत्थुसन्निरसितं' ति हृदयवत्थुसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पज्जो पञ्चवोकारमवं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्ञाणधातुया भवंगे आवट्ठिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

मत्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सन्तथं, सोतं सवणत्थं, घाणं घायनत्थं, जिह्वा सायन्तथा, कायो फु-[284]-सन्तथो, मनो विजानन्तथो । तत्थ दस्सन् अत्थो अस्सा ति दस्सन्तथं । तं हि तेन निष्कादेतब्बं ति दस्सन्तथं । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावता तिपिटक-चूळनागत्थेरवादे सोळसकम्मगो^१ निट्ठितो, सद्धिं द्वादसमग्गेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानी मोरवापीवासि-महादत्तत्थेरवादे द्वादसकम्मगकथा होति । तत्थ सक्रैतपञ्च-उस्सदक्किन्तन-हेतुक्किन्नानि^३ पाकतिकानेव । अयं पन थेरो अ-संखारिक-ससंखारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो ससंखारिकं; ससंखारिकं पि ससंखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिकं ति' आह । जवनेन चैस चित्तनिर्णयमं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्णयमं कथेति । तेन'स्स विपाकुद्धारे^४ द्वादसकम्मगो^५ नाम जातो । दसकम्मगो पि, अहेतु-कट्ठक^६ पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेनं हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने तदारम्भणं पतिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतासंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पतिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नं ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्भणं हुत्वा उप्पज्जति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धिं अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकद्वारे. ६-६ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समचत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अट्ठ, सोतविञ्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलमवंगता'
'आगन्तुकमवंगता' 'अम्बोपम-नियामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-ससंखारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंखारिक-ससंखारिकेहि^१ कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं^२ पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^३ होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^४
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा^५ होती । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंखारिकचित्तेन^६ हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संधिकस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्ठु^७ वुत्तनयेनेव तयो
मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-'किरिया' नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्ठन्नं अञ्जतरेन जवितपरि-
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंखारिकं तदारम्मणं^८ होति । एवमस्स चक्खु-
विञ्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं ति,
अट्ठन्नं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंखारिकं तदा-
रम्मणं^९ होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समत्तिसं चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविञ्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^{१०} इध न
लभ्यती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-ससं-[286]-खारिक-कुसलचित्तेन^{११} कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंखारिक-ससंखारिकेहि^{१२} कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६, २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, म०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां होती ति वारो^१ पन एवं वेदितव्यो— कुसलतो चतूहि आणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणाधातुया उपेक्खा-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धी ति न वत्तव्वा । इतो पट्टाय हेट्ठा वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्झते पि चित्तप्पवत्ति वेदितव्वा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^२ जवति । सेसजवनं कुसलथाय वा अकुसलथाय वा को नियामेती ति आदिकथां सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकमगो निट्ठितो^३ सद्धिं दसकमगेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानीं महाधम्मरत्नित्थेरवादे दसकमगकथां होति । तत्थ साकेतपञ्च-उत्सदकित्तनानि^४ पाकतिकानेव । हेतुकित्तने पन अयं विसेसो । ति-हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व हांति; दुहेतुकां, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंस्वारिककम्मं विपाकं असंस्वारिकमेव देति, नो ससंस्वारिकं । ससंस्वारिक पि ससंस्वारिकमेव देति, नो असंस्वारिकं । आरम्भणेन वेदनां परिवत्तेतव्वा । जवनं पिण्डजवनमेव जवति^५ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहिति, पठम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्ममदिसा पटिमन्धि । तस्स बुद्धि-प्पत्तस्स चक्खुद्दारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । अथ^६स्स हेट्ठा वुत्तानं तेरसन्नं [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जत्तेरेन जवित-परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्भणं होति । तं 'मूलमवंगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भणं ति,

१ सो०, म०—अहेतुकपटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-क्रियजवनानि पिण्डेत्वा कथितानां ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डितानि विद्य वुत्तानि । एतस्मिं वा तदारम्भणे पिण्डेत्वा दस्सितानि हुत्वा जवितानेव वुत्तानि । ५-५ सि०—कुप-लताय...अकुपलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with ३.५९२, ६३५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३-९४. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' हेट्ठा वुत्तनयेनेव द्वादसन्नं उपेक्खासहगतजवनानं अज्झतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैमवङ्गं' 'तदारम्मणं'ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ होत्ति । सोतद्वारादीसु^१ पि छ छा ति^२ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतूहि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इध पर्ने पठमे इट्ठमज्झत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तत्थ अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका एव । यन्तोपर्मं न लब्धमिति । 'कुसलतो पन चतुन्नं आणविप्पयुत्तानं अज्झतरेन कम्मे आयूहिते' पि इतो पट्ठाय सब्बं वित्थरेत्वा^३ अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं^४ । एत्तावता महाधम्मरक्खितत्थेरेवादे दसक-मग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिणं थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बो ति ? न कस्सचि एकंसेन । सब्बेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि संसंखारासंखारविधानं पच्चयमेदतो अधिप्पेतं । तेनेत्थ, असंखारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उप्पन्नं संसंखारविपाकं, संसंखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उप्पन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्धमानानि पि किरियजवनीनि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुत्थुज्जनवसेन सोल्लसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^५ अहेतुकविपाकैमेव तदारम्मणं दास्सितं, तं इतरेसु न^६ दास्सितमेव । तस्मा तत्थे तं^७, तेसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149,150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49,157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११,६४१. ११ सी०, म०- गहेतब्बं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६,६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३.६३६-३७,६४३. १५-१५ सी०, म०- तं तत्थ.

एत्या पि सन्धमिदं लब्धते^१ व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्भणं वुत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससंखार-असंखारविधानं अधिप्पेतं । तेनेत्थ असंखारिककुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, ससंखारिककुसलस्स ससंखारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्भणं अकत्वा^२, सन्धेसं पि सेक्खासेक्खपुथुज्जनानं उप्पत्तिरैहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकम्मगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न वुत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंखार-ससंखारविधानं अधिप्पेतं । ‘तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देती’ति पन वर्चनतो असंखारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंखारिकदुहेतुकेन पि तदारम्भणेन मवितब्बं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्भणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकित्तन-लद्धिया न युज्जति । केवलं दसकम्मगविभावनत्थमेव वुत्तं । इतरं पि पन लब्धते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतब्बं ।

(६५०) अयं च सन्धा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सन्धाय तदारम्भणकथा । ‘सहेतुकमवंगं अहेतुकमवंगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो’ [दुकप० ४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्भणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप० ४९] आविमविस्सती ति ।

! कामावचरकुसलविपाककथा निट्ठिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानि रूपावचरादिविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अब्ब्याकता ति आदि [§४९९-५०४] आरब्धं । तत्थ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०या० (p. 152) says:—‘य पनेत्था’ ति पत्थ पठमवादस्मिं यं पन तदारम्भणं । ‘तं’ तदारम्भणं । ‘इतरेसु’ दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सितं (? न दस्सितं) । तस्मा ‘तत्थ’ पठमवादस्मिं वुत्तं अहेतुकतदारम्भणं । ‘तेसु’ दुतियवादादीसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च । ‘एत्या’ पि पठमवादस्मिं । ‘सन्धे इदं’ तदारम्भणं लब्धते व । २ M., PTS- आवज्ज^०. ३ सि०-असंखार-ससंखार^०. ४ See ३.६३५, M., PTS.-कत्वा. ५ M.- उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- तिहेतुक^०. ८ ‘असंखारदुहेतुकतदारम्भण’ (अ० यो० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)- महापकरणे आगतपालिया पाकटं. १० म०- रूपावचरारूपावचरं, सी०- रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सादिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पब्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुतियभवस्सिं येव अत्तभावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अयं पि विसेसो— पटिपदादिभेदो च हीन-पणीत-मज्झिमभावो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितब्बो । छन्दादीनं पन अञ्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निर्धि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निट्ठिता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्ठं आचिनाति^१ वट्ठेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचित्तत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुतिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कतत्ता उपचित्तत्ता'ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभती'ति, इदं हेट्ठुं कुसलाधिकारे वित्थारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अमिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठुं वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतट्ठानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितब्बं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्मणतो च 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कथं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनाभो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५ for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर-
५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जत' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्पणिहितमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलञ्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितुं सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-विपस्सनावसेन अनिमित्त-अप्पणिहित-सुञ्जतसंखातानि तीणि फलानि उप्पज्जन्ति । तेसं तानेव संखारारम्भणानि । अनिच्चानुपस्सनादीनि आणानि गोत्रभू-आणानि नाम होन्ति । सो चायं सुञ्जतमग्ने वुत्तो । अप्पणिहितमग्ने पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अप्पणिहितमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-अनिमित्तमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-सुञ्जतमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति ना-[291]-मं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलञ्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिद्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्यानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानं हि अज्जो आयू-हनकालो अज्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्दाय, तस्मिं विरिये, ताय सतिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताय पज्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णकं अविरुद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलमन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अग्गिनो कतट्ठाने अग्गिस्मिं निव्वुतमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदिच्चं अग्गिक्खन्धं निव्वापेत्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अज्जो कम्मक्खणो अज्जो विपाकक्खणो परित्तअग्गिद्वाने उण्हभाव-निव्वुत्त-कालो विय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्दाय ... पे० ... ताय पज्जाय अवूपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उप्पज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराणा—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ सि०, म०— अनुलोमं. २ सी०, म०— गतं. ३ सि०— उण्हाकारनिव्वा-
पनं. ४ See ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुत्थमग्गफलनिद्देसे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निट्ठितआणकिच्चस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतूसु सच्चेसु निट्ठितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि अत्वा पटिविज्झित्वा ठितानं धम्मानं अब्भ-
[292]-न्तरे इन्दट्ठसाधनेन इन्द्रियं । निद्देसवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मानं ति संपयुत्तधम्मानं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि वुत्तत्थानेव* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंगं, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पक्किण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि 'अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं' एकट्ठानं गच्छति सोतापत्तिमग्गं । एकं 'अज्झिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं ठानं गच्छति अर-
हत्तफलं । मब्बेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियानी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर-
इन्द्रियाणं कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे बोज्झङ्गो ति वुत्तो फले पि बोज्झङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गभावेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि वट्ठति । मग्गो बुज्जनकस्स अङ्गो ति संबोज्झङ्गो, फले बुद्धस्स अङ्गो ति संबोज्झङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निट्ठिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-धाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातू ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठो वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि मदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपच्चयानि इमानि अकुसलकम्मपच्चयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्झत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्झत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग-
[293]-तं । तत्थ च उपेक्खा-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपच्चति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतूसु अपायेसु (i) पटि-सन्धि हुत्वा विपच्चति; दुतियवारतो पट्ठाय यावतायुक् (ii) भवंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

* ३.२८७. १ Also See §337 a. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निद्रमज्झत्तारम्मणाय पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसुः
द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेसु
विपच्चती ति ।

अकुसलविपाककथा निद्रिता ।

[अव्याकतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकतं [§§५६६-५८२] भाजेत्वा दस्सेतुं पुन
कतमे धम्मा अव्याकता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तत्थ किरियां ति
करणमत्तं । सब्बेसु येव हि किरियचित्तेसु यं पन जवनभावं अप्पत्तं तं वातपुष्फं
विय । यं जवनभावप्पत्तं तं छिन्नमूलकस्सखपुष्फं विय अफलं होति, तं-तं-किच्च-
साधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति वुत्तं । नेव-
कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंखातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-
कुसला'; अकुसलमूलसंखातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनि-सो-
मनसिकार-अयोनि-सोमनसिकार-संखातानं पि कुसलाकुसलपच्चयानं अभावा 'नेव-
कुसला-नाकुसला' । कुसलाकुसलसंखातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इधा पि चित्तेकगगानिद्देसे^१ पवत्तिट्ठित्तिमत्तमेव लब्धति । द्वे
पञ्चविज्जाणानि, तिस्रो मनोधातुयो, तिरसो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छा-
सहगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठित्ति अवट्ठित्ती' [§११] ति
आदीनि न लब्धन्ति । सेसं सब्बं विपाकमनोधातुनिद्देसे [§४५५-६८] वु- [294]-त्त-
नयेनेव वेदितव्वं, अज्जत्र उप्पत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप्प-
जति । इदं पन पञ्चद्वारे वलज्जनप्पवत्तिकाले सब्बेसं पुरे उप्पजति । कथं ?
चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमज्झत्त-अनिद्र-अनिद्रमज्झत्तेसु रूपारम्मणेसु येन-केनचि
पसादे घट्टिते तं आरम्मणं गहेत्वा आवजनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्ठय-
मानं उप्पजति । सोतद्वारादीसु पि एसेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निद्रितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति ... पे० ... सोमनस्स-
सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-
पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुपं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवलं. ३ न च कम्मविपाका in §566.

४-४ See §§479, 464, 450, 424 which are implied here and
included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सद्यो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे भण्डमाजनिषट्ठानं पत्वा महा-
सहं कत्वा लुद्धलुद्धेसु गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुप्पतण्हा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घाणद्वारे गण्धेहि वा पुप्फेहि वा चेतियं पूजेन्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं भाजेत्वा
परिभुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत्त मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धमिति । मनोद्वारे पन अतीताना-
गतं आरब्धम् उपपज्जति । जोतिपालमाणवै-मखादेवरार्ज-कण्हतापैसादिकालस्मिं हि
कतं कारणं आवज्जित्वा तथागतो सितं पात्वकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सब्ब-
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेस द्वित्रं पन आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरो' मुतिगं-[295]-सरो पच्चेकबुद्धो भविस्सती'ति
सितं पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सब्बञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेस पन
आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति ।

(६६२) निद्देसवारे पन'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता
समाधिबलं पापेत्वा ठपित्ता । विरियं पि विरियबलं पापेत्वा । उद्देसवारे पन 'समाधि-
बलं होति विरियबलं होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णेनं बलद्वेनेतं द्वय बलं नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति वत्ता न ठपितं । यस्मा पन
न निप्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
वुत्तं । सेसं सब्बं सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिद्देसे [§ ४७०-८२]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सब्बेसं
सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपज्जति नाम । उपपज्ज-
मानं पन पञ्चद्वारे वोट्टपनं होति, मनोद्वारे आवज्जनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गहितारम्मणमेव गण्हन्ति । महागज^१ नामेतं^२ चित्तं; इमस्स अनारम्मणं
नाम नत्थि । 'असब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति वुत्ते 'इदं'
ति वत्तव्वं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । केवलं हि तथ सप्पीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] संखारक्खन्धो विभत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M - लद्धलद्धसु. २ सी०, म० - साराणीय०. ३ जा० ३.४६३.

४ जा० १.१३७. ५ जा० ४-६. Also see ६.३२ below. ६ Not noted

in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म० - मुदिग०.

८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M. - परिचिण्णेन. ११ See ३.५८१-८२.

१२-१३ M. - महाभजं तमेतं, सि० - महाराज; मूलटीका (p. 129) - महाविसयत्ता

महागजो विय महन्तं.

(६६४) इदानी यानि कुसलतो अट्ट महाचित्तानेव खीणासवस्स उप्पज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिहेसे [§§ २-१५९]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध एत्वा हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुथुज्जना हि कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्ससहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निहेसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तभावे, सुखविहार-
मत्तकं । तथ खीणासवस्स पुथुज्जनकाले निव्वत्तितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पनस्स निव्वत्तित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सव्वं तं-सदिसत्ता कुसलनिहेसे [§§ १६०-२७६]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय चित्तुप्पादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठितौ ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णना]

(१) इदानी रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तथ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुब्धिधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तथ कुसला-
कुसलानं ति चतुष्मक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलीविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498-
२ सी०, म० insert before this वुत्तने. ३ See ३.३२६-४६५. ४ M.-
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९.

तं सव्वं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्मन्तरवसेन परियादियित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विज्जाणक्खन्धो पि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सितं ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्मन्तरवसेन संपयुत्तक्खन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कृतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तथ 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विज्जाणक्खन्धो' ति वत्तव्वं भवेय्य । हेट्ठा पन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्सज्जितं । इदानि अविभक्तं दस्सेन्तो सव्वं च रूपं असंखता च धातू [§५८३] ति आह । तथ 'सव्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चैवीसति रूपानि छत्रैवुति रूपकोट्टासा निप्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातू' ति पदेन निव्वानं निप्पदेसतो गहितं ति । एत्तावता 'अव्याकृता धम्मा' ति पदं निट्ठितं होति ।

(३) तथ कतमं सव्वं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृतं संखेपेनेव कथितं । इदानि तं एकक-दुक-तिक-चतुक्क...पे०... एकादसकवसेन विथारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्स'त्थो—यं वुत्तं 'सव्वं च रूपं, असंखता च धातू' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सव्वं रूपं नाम?', इदानि तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तथ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेसं ऊनाधिकमावं निवारति । 'च'-सदो' सम्पिण्डनत्थो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अत्थी ति 'उपादारूपं' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुभावतो, (ii) महाभूतसामञ्जसतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुच्चन्ति ।

(४) तथ (i) 'महन्तपातुभावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुभावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रवाळं आयामतो च विथारतो च योजनानं द्वादससतसहस्सानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकल्पितो पन^१

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS- °कारो. ५ With. ४.३-६ cf. विमु०११.९६-१०३. ६ विमु० reads महत्ता भूतत्ता च. ७ विमु०७.४०-४३-

[298] सन्नं सतसहस्सानि छत्तिषपरिमण्डलं ।
दस चेव सहस्सानि अबुद्धानि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन संखाता'यं वसुन्धरा' ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिं चेव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चेत्य योजनां

चतुरासीति सहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरुपन्नतुत्तमो ॥
ततो उपट्ठुपट्ठेन पमाणेन यथाक्कमं ।

अज्झोगाळ्हुग्गता दिब्बा नानारत्तनच्चित्तिता ॥

युगंधरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।

नेमिन्धरो धिनतको अस्सकण्णो गिरि^२ ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।

महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पब्बतो ।

योजनानं सहस्सानि तीणि आयत-वित्थतो ॥

चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।

ति-पञ्च-योजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगव्हया ॥

पञ्चासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।

सत्तयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ।

जम्बू, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुडानं
सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुसु कप्पक्खस्स, पुब्बविदेहे
सिरीसस्स, तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकस्स^१ ति ।

१ Also in वि० ०११.९७. २ M.-वाजि°. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-
सत्त°. ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवानं पारिछत्तको ।

कदम्बो कप्परुक्खो च सिरीसेन भवति सत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्रानि अज्झोगाळ्हो महण्वे ।

अञ्चुग्गतो तावदेव चक्खाळसिलुच्चयो ।

परिक्खित्वान तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं^३ हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसतिका पि अत्तभावो^४ ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महाभूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेङ्कुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खभावं पि पक्खीभावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि...अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिट्ठानं^५ उपलब्धमिति, न च तं निस्साय न तिट्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिट्ठितानि हुत्वा उपलब्धमन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिट्ठन्ती ति । अचिन्तेय्यट्ठानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसंखातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसण्ठानविकखेपेहि अत्तनो भयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपचंगसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपाद-अंगुलिभमुकविकखेपेन अत्तनो कक्खळतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दट्ठुं न देन्ती ति । इति वञ्चनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०—सत्तम. २ Here ends वि० ०.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See वि० ११.९८-१०३. ५ म०—बहिद्धा. ६ सी० prefixes नाना^०, म०—नानाविभाग^०.

कप्पवुट्टाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिन्नानं धातुक्खोभकाले । तथा हि

भूमितो^१ वुट्ठिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
 अच्चि अच्चिमतो लोके ड्य्हमानग्धि^३ तेजसा ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विलीयति ।
 कुपितेन यदा लोको सल्लिलेन विनस्सति ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।
 वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
 पत्थद्धो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।
 पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥
 पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
 आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
 सन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।
 तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥
 संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
 वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (१) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^१ । एवं महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुन्नं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§५८१] ति उपयोगत्थे सामिवचनं । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तं रूपं ति अत्थो । इदं बुद्धति सब्बं रूपं [§५८४] ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपटि-पाटिया निहिट्टानि तेवीसति^२ उपादा-रूपानी ति, सत्तवीसतिप्पभेदं सब्बं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं वित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि संगहेहि मातिकं ठपेन्तो सब्बं रूपं न-हेतू [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ 'सब्बं रूपं'ति इदं पदं 'सब्बं रूपं न-हेतु' 'सब्बं रूपं अहेतुक'ति एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजेतब्बं । सब्बानेव चेतानि 'न-हेतू'ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विपकार^०, म०-विकारे महत्तं. २ विसु० ११.१०.२. ३ M, PTS-ड्य्हमानं पि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमसूत्र vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokei Idzumi). ६ See note on this in ४.३. ७ Here ends विसु० ११.१०.३. ८ See note 2 on §596. ९ = 25 in ४.२. See §§596, 647-48.

उद्धृष्टानि । तेषु पट्टिपाटिया चत्ताळीसपदानि मातिकृतो गृहेत्वा ठपितानि, अवसाने
तीणि मातिकासुत्तकानी ति । एवं^३ ताव^३ पठमे संगहे पालिववत्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो— दुतियसंगहे ताव सतं चत्तारो च दुका । तत्थ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिमिह चुदस दुका अञ्जमञ्जसंबंधामावतो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्मणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्मणानारम्मण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्मणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खायतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधात् ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविञ्जत्ती ति आदयो द्वादस सुखुमासुखमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सतं तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसंगहे वुत्तेमु चुद्दससु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्झत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [९५८६] ति आदिना नयेन ठपिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तेसं नामं च गणना च तेसं येव वत्थदकादीनं वसेन वेदितव्वा ति । इदं ततियसंगहे पालिवक्त्यानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सब्बपच्छिमो^१ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [५५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेसु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिन्नं, अत्थि अनुपादिन्नं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्कत्तयमूलका आदिमिह पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानि यो^२यं चतुत्थो सनिदस्सनदुको सो यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सप्पट्ठिघं, अत्थि अण्पट्ठिघं ति आदिना

१ PTS., म०- पदपट्टिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०- एषावता. ४ The last चतुक् (explained in § 961) दिह्, सुतं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धिं अत्थाभावतो कमाभावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थाभावतो योगं न गच्छति । 'उपादिन्नं पन अनुपादिन्नं च अत्थी' ति तं कमाभावतो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमो । पुरिमेहि पन सद्धिं कमाभावो ति । 'सति अत्थे कमाभावो अकारणं । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतब्बो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिन्नं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिन्नं' ति वुत्ते विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामासित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं^२ ति आदिना नयेन युज्जमाने द्वे द्वे दुके योजेत्वा छ चतुक्का ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ? अनुपादारूपस्स एकन्तेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमित्वा पञ्चमेन सह योजितो । एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितब्बो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालिववत्थानं ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिववत्थानं वेदितब्बं ।

(२०) इदानि तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सब्बं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरद्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं तं सब्बं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदाभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा व विभत्तं । तत्थ 'सब्बं' ति सकलं, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जसलक्षणनिद्देशो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिद्देशो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पच्चय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुन्निधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अव्याकतहेतु' [§१०५३]

१ सि०— सप्पटिघ; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४-४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०— अहेतु पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो^१ भिक्खवे^२ महामूता हेतू, चत्तारो महामूता पच्चया रूपक्खन्धस्स पञ्चापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्ठाने, उत्तमं अनि-ट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्ठाने" [] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं ठानसो हेतुसो विपाकं यथामूतं पजानाती' [सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संखारानं यदिदं अविज्जो" [] ति अविज्जा संखारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयट्ठं^३ करती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो च मधुरस्सा पि अमधुरस्सा पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारानं पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पन^४ त्थे 'हेतुहेतु' अधिपेतो ।

(२२) इति 'हेतू धम्मा न-हेतू धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सव्वपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च अपपटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सव्वपदान मातिकावण्णेनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुट्ठानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुट्ठानादीनि आहारादिपच्चयानेवा ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खपति । उप्पन्नं छहि विज्जाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदि-तव्वं । नियमो^५ ण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीता-नागतं विजानन्ति । मनोविज्जाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्चमेव । जराय अभिमवितव्वधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूत-मेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सद्वो मान-सण्ठान-कोट्ठासेसु दिस्सति । "सेत्थोहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा"[वि० ३६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्जवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्ठानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्ठितं ति अत्थो । "एकविधेन जाणक्थुं दुविधेन जाणक्थुं" [वि० ३०६, ३०८] ति आदीसु कोट्ठासो विधा नाम । इधा पि कोट्ठासो व अधिपेतो ।

(२४) 'संगह'-सद्वो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ मि०-म. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियामो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्ठानं.

तत्थ “सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा सब्बे वेस्सा सब्बे सुद्धा आगच्छन्तु” [], “या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो — इमे धम्मा सीलक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सजाति-संगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तू’ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे जातिया एकसंगहं गता । “सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधिका, सब्बे भारुकच्छका आगच्छन्तु []”, “यो चावुसो विसाख सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि — इमे धम्मा समाधिक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । एकट्ठाने जाता संवद्धा सब्बदा आगच्छन्तू ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे सज्जातिट्ठानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । “सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सारोहा, सब्बे रथिका आगच्छन्तु”, [] “या चावुसो विसाख सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासंकपो — इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता” [म० १.३११] ति अयं ‘किरियासंगहो’ नाम । सब्बे व हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । “चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तब्बे — चक्खायतनं रूपक्खन्धेन संगहितं” [क० २.३३५] ति, अयं ‘गणनसंगहो’ नाम । अयमिध अधिप्पेतो । एक-कोट्ठासेन रूपगणना ति अयं हेत्थ अत्थो । एस नयो सब्बत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीसु ‘अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो-उपादा’ [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो^१ पुच्छापुब्बंगमं पदमाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चिंवा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [306] इदानीं तं पभेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§५९६] ति आदिमाह । एवं तेवीसैतिविधं उपादारूपं संखेपतो उद्दिसित्वा पुन तदेव वित्थारतो निद्दिसन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु — मंसचक्खु पञ्जाचक्खु च ।

(२६) एतेसु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु आणचक्खु दिब्बचक्खु धम्मचक्खु’ ति पञ्चविधं पञ्जाचक्खु । तत्थ “अहसं खो^२ अहं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे ... पे० ... दुविज्जापये” [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सब्बज्जुतञ्जाणं” [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खुं उदपादि आणं उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं आणचक्खु नाम । “अहसं खो अहं भिक्खवे दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS, सी०-^०संभवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०. ४ Dialogues ii.26.

दिब्वचक्खु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिमग्गतयसंखातं आणं धम्मचक्खु नाम ।

(२७) मंसचक्खु पि ससंभारचक्खु पसादचक्खु ति दुविधं होति । तथ थायं अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्ठिकेन, उपरि भमुकट्ठिकेन, उमतो अक्खिक्खूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्धा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चतस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभवो सण्णानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो’ ति चुद्दस संभारा । वित्थारतो ‘चतस्सो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्णान-संभवा छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्ताळीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानानेवा ति इमेसं चतु-[307]-चत्ताळीसाय रूपानं वसेन चतुचत्ताळीस संभारा । यं लोको सेतं चक्खुं पुयुलं विसटं^२ वित्थिण्णं ‘चक्खुं’ ति संजानन्तो न चक्खुं सज्जानाति, वत्थुं चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, नहारुसुत्तकेन मत्थलुंगेन आवुद्धो, यत्थ सेतं पि अत्थि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पित्तुस्सदत्ता कण्हं, रुधिरुस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पग्गरति, तेजुस्सदत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंभारचक्खु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिवद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्खु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्खुनो^३ सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-मण्डलस्स मज्झे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्णानुप्पत्तिदेसभूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिच्चु-पटलेसु आसित्तं तेलं पिच्चुपटलानि विय, सत्त अक्खिक्खुपटलानि व्यापेत्वा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिञ्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारणा-आब्रन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतूहि धातूहि कत्तुपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थंभिय-मानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुतं, पमाणतो ऊक्कासिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनापतिना—

“येन चक्खुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परित्तं सुखुमं एतं ऊक्कासिरसैमूपमं” [] ति ॥

(२९) चक्खुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§५९७] । यं चक्खुं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो [§५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादित्वा पवत्तप्पसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विसहं. ३ See विमु० १४.४७-४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-‘दिट्ठ’ ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,” चतुपरिवत्सुत्ते^२
 “द्विन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो^३ पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-
 भूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[]”तिवुत्तं, तं परियायेन वुत्तं ।
 अयं हि सुत्तन्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुन्नं महाभूतानं उपादाय
 पसादो सो तेषु एकेकस्सा पि द्विन्नं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना
 आगता । अमिधम्मो पन निप्परियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुन्नं महाभूतानं
 उपादाय पसादो’ति वुत्तं । ‘अयं मे अत्ता’ ति बालजनेन परिगहितत्ता अत्तमाक्के
 वुच्चति सरीरं पि खन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्सितो ति अत्तभाव-
 परियापन्नो [§५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सक्का ति अनिदस्सनो ।
 पटिघट्टननिघ्नो एत्थ जायती ति सप्पट्ठिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं
 सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीते पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते
 पस्सिस्सति वा, सच्चस्स अपरिभिन्नं चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं
 पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति,
 अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना
 तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिक्रामवचनं । दस्सनपरिणायकट्ठेन चक्खुं पेतं,
 सञ्जातिसमोसरणट्ठेन चक्खायतनं पेतं, सुज्जतभावनिस्सत्तट्ठेन चक्खुधातु
 पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दुदंठं कारेती ति चक्खुन्दिग्रं पेतं । लुब्बनपलुब्बनट्ठेन
 लोको पेसो । धलज्जनट्ठेन द्वारा पेसा । अपूरणीयट्ठेन समुदो पेसो । परिमुद्ध-
 ट्ठेन पण्डरं पेतं । कस्सादीनं अमिज्झायनट्ठेन खेत्तं पेतं । तेसं येव पतिट्ठट्ठेन
 वत्थुं पेतं । समविसमं दस्सेन्तं अत्तभावं नेती ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्ठेन नयनं
 पेतं । सक्कायपरि-[309]-यापन्नट्ठेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्ठेन अस्सा-
 मिकट्ठेन च सुड्ढो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता ‘पस्सि वा’ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेतं ति
 आदीनि चुद्दस नामानि योजित्वा चक्खायतनस्स चत्तारो वक्थापननया वुत्ता ति
 वेदितव्वा । कथं ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पट्ठिघेन रूपं
 सनिदस्सनं सप्पट्ठिघं पस्सि वा चक्खुं पेतं...पे०... सुड्ढो गामो
 पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि
 वेदितव्वा ।

(३२) इदानीं यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ ति०, म०— असंगहितो. २ Another name for बहुधातुकमुच (No. 115), See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं.

चक्षुप्पसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निहेसवारो [§५९८] आरद्धो । तत्थ यग्धि चक्षुग्धी ति यग्धि अधिकरणभूते चक्षुग्धि । रूपं ति पच्चत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहज्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहज्जति वा ति पच्चुप्पन्नत्थो । पटिहज्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहज्जे वा ति विकप्पनत्थो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुरिंमि पि पटिहज्जि नाम । पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पत्ते पटिहज्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्षुस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्षुरिंमि पटिहज्जेय्य तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो^१ । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितब्बा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपरिंमि पटिहज्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निहेसवारो [§५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्भणं सपटि-च्छमानमेव रूपरिंमि पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितब्बा ।

(३४) [310] इतो परं फस्सपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्भणपटिबद्ध-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षुं निस्साय, पच्चयं कत्वा । रूपं आरब्भा ति रूपारम्भणं आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इमिना चक्षुप्पसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपच्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पच्चयभावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्भणमस्सा ति रूपारम्भणो ति एवं आरम्भणपच्चयमत्तेनेव पच्चयभावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्त्थापननया वेदितब्बा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानप्पकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेरस्स निहेसवारा दस्सिता । एकैकरिंमि चेत्य चतुन्नं चतुन्नं वक्त्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासनयेहि पटि-मग्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितब्बा ।

(३५) इतो परेसु सोतायतनादिनिहेसेसु [§६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितब्बं—सुणाती ति सोतं [§६०१] । तं ससमारसोत-विलस्सै अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अंगुलिवेठकसण्ठाने पदेसे वुत्तप्पकाराहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुतं सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिद्वति । धायती ति

१ सी०, म०, PTS— परिकप्पो; मि०— विकप्पनत्थो. २ See ४.३१.
३ See विमु० १४.४९-५२.

घाणं [§६०५...]. तं ससंभारघाणविलस्य अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उपत्थंमन-अनुपालनपरिवारं घाणविज्जाणा-[311]-दीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिद्वति । सायनद्वेन जिह्वा [§६०९...]. सा ससंभारजिह्वामज्जस्स उपरि उप्पलदलग्गसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उपत्थंमन-अनुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिद्वति । यावता पन इमस्मिं काये [§६१३...] उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तप्पकार उपकार-उपत्थंमन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिद्वति^१ । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिप्पभेदो च अत्थो च चक्खुनिहेसे [§५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । केवलं हि इध चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनं, रूपपदस्स ठाने सहपदादीनं, परसती ति आदीनं ठाने सुणी [§६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सब्बत्थ वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्स अज्जत्थ अभावतो' । 'यदि एवं, न सब्बत्थ कायायतनं ति ?' 'नेव परमत्थतो सब्बत्थ । विनिब्भुजित्वा पन'स्स नानाकरणं पज्जापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि पिय, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपग्गहणेनेव रसग्गहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनं पि परमत्थतो नेव सब्बत्थ अत्थि, न च सब्बत्थ नत्थि, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितब्बा' ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिवक्थापनतो पेतसें असम्मिस्सता वेदितब्बा—एतेसु हि रूपाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं^२ दट्ठुकामतानिदान-कम्म-समुद्धान-भूतप्पसादलक्खणं वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, दट्ठुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । सद्दादिघातारह-भूत-प्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपदट्ठानं । गन्धाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं घायितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-

१ Here ends वि० १४.५२. २ सि० inserts before this काये.

३ M., सी० insert hereafter विनिब्भुजित्वा. ४ See वि० १४.३७-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेषु आविज्जनरसं, घाणविज्जाणस्स आधारभाव-
पच्चुपट्ठानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । रसाभिघातारह-भूतप्पसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेसु
आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठाना, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्ठाना । फोट्ठब्बाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणो फुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्ठब्बेसु आविज्जनरसो, कायविज्जा-
णस्स आधारभावपच्चुपट्ठानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

(३९) केचि^१ पन 'तेजाधिकानं' भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पठवी-आपाधि-
कानं भूतानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा, कायो सब्बेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कानं पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पठवाधिकानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काया'
ति वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'सुत्तं आहरथा' ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

(४०) केचि पनेत्थ 'तेजादीनं गुणेहि रूपादीहि अनुग्गहभावतो' ति कारणं
वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'को पनेवं [३१३] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिग्गमेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा
वत्तु' ति ।

(४१) अथा पि वदेय्युं—'यथा तेसु तेसु संभारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-
ताय पठवी-आदीनं सन्धारणादीनि किच्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु संभा-
रेसु रूपादीनं अधिकभावदस्सनतो इच्छितव्वमेवेतं रूपादयो तेसं गुणा' ति । ते
वत्तब्बा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पठवीअधिके कप्पासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्से वण्णतो पि सीतूदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेतं उभयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेतं एतेसं^२ निस्सय-
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपरसादयो अज्जमज्जं विसदिसा
होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेतं । किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेसं विसेसकारणं ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेस विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उप्पज्जति । समानं^३ हि पसादो, न विसमानं^४ ति पोराणा' ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि असंपर्त्त-

१ Here ends विसु० १४.४१. २ According to VisCm., वडुपम्म
of the Mahāsangitikas. ३ For ४.३९-४२; see विसु० १४.४२-४६.
४ Refers to the views of the Vais'eṣikas. ५-५ See तर्कसंग्रह
५५१-५५२. ६ M., PTS, म०, सि०-पहायेथ तमेतेसं. ७-७ M. only reads so.
विसु० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानानं
....विसमानानं. ८ See Vim. p.100; स्फुटार्था १.८४-८६ on वडु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अन्नल्लीननिस्सये एव विसये विज्झाणहेतुत्ता । घाण-जिब्हा-काया सम्पत्तविसयगाहका, निस्सयवसेन चेव सयं च अत्तनो निस्सयं अल्लीने येव विसये विज्झाणहेतुत्ता ।

(४३) अट्ठकथायं पन “आपाथगतत्ता व आरम्मणं संपत्तं नाम । चन्द-मण्डलसुरियमण्डलानं हि द्वाचत्ताल्लीसयोजनसहस्समत्थके ठितानं वण्णो चक्खु-पसादं घट्टेति^३ । सो दूरे ठत्वा पज्जायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता चक्खुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे रुक्खं छिन्दन्त्थानं पि, रज्ज्कोनं च वत्थं धोवन्तानं दूरतो व कायविकारो पज्जायति । सहो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्वा सणिकं ववत्थानं गच्छती” [] ति वुत्तं । [314] तत्थ किञ्चा पि आपाथगतत्ता आरम्मणं संपत्तं ति वुत्तं, चण्डमण्डलादिवण्णो पन चक्खुं असंपत्तो^४ दूरे ठितो व पज्जायति । सहो पि सचे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो पि चिरेन सुय्येय्य, परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्तो असुकदिसाय नामा ति न पज्जायेय्य । तस्मा असंपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम बहि सित्तसम्भट्टट्ठाने नाभिरमति, संकारट्ठाने तिणपण्णगहनवम्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकगगंतं आप-ज्जति, एवमेव चक्खुं पेतं विसमज्झासयं मट्ठेसु सुषण्णभित्तिआदीसु नाभिरमति, ओलोकेतुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुष्कलतां विचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-सेसु हि ठानेसु चक्खुमिह अप्पहोन्ते मुखं पि विवारित्वा ओलोकेतुकामा होन्ति ।

(४५) सुंसुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतब्बं न पस्सति, अक्खीनि निम्मी-लेत्वा चरति । यदा पन व्यामसतमत्तं उदकं ओगाहित्वा विलं पविसित्वा निपन्नो होति, तदा^५ स्स चित्तं एकगं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं पेतं विलमज्झासयं आकाससन्निरसितं कण्णच्छिद्दकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्दाकासो येव तस्स सदसवणे पच्चयो होति । अजटाकासो पि वट्टति येव । अन्तो लेणस्सिं हि सज्झाये कयिरमाने^६ न लेणछदनं भिन्दित्वा सहो बहि निक्खमति, द्वास्वातपान-छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव घट्टेन्तो गन्त्वा सोतप्पसादं घट्टेति । अथ तस्मिं काले ‘असुको नाम सज्झायती’ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एवं सन्ते संपत्तगोचरता होति ।

(४६) ‘किं पनेतं संपत्तगोचरं’^७ ति ? ‘आम, संपत्तगोचरं’ ति । ‘यदि एवं, दूरे भेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सहो ति जाननं न^८ भवेय्या’ ति ? ‘नो न भवेय्यं ।

१ म०-अल्लीन°. २ Here ends विसु० १४.४६. ३ M. सन्धेति.
४ See ६.१९ below. ५ M.-सम्पत्तो. ६ सी०, म०-सिनिद्ध°. ७ म०,
नि०-लतादिचित्तेसु. ८ सी०, म०-करीयमाने. ९ M., PTS omit. १० विसु०
१४.४६; विसु० 100-01. ११ सी०, म० omit. १२ All authorities but
सि०-भवति.

सोतप्पसादस्मिं हि धट्ठिते दूरे सहो आसन्ने सहो, परतीरे सहो ओरमतीरे सहो ति तथा तथा जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिद्दं ततो [315] ततो सवनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दस्सनं विया ति असम्पत्तगोचरमेवेतं' ।

(४७) पक्खी पि रुक्खे वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेडुपोते अतिक्रम्म अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकगाचित्तं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नववुट्ठे देवे भूमिं घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा वातं आकड्ढन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकड्ढन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेडुप्पहारादीहि उपदुतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्धनट्ठाने^१ छारिकं वियूहित्वा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्ज्ञासया आपोसन्निस्सितरसारम्मणा । तथा हि तियाम्मरत्तिं समणधम्मं कत्वा पि पातो व पत्तचीवरमादाय गामं पविसितब्बं होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेलेन असेदितस्स रसं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन'स्स फासुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्ज्ञासयो पठवीसन्निस्सितफोट्ठब्बारम्मणो । तथा हि अज्ज उपादिन्नकं अलभमाना सत्ता अत्तनो व हत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकवाहिरा च'स्स पठवी आरम्मणगहणे पच्चयो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैयनस्स, हत्थे ठितानं पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिप्पीळेन्तेन वा थद्धमुदुभावो जानितुं ति । अज्जत्तिकवाहिरा पठवी एतस्स कायप्पसादस्से^२ फोट्ठब्बजानने पच्चयो होति । एवं लक्खणादिवक्थानतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितब्बा । अज्जे येव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असंमिस्सताय अयं उपमा पि वेदितब्बा— यथा हि पञ्चवर्णानानं धजानं उस्सापितानं किञ्चा पि छाया एकावद्धा विय होति, अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, यथा च पञ्चवर्णेन कप्पासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विय होति, तस्स तस्स पन असुनो पाटियेक्कं जाला अज्जमज्जं असंमिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकस्मिं अत्तमावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.- उद्धनद्वारे. २ M., PTS, सि०-गामज्ज्ञासया. ३ सी० inserts before this अत्थत्त०. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो' कोट्ठासा' । तत्थ नाभितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुसमुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्ताळीस रूपानि । नाभितो उद्धं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुपञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोतदसकं, धाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पच्चयानि चत्तारि महाभूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अविनिम्भुत्तानं दसन्नं निष्फन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि । तेसु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वये पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सायण्हसमये पब्बतच्छाया च रुक्खच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विय होन्ति अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्सा व, एवं इमेसु कायेसु चतुचत्ताळीस चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विय होन्ति, अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्सानेवा ति ।

(५२) रूपायतननिद्वेसे [§६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निमाती ति वा निमा । चक्खुविज्झाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निमा वण्णनिभा । सद्धिं निदस्सेनेन सनिदस्सनं, चक्खुविज्झाणेन पस्सितव्वं ति अत्थो । सद्धिं पटिघेन सप्पटिघं, पटिघट्टननिघंसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुप्फसमानं नीलं; कण्ठिकारपुप्फसमानं पीतकं, बन्धुजीवकपुप्फसमानं लोहितकं, ओसधितारकसमानं ओदातं । ज्ञामंगारसमानं काळकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारकण-वीरमकुलसमानं मज्जेट्ठकं ।

“हरित्तच सामवण्णकामं सुमुख पक्कमो”ति

एत्थ पन किञ्चा पि ‘हरि’ति सुवण्णं वुत्तं, परतो पन’स्स जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा सभावेनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरितसद्वलवण्णं । अम्बंकुरवण्णं ति अम्बंकुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस वोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोहारो उपनिधाय-सिद्धो चेव संनिवेशसिद्धो च । दीघादीनि हि अञ्जमञ्जं उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives द्वे दिसा. २ M., PTS insert hereafter

न. ३ See ४.३८ above. ४ M., PTS— सिन्धुवार. म०, सि०— सिन्धवार.

५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.

सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेसविसेसेन । तत्थ रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । थूलं उपनिधाय ततो खुद्दकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्ततरं थूलं । चक्कसण्ठानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्ठानं परिमण्डलं । चतूहि अंसेहि युत्तं स्तुरस्सं । छळंसादीसु एसेव नयो । निञ्जं ति ओनतं, थलं ति उन्नतं । तत्थ यस्मा दीघादीनि फुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निप्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन बोहारेन रूपायतनमेवेत्थ भासितं ति वेदितब्बं । छाया आतपो ति इदं अञ्जमञ्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तत्थ 'अब्भा'ति वलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतूहि अब्भादीनं वण्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वण्णनिभा ति आदीहि तेसं तेसं पमा-[318]-वण्णा दस्सिता । तत्थ चन्दमण्डलादीनं वत्थूनं एवं विसेसो वेदितब्बो— मणिर्मयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवण्णमयं फलिकपटिच्छन्नं समपञ्जासयोजनायामवित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ठ-दस-द्वादस-योजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तत्थ हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उभिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु परसेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सीघगमनो, तारका सब्बसीघगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेळुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकप्पभेदो । संखो ति सामुद्दिको; मुत्ता सामुद्दिका पि, सेसा पि । वेळुरियो ति वेळुवण्णमणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवण्णो । सत्था हि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं पि सत्थुवण्णं । रजतं वुच्चति कहापणो— लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'बोहारं गच्छन्ती' ति वुत्तं तं सब्बं पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनञ्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलोतिक-कण्णिक-वण्णादिभेदं रूपं गहितं । तं हि सब्बं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सब्बं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सब्बं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविञ्जाणस्स विसयमावरसं, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानं, चतुमहाभूतपदट्टानं । यथा चेतं तथा सब्बानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तत्थ वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिद्देसे [§ ५९६-६००] वुत्तनयेनेक्क

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तत्थ चक्खुपुब्बंगमो निद्देशो इध पन रूपपुब्बंगमो । तत्थ 'चक्खुं पेत्तं'ति आदीनि चुद्दस नामानि, इधा पि 'रूपं पेत्तं' ति आदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतुहि नयेहि मण्डेत्वा चक्खुं ववत्थापेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सहायतननिद्देशे [§ ६२१-२४] भेरिसहो ति महाभेरी-पटहभेरीनं सहो । मुर्तिग-संख-पणवसहा पि मुर्तिगादिपच्चया सहा । गीतसंखातो सहो गीतसहो । वुत्तावसेसानं वीणादीनं तन्तिवद्धानं सहो वादितसहो । सम्मसहो ति कंसताल-कट्टतालसहो । पाणिसहो ति पाणिप्पहारसहो । सत्तानं निग्घोससहो ति ब्रहुन्नं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पदव्यञ्जन-निग्घोससहो । धातूनं सन्निघात-सहो ति रक्खानं अञ्जमञ्जनिघंसन-गण्डिकाकोट्टनादिसहो । वातस्स वायतो सहो वातसहो । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहतस्स वा सहो उदकसहो । मनुस्सानं सल्लापादिसहो मनुस्ससहो । तं ठपेत्वा सेसो सब्बो पि अमनुस्ससहो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि सहो परियादिन्नो ।

(५७) एवं सन्ते पि वंसफालन-पिलोतिकफालनादीसु पवत्तो पालियं अनागतसहो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठो ति वेदितव्वो । एवमयं भेरीसहादिना भेदेन भिन्नो पि सहो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस सोतपटिहननलक्खणो सहो सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिद्देशे [§§ ५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इधा पि हि चतुहि चतुहि नयेहि पटि-मण्डिता तेरस वारा वुत्ता । तेसं अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न वित्थारितो ।

(५८) गन्धायतननिद्देशे [§§ ६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिट्ठसप्पिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्ठगन्धो । दुग्गन्धो ति अनिट्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि गन्धो परियादिन्नो । एवं सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-तिकगन्धादयो पालियं अनागता सब्बे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्वा । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस घाणपटिहननलक्खणो गन्धो, घाणविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिद्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदि-तव्वं । इधा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । ते अत्थतो पाकटा येव ।

१ M., PTS, म० add चतुहि. २ See ४.३४. ३ म०, सी०-वण्डिका, M.- गतिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in अ० यो० as साकादीनं. See भेरी०- १; M., PTS. म०- उकादीनं. ६ See ४.३४.

(५९) रसायतेननिहेसे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निम्बत्तरसो। खन्धरसादीसु पि एसेव नयो। अम्बिलं ति तक्कम्बिलादि। मधुरं ति एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति। फाणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वण्णगन्धे जहन्तं पि रसं न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं। तित्तकं ति निम्ब-पण्णादि। कटुकं ति सिंगिधेरंमरिचंदि। लोणिकं ति सामुद्धिकलोणादि। खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि। लपिलं ति बदरसाल्लव-कपिट्टसाल्लावादि। कसावं ति हरीटकादि। इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तंतं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो। सादू ति इट्ठरसो, असादू ति अनिट्ठरसो। इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो।

(६०) एवं सन्ते पि लेडुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्वा। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव। सब्बो पि हेस जिह्वापटिह्ननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयमावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो। सेसं चक्खायतननिहेसे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं। [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमाण्डता तेरसं वारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिहेसे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिंगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिंग'ति सण्ठानं। इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीनं सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। हत्थपादा खुद्दका, मुखं खुद्दकं। निमित्तं ति सज्जाननं। इत्थीनं हि उरमसं विसदं होति, मुखं निम्मस्सु-दाटिकं। केसवन्धवत्थगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं ति किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसलकेहि कीळन्ति, धीर्त्तलिकाय कीळन्ति, मत्तिकवक्केन सुत्तकं नाम कन्तन्ति। आकप्पो ति गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभयं पि एकत्थं; इत्थिसभावो ति अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुट्ठितो। इत्थिलिंगादि पन इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin. iv.259.
३-३ See ४.३४. ४ सि०-उह^०. ५ म०-अविसदं. ६ सी०, म०-चित्तधीत-
लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुट्ठितं; PTS-पन न इत्थि-
न्द्रियं। इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं।

(६२) यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपच्चया स्वखो वद्धित्वा साखाविटपसंपन्नो हुत्वा आकारं पूरेत्वा तिष्ठति, एवमेव इत्थिभावसंखाते इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति । बीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वद्धित्वा आकासं पूरेत्वा ठितस्वखो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुद्भू- हन्ति । तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि । इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं' ।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§ ६३४] पि एसे-[322]-व नयो । पुरिसलिंगा- दीनि पन इत्थिलिंगादीनं पटिपक्खतो वेदितव्वानि । पुरिसस्स हि हत्थ-पाद-गीवा- उरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति । पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उरुमंसं अविसदं, मस्सु- दाटिका उप्पज्जन्ति । केसवन्ध-वत्थगहणं न इत्थीनं विय होति । दहरकाले रथनंगला- दीहि कीळन्ति, वालिकपालिं कत्वा वापिं नाम खण्ण्ति, गमनादीनि विसदानि होन्ति । इत्थिं पि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा 'पुरिसो विय गच्छती' ति आदीनि वदन्ति । सेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव ।

(६४) तत्थ इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग- निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । उभयं पेतं प्रथमकप्पिकानं पवत्ते समुद्भाति । अपरभागे पटिसन्धियं । पटिसन्धिसमुद्घितं पि पवत्ते चलति परिवत्तति । यथाह—“तेन खो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो इत्थिलिंगं पातुमूतं होति । तेन खो समयेन अज्जतरस्सा भिक्खुनिया पुरिसलिंगं पातुमूतं होति” [वि० ३. ३५] ति ।

(६५) इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिंगं उत्तमं, इत्थिलिंगं हीनं । तस्मा पुरिसलिंगं बलवअकुसलकम्मेन अन्तरधायति, इत्थिलिंगं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिंगं पन अन्तरधायन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिंगं बलवकुसलेन पति- ट्ठाति । एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(६६) उमतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति ? एकं । तं च खो इत्थि-उमतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उमतोव्यञ्जनकस्स पुरिसि- न्द्रियं । 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं वुत्तं [] । तं च'स्स नत्थी' ति ? 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं' । [323]

१ सि०-उर०. २ M., PTS-गण्णन्ति. ३ अ०यो०says-पठमपाराजिकाय विनीतवत्थुपालियं. ४ M., PTS, सी०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. तिकपट्ठानववण्णना p. 50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अभावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिष्ठेय्य । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्वमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गब्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गब्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवित्तिन्द्रियनिर्देसे [§६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठा अरूपजीवित्तिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तत्थ यो तेसं अरूपीनं धम्मानं [§१९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवित्तिन्द्रियत्ता यो तेसं रूपीनं धम्मानं [§६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवित्तिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्ठानं, यापायितव्वभूतपदट्ठानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिर्देसे [§६३६] कायविज्जत्ती ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधू” [४०३६१] ति आदीसु आगतो चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविष्फन्दनेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) कुसलचित्तस्स वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि अकुसलचित्तस्स वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वीहि परित्तकिरियाहि अभिज्जापत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियचित्तेहि अब्याकतचित्तस्स वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्ख-पुयुज्जनानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानीं छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं अभिक्कमन्तस्स वा ति आदि वुत्तं । अभिक्कमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्कमन्तस्सा’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । पटिक्कमन्तस्सा ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । आलोकेन्तस्सा ति उज्जुक्कं पेक्खन्तस्स । विलोकेन्तस्सा ति इतो वितो च पेक्खन्तस्स । संमिज्जन्तस्सा ति संधियो संकोचेन्तस्स । पसारोन्तस्सा ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

(७१) इदानीं छहि पदेहि 'समावतो' दस्सेतुं कायस्स थंमना ति आदि वुत्तं । तत्थ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्मत्वा थद्धं करोती ति थम्मना । तमेव उपसगगेन वड्डेत्वा सन्थम्मना ति आह । बलवतरा वा थम्मना 'सन्थम्मना' । सन्थम्मितत्तं ति सन्थम्मितमावो । विज्जापनवसेन विज्जसि । विज्जापना ति विज्जापनाकारो । विज्जापितमावो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं तं हेट्ठा द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । वचीविज्जत्ती ति पदस्स पन निहेसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितब्बो— वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणानुसारेण गहिताय एताय मावो विज्जायती ति विज्जसि । सयं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जसि । "साधु वाचाय संवरो" [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखाता वची एव विज्जसि 'वचीविज्जसि' । वचीघोसेन अधिप्पाय-विज्जापनहेतुत्ता सयं च तथाविजेयत्ता वाचाय विज्जत्ती ति पि 'वचीविज्जसि' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुच्चती ति 'वाचा' । गिरीयती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पथो च अत्थं आतुकामानं आपेतुकामानं चा ति पि 'व्यप्पथो' । उदीरियती ति उदीरणं । घुस्सती ति घोसो । करीयती ति कम्मं । घोसो व कम्मं ति घोसकम्मं । नानप्पकरेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो वचीभेदो । सो पन 'न भंगो, पमेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थं वाचा वचीभेदो ति वुत्तं । इमेहि सब्बेहि पि पदेहि 'सद्वाचा' व दास्सिता । इदानीं ताय वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठा वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वसेन तीक्ष्णकरेहि समावतो तं दस्सेतुं या ताय वाचाय विज्जत्ती ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानीं विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्यं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून-वीस-सोळसपच्छिमांनी ति इदं पकिण्णकं वेदितब्बं— द्वत्तिस चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं उपत्थंमेन्ति, दुविधं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोळस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुयुज्जनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरिया-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि भग्गचित्तानि,

१ See ३,९५-१०१. २ i.e. द्वारकथायं (अ० यो० p. 174), ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०-पच्छिमा ति. ५ सि०-बहिरूपं.

चत्तारि फलाचित्तानी ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधातु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानी ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुतिचित्तं, आरूपे चत्तारि विपाकचित्तानी ति । इमानि सोळस रूपहरियापथविज्जन्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्झानि पि बहूनि आरूपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुट्ठापेन्ति । यानि पन कायविज्जात्तिं समुट्ठापेन्ति तानेव वचीविज्जात्तिं ति ।

(७६) आकासधातुनिद्देसे [§६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सक्का ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अघं, अघट्टनीयं ति अत्थो । अघमेव अघगतं । छिद्धट्ठेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजटा-कामं^१ कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूप-परियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्टाना असंफुट्टमाव-छिद्विवरभावपच्चुपट्टाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्टाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अधो तिरिय' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§६३९...] निद्देसा चित्तस्स लहुता-दीसु [§४३ ..] वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपट्टाना, लहुरूपपद-ट्टाना । अथद्धतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§६४०] रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्टाना, मुदुरूपपदट्टाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्ज-भावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बल-भावपच्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपदट्टाना । एता पन तिस्सो न अज्जमज्जं विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनी धिय रूपानं लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिपकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूप-विकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमहितवम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमहवप्पकारो रूपथद्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुद्धन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जभावो सरीरकिरियानुकूलभावपकारो सरीरकिरिया-[327]-नं अननुकूलकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्सो पि कम्मं कातुं न सक्कोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS. निस्सया^०, सि० - निस्सिता^०. ४ See ३, २९५...

तथा हि योगिनो 'अज अम्हेहि भोजनसम्पायं लद्धं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ति । 'अज उतुसम्पायं लद्धं, अज अम्हाकं चित्तं एकग्गं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिद्देसेसु [§§६४२-४३] आयतनानं ति अट्टेका-दसन्नं रूपायतनानं । आचयो ति निब्बत्ति । सो' रूपस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनपुनं निब्बत्तमानानं, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अत्थो । यो रूपस्स उपचयो सा' रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठी, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतीरे खत्तकूपरिमं हि उदकुग्गमकालो विय आचयो, निब्बत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठी; अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पवत्ती' ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आच-येन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं होती ति ? चतुसन्ततिरूपानं आचयो उपचयो निब्बत्ति वट्ठी कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकारनानत्तेन पन वेनेय्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निद्देसे "यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्से-वाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुब्बन्ततो रूपानं उम्मुजा-पनरसो, नित्यात्तनपच्चुपट्ठानो परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपदट्ठानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुप्पन्नन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुप्प-बन्धरूपपदट्ठाना; ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिद्देसे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] समावनिद्देसो । जीरणाकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो' कालातिक्रमे किञ्चनिद्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसौ । अयं हि 'जरा' ति इमिना पदेन समावतो दीपिता; तेन'स्सा'यं सभावनिद्देसो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन'स्सा'यं आकारनिद्देसो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखानं खण्डितभावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिञ्चतो । वलित्तच्चता ति इमिना मंसं मिलपेत्वा तच्चे वलिभावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन'स्सा इमे 'खण्डिच्चं' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारानं

१ See notes on §§642-43. २ M., सी०-कत°. ३ सि०, सी०-पवत्तती ति. ४ M., PTS., सि०-omit. ५ With ४.८२-८४, compare VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीमूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्निनो वा तिण्णखादीनं संभग्गपलिभग्गताय वा क्षामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मील्लेवा पि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काला-तिक्रमे येव अभिव्यत्ताय आयुस्खय-चक्खादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया दीपिता । तेन'स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुखुं पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि फलूपचारे-नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निदिट्ठा सब्बा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावाददस्सनतो रूपधम्मेसु जरा पाकट-जरा नाम । अरूपधम्मेसु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणिनं विय च, पुष्पफल-[329]-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वर्णाविसेसानं दुविज्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वर्णाविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितब्बा । लक्खणादितो पि रूपपरि-पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपञ्चु-पट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपच्चमानरूपपदट्टाना ति वेदितब्बा ।

(८५) अनिच्चतानिहेसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन चयो, भिज्जनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्वा रूपं खिय्यति, वेति, भिज्जति च, तस्मा खिय्यति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसग्गवसेन पदं वट्ठेत्वा भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभावट्ठेन, न निच्चं ति अनिच्चं । तस्स भावो अनिच्चता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्वा रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चलक्खन्धा । तस्मा पञ्चलं पि लक्खनं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितब्बं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपञ्चु-

१ सि० inserts hereafter ब्राह्मण वा. २ सि०, म०- खण्डिच्चादिनेव.
३ See विपु० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिमिजमानरूपपदट्टाना ति वेदितब्बा । हेट्टा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तथो धम्मा इमेसं सत्तानं उन्निखत्तासिकपच्चा-
मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तथो पच्चामित्ता ओतारं^१ गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एवं वदेय्य-‘एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं भारो होतू’ ति । दुतियो ‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं भारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निब्बत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निब्बत्तक्खन्धानं दुब्बल-
पराधीन-मच्चपरायनभावकरणतां । पठवी-[३३०]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-
पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कवळिकाराहारनिद्देसे [§६४६] कवळं^२ करीयती ति कवळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवळं कत्वा अज्झोहरीयती ति अत्थो । रूपं आहरीती ति ‘आहारो’ । एवं वत्थुवसेन नामं उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि काणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थूनि । पालियं अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनकं पविट्ठानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतुं यम्मि यम्मि जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन असितव्वं मुञ्जितव्वं ति मुख्वासियं । दन्तेहि विखादि-
तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अज्झोहरितव्वं ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किच्चवसेन दस्सेतुं कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । तं हि मूलफलादि ओदन-
कुम्मासादि वा अज्झोहटं कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्टा सब्बपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निब्बत्तिर्त-
ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं ? किं ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-
नानि । वत्थुं हि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेस परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, ‘छातो’स्मि, आहारं देया’ ति वदापेति । मुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकगो होति ।

(८९) यथा हि छायाक्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो भवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, म०- ओकासं. २ सि० अटवी०. ३ M., PTS., सी०- कवळिं.
४ M., PTS- विनिवट्ठित्०. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

तं विरवं सुत्वा 'दुःखम्पत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदि-
तब्बं । छायारक्खसो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय बन्धित्वा ठपितसत्तो विय
उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो^१ भवने मोदन्तेन
छातकाले^२ ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटल-
गहणं, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, ताय सञ्जाय
आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं
मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकग्गचित्तता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे ब्रलवती ।
कुट्टसकम्भत्तादीनि हि भुञ्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिवित्वा
ठितस्स दिवसं पि भत्तं न रूचति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता
वेदितब्बा । कुम्भीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भीला
किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुच्छिप्पत्ता विलीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादि-
पाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते
किर तिक्खसच्छुितानि विसाणानि चैव अट्ठीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेळेन
तेमितमत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय
हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानारक्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो
गवयगोकर्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानारक्खपण्णादीनि
खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति ।
तेसं पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो
सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं
आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहा-
मत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्कवत्तिनो^३ आहारो सुखुमो ।
चक्कवत्तिनो आहारतो भुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मानं देवानं आहारतो
चातुम्महाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवस-[332]-वत्तीनं
आहारो कित्थारेतब्बो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि
ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थंभनपच्चुपट्टानो, कवळं कत्वा
आहारितव्ववत्थुपट्टानो ति वेदितब्बो ।

(९२) नो-उपादानिदेसे [§६४७] यथा उपादारूपं उपादियतेव^४, न अञ्जेन
उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितब्बं ति फोट्टब्बं ।
फुसित्वा जानितब्बं ति अत्थो । फोट्टब्बं च तं आयतनं चा ति फोट्टब्बायतनं ।

आपो च तं निस्सत्त-सुञ्जतसमावट्ठेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि फुसित्वा जानितव्वानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोट्ठब्बायतनं ? पठवीधातु [§६४८] ति आदि-माह । तत्थ कक्खळत्तलक्खणा पठवीधातु, पतिट्ठानरसा, संपटिच्छनपच्चुपट्ठाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, महवानुप्पदानपच्चुपट्ठाना । वायोधातु वित्थंभनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्ठाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पम्भरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, संगहपच्चुपट्ठाना । एकेका चेत्य सेसत्तयपदट्ठाना ति वेदितव्वा । कक्खळं ति थद्धं । मुदुकं ति अ-थद्धं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्फस्सं ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठफोट्ठब्बं । दुक्खसम्फस्सं ति दुक्ख-वेदनापच्चयं अनिट्ठफोट्ठब्बं । गरुकं ति भारियं । लहुकं ति अ-भारियं, सल्लहुकं ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खळं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुकं लहुकं' ति पदेहि पठवी-धातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उस्मासहगतो च विज्जाण-सहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च [३३३] कम्मञ्जतरो चा" [] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुभूतं पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फस्सं दुक्खसम्फस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फस्सा पि अत्थि दुक्खसम्फस्सा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फस्सा पठवीधातु मुदुतलुण्हत्थे दहरे पादे सम्भा-हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्भाह तात, सम्भाह ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरित्वा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा वायोधातु उण्ह-समये वत्तसंपन्नं दहरे वीजनेन वीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'वीज ताता' ति वदापनाकारं करोति । थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्भाहन्ते अट्ठीनं भिज्जनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आभटे 'अपनेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये वीजनेन वीजन्ते 'अपेहि, मं मा वीजा' ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फस्सता दुक्खसम्फस्सता च वेदितव्वा । थं फोट्ठब्बं अनिदस्सनं सप्पटिघं [§६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चत्तूहि चत्तूहि नयेहि पतिमण्डिता तेरस्स वारा हेट्ठा रूपायर्तनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? घट्टेन्ति । एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविज्जाणं उप्पज्जति नुप्पज्जती ति ? नुप्पज्जति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.३४. ३ See ४.५५.

(९६) तत्थ आमुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आमटे एकं सित्थं गहेत्वा थदं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आमुजति । उण्होदके हत्थं ओतोत्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आमुजति । उण्हसमये वातपानं विवरित्वा वातेन सरीरं पहारापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [३३४] पहरन्ते किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, वायोधातुमेव पन आमुजति । एवं आमुजनवसेन आरम्मणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपक्खलति^१ वा सीसेन वा खक्खं पहरति भुज्जन्तो वा सक्खरं डंसति, सो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्मणं करोति । अग्गिं अक्कमन्तो पि किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्मणं करोति । ब्रह्मवातो कण्णसक्खलिं पहरित्वा बधिरभावो करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्मणं करोति । यं किंचि धातुं आरम्मणं करोन्तस्स कायविज्झाणं पि एकप्पहारेन नुप्पजति । सूचिकलपेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति । यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविज्झाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिघंसो ब्रलवा होति तत्थ तत्थ पठमं उप्पजति । कुक्कुटपसेन वणे धोवियमाने^२ पि अंसु अंसु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविज्झाणं उप्पजति । एवं उस्सदवसेन आरम्मणं करोति । उस्सदवसेनेव कायविज्झाणं उप्पजति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्मणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकारेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि 'तानि चेतियानि चेव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानी च ओल्लोकेस्सामी' ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुं पि पस्सितुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । केलासकूटपटिमाणं पन म्हाँचेतियं ओल्लोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सब्बतुरियेसु पग्गहितेसु रूपारम्मणं विस्सज्जेत्वा सद्धारम्मणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुप्फेसु वा गन्धेसु वा आगतेसु सद्धारम्मणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्मणं संकमति । एवं विसयाधिमत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [३३५] आपोधातुनिद्देसे [§ ६५२] आपो ति सभावनिद्देसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनसं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनभावो । अयपिण्डि-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आवन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताय आवद्धत्ता तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पम्बत-नालट्टि-हृथिदन्त-गोसिंगादीसु पि एसेव नयो । सम्बानि हेतानि आपोधातु एव आवन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आवद्धत्ता व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताव आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आवन्धति । यदि फुसित्वा आवन्धेय्य फोट्टुब्बायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातूनं पि सेसधातूसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा वित्थंमेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा व वित्थंमेति । उच्चलुरसं पचित्वा फाणितपिण्डे कथिरमाने आपोधातु यद्धा होति न होती ति ? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पठवीधातु कक्खळलक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसाकारेन ठितैभावं विजहति, लक्खणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खळलक्खणा हि पठवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डिकाकारेन ठितभावं विजहति, लक्खणं न विजहति ।

(१०३) चतुन्नं हि महामूतानं भाव^२ञ्जयत्तमेव होति, लक्खणं^२ञ्जयत्तं नाम नत्थि । तस्स अभावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अं० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुन्नं महामूतानं अञ्जयत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न त्वेव बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अञ्जयत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनन्द, कक्खळत्त-लक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अञ्जयत्तं नाम नत्थी ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो पेसु उपादिन्नरूपादिनिहेसेसु उपादिन्नपदादीनं अत्थो

मातिकाकथाय वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । चक्खायतनादीनि हेट्ठां वित्थारितानेव । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम । उपादिन्ननिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकन्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अत्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि 'यं वा पना ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन वित्थारितानि । इमिना उपायेन सब्ब-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितब्बो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उमिन्नं पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीनं [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अञ्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अञ्जस्मा रूपजनकपच्चया उप्पज्जन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेसं अनुप्पत्ति परतो^१ आविभवस्सति । अनुपादिन्नं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिन्नादि-गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अञ्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितब्बानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जत्ति-वचीविज्जत्ती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पञ्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तन्नस्सितत्ता । यथा अनि-च्चस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पञ्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं । न पनेतं चित्तेन सहभूतानि विय, वेदनादयो विय च उप्पज्जति । चित्ता-नुपरिवत्तिताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पञ्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवत्ती ति वुत्तं ।

(१०७) ओल्लारिकं [§ ६७५] ति वत्थारम्मणभूतत्ता संघट्टनैवसेन गहे-तब्बतो थूलं । वुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितब्बं । दूरे [६७७] ति घट्टन-वसेन अगहेतब्बत्ता दुविज्जेय्यमावेन समीपे ठितं पि दूरे । इतरं पन घट्टनवसेन गहेतब्बत्ता सुविज्जेय्यमावेन दूरे ठितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठा वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बा ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसादसंघट्टनं. ६ M., PTS-दुप्परिज्जेय्यं. ७ M., PTS-सुपरिज्जेय्यं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तान्त्यो येव । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदामावेन आदितो पट्ठाय पुच्छं अकत्वा वै **रूपायतनं दिट्ठं सहायतनं सुतं** [§९६१] ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकेत्वा दक्खितुं सक्का ति 'दिट्ठं' नाम जातं । सहायतनं सेतेन सह सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं घ्राण-जिह्वा-कायेहि पत्वा गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वत्तेन **मुतं** नाम जातं । फुसित्वा विज्जाणुप्पत्तिकारणतो 'मुतं' नामा ति वुत्तं । सब्बमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्वं ति **मनसा विज्जातं** नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिद्देशे [§§९६२-६६] **कक्खळं** ति थद्धं । खरमेव **खरगतं**^१, फरस्स ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावैनिद्देशा येव । **अज्झत्तं** ति नियक^२-ज्झत्तं । **बहिद्धा** ति बाहिरं । **उपादिन्नं** ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन सरीरट्ठकस्सेतं गहणं । सरीरट्ठकं हि उपादिन्नं वा होतुं अनुपादिन्नं वा, आदिन्नगहित-परामट्ठवसेन उपादिन्नमेव नाम जातं । **तेजोगतं** [§९६४] ति सब्बतेजसु गतं उण्हत्त-लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । **उस्सा** ति उस्साकारो । **उस्सागतं** ति उस्सामावं गतं । उस्साकारस्सेवेतं नामं । **उसुमं** ति बलव-उस्सा । उसुममेव उसुममावं गतं ति **उसुमगतं** । वायनकवसेन **वायो** [§९६५] । वायो एव वायोभावं गतत्ता **वायोगतं** । थंभितत्तं ति उप्पलनाळतत्तादीनं विय वात-पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छद्विधादिसंगहानं तिण्णं ओसानपदस्स भेदामावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वा व निद्देशो कतो । तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितुं सक्का ति **चक्खुविज्जेय्यं** [§९६७] ...पे०... मनोविज्जेय्येन जानितुं सक्का ति **मनोविज्जेय्यं** ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्का ति **मनोधातुविज्जेय्यं** [§§९६८-६९] । **सब्बं रूपं** ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि **मनोविज्जाणधातुया** अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सब्बं रूपं' ति वुत्तं । सम्मासंबुद्धेन हि अभिधम्मं पत्वा नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अभावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सब्बं रूपं' ति आह । **सुखसम्फस्सो** [§९७०] ति सुखवेदनापटि-लामपच्चयो । **दुक्खसम्फस्सो** ति दुक्खवेदनापटिलामपच्चयो । इथा पि फोट्ठब्बा-रम्मणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§§९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so.

२ M.- खरिगतं.

३ M., PTS.- भाव°.

४ M.- होति.

एकादसके [§§९७८-८०] अट्टेकादस आयतनानि विभक्तानि । तेसं तेसं निद्देश-
बारा हेट्टावुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वा । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असंमोहत्यं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कन्नं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्वं । तत्थ 'समोधानं' ति सब्बमेव हि रूपं समोधानतो
चक्खायतनं ... पे० ... कवळिंकारो आहारो [§५९६], फोट्टव्वायतनं आपोधातु
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरूपेणं सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्वं ।
[340] इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थी ति । केचि^१ पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी सि सम्बुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि वत्वा मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेधेतेव्वा । अपरे बलरूपेण सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेण सद्धिं अट्ठवीसति, जातिरूपेण सद्धिं एकूनतिसति, रोगरूपेण
सद्धिं समतिसं रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेसं विसुं अभावं दस्सेत्वा पटिक्खपि-
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थि ।
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता^२ निच्चताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा
विसमपच्चयसमुद्धितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनाचि समुद्दहन्ति । तत्थ चक्खुप्पसादो ... पे० ... जीवितिन्द्रियं ति इमानि अट्ठ
एकन्तेन कम्मतो व समुद्दहन्ति । कायविज्जासि-वचीविज्जत्ती ति द्वयं एकन्तेन
चित्ततो समुद्दाती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च
समुद्दाती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्दाति,
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्दाती ति तीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा ति चतुहि समुद्द-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेसं एकतो पि न
समुद्दहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुद्दहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उप्पन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिञ्चितव्वं । न हि
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव'स्स

१ See note २ on §596. २ 'अभयगिरिवासिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on ३.५५७. ४ See वि० १४.७१. वि० ९५. ५ Cf. §६६१. ६ See ४-१०५ above; also वि० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तामिं जायेय्युं तेसं पि पाक-भेदा मवेय्युं । न च पाको पच्चति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तत्थ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिनिहेसेसु 'रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं होति, एवं 'पाको' पि पच्चतु 'भेदो' पि भिज्जतु' ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिया तप्पच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती' ति ।

(११६) तत्थ सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिव्वत्ति तप्पच्चय-भाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-भेदा तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तब्बं भाविस्सती' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावक्खणे^३ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उप्पादेतब्ब-धम्मस्स उप्पादक्खणे येव आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिव्वत्ति ते धम्मक्खणस्मिं च जाति पज्जायमाना तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तस्मिं खणे सभावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेतं जायती' ति वत्तब्बं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं"^१ [सं० २. २६] ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे— 'न, परियायदेसितत्ता । तत्थ हि पटिच्चसमुप्पन्नान् धम्मानं जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुप्पन्नं' ति वुत्तं । 'यदि एवं, तयं^२ पेतं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निव्वानं विय वा निच्चं' ति चे— 'न, निस्सयपटिवद्भवुत्तितो; पठवीआदीनं हि निस्सयानं भावे जाति-आदित्तयं पज्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पज्जायति, तस्मा न निच्चं । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं वुत्तं— "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं"^३ [सं० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्दहन्ती^४ ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमज्जो पि अत्थो । तस्सायं मातिका— 'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं^५ आहार-

१ i. e. जरता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०—omit.

३ PTS—पच्चयानुभवक्खणे, M.—पच्चयानुभवक्खणे. ४ i. e. जाति-जरा-भंगसेखात्. (अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.

६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विमु० ११. १४, १११.

पञ्चयं आहारपञ्चयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपञ्चयं उतुपञ्चयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपञ्चयं चित्तपञ्चयउतुसमुद्धानं'ति । तत्थ चक्खुप्पसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्सु-हत्थिदन्ता-अस्सवाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपञ्चयं' नाम । चक्करतनं देवतानं उय्यान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबळिकारो आहारो द्वित्रं पि रूपसन्ततीनं पञ्चयो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिन्नस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पञ्चयो होति, कम्मजस्स अनुपालको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपञ्चयं' नाम । विसभागाहारं सेवित्वा आतपे गच्छन्तस्स काळकुट्टादीनि उप्पज्जन्ति, इदं 'आहारपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्झं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं [३४३] 'उतुपञ्चयं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्झं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं 'उतुपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तिस्सो येव सन्ततियो षट्ठेतुं सक्कोति । न ततो परं । इममत्थं अनुपादिन्नकेना पि दीपेतुं वट्ठति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लहको । उतुपञ्चया नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे^१ बीजानि विरुद्धन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चति, पञ्चता नीला खायन्ति, समुहो वट्ठति, एवं उतु-पञ्चयउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपञ्चयेन पञ्चयो"^२ [तिकप०५] ति इदं 'चित्तपञ्चयं' नाम । आकासे अन्तलिक्खे हँत्थिं पि दस्सेन्ति, अस्सं पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनाव्यूहं^३ दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्फन्नं' ति पण्णरसं रूपा परिनिष्फन्ना नाम, दस रूपा अपरिनिष्फन्ना नाम । 'यदि अपरिनिष्फन्ना, असंखता नाम भवेय्युं' । तेसं येव पन रूपानं कायविकारो 'कायविज्जात्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जात्ति' नाम, छिद्दं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मज्जभावो 'कम्मज्जता' नाम, निब्बत्ति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जूरता' नाम, हुत्वा अभावाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सत्त्वं परि-निष्फन्नं^४ संखतमेव होती^५ ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकयाय
रूपकण्ड-वर्णना निद्धिता ।

१ सी०, म०- तिलककालकुट्ट०. २ See विसु० ११.१०५, १७.१९३-९४.
३ सी०, M.- वट्ठे. ४-४ Cf. Ps.i.१10; विसु० १२.२५; विसु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विसु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e. निष्फन्नरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सि०- अपरिनिष्फन्नं.

५

[निक्खेपकण्डवण्णना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तावता कुसलत्तिको सब्बेसं कुसलादिधम्मानं पदभाजननयेन वित्था-
रितो होति । यस्मा पन ख्वायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो वुत्तो, सेसत्तिकदुकानं
पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय
वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होति सोमनस्स-
खहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [३४४] ... पे० ... ये वा पन तस्मिं समये
अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा ठपेत्वा वेदनाखन्धं, इमे धम्मा
सुखाय वेदनाय संपयुत्ता'ति आदिना अनुक्रमेण सब्बत्तिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि
विभाजननयं सल्लक्खेतुं— तस्मा तं वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा, अञ्जेन नाति-
संखेपवित्थारेण नयेन सब्बत्तिकदुकधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला
[§९८१] ति निक्खेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि^१ वित्थारदेसनां, अट्ठकथा-
कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निक्खेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठ-
कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसंखित्तवित्थारधातुकं होति ।

(२) तयिदं, वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणवसेना
पि, निक्खेपकण्डं नामा ति वेदितव्वं । वुत्तं हेतं—

मूलतो^२ खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानी ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं ।
तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति
द्वारतो । कायद्वारप्पवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे
[§९८४] ति^३ भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिंग-नामानं
वसेन देसितत्ता अत्यादीनि निक्खिपित्वा देसितं नामा ति वेदितव्वं ।

(३) तत्थ कुसलपदिनेहसे ताव तीणी [§९८१] ति गणनपरिच्छेदो ।
कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्चय-पमव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. §1. ३ M., PTS-वेदनं. Also
of. §984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सिता. ५ M., PTS, सी० omit
नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना.
८ सि० inserts hereafter निक्खेपकण्ड.

समुद्रापक-निव्वत्तकट्ठेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानी नामवसेन दस्सेत्तुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुमलं नाम नत्थि, तस्मा चतुभूमिककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोभेन संपयुत्ते संखारक्खन्धे, अदोसांमोहा पि अलोभेन संपयुत्तसंखारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुभूमिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तकचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्धानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्दितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुभूमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुमलं तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्नं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थी ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थी ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहाँनिकट्ठं नाम । तेन लोमादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निदिट्ठेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिल्लिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिल्लिट्ठत्तिके [§§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकलिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा स-रणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति स-रणदुके' [§§ १२९४-९५] ति— इमेसु एत्तकेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§ ९८१-८३; सि०—अकुसलत्तिके. ३ § 1006. ४-४ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातब्बा; तदेकट्ठा च लोमो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सञ्जाखन्धो संस्कारखन्धो
विज्ञाणखन्धो, तं-समुद्धानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुका^२ ति; सम्मपधानविभंगे “तत्थ कतमे पापका अकुसला धम्मा^३
तीणि अकुसलमूलानि— लोमो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकट्ठ’ आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अब्धाकतपदनिर्देशो [§ १८३] उत्तानत्थो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिस्रो पञ्जत्तियो कसिणुग्घाटिमाकासं
अजटाकासं आकिञ्चञ्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्तिं च न लब्भन्ती ति वुत्तं^३ ।

(८) वेदनातिकनिर्देशो [§§ १८४-१८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-
भूमि कण्हभूमि ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिपेतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मा^३ स्सा तं पमेदं दस्सेतुं कामावचरे
ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा ।
तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व
नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिस्रो वेदना, सब्बं रूपं, निव्वानं ति इदं
न लब्भति^३ । अर्थं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्भमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया तं
सव्वं पदानुक्रमेण मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निर्देशो वुत्तमेव । यं पन
यत्थ विसेसमत्तं तदेव वक्खाम ।

(१०) तत्थ विपाकत्तिके [§§ १८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न
होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीज-
सरिक्खकफलं विय । सालिबीजरिं हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खन्तेसु पि
सालिफलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिफलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजावानि बीजतो
निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तुं वट्टति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§§ १९०-१९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा
“अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं चूळपितुथेरो” ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010. २ “आचरियहि” (अत्थ० यो० p. 188). ३ See the
last paragraph of three lines in § 1373.

होन्ति, मग्ग-बल-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामट्टानि अनुपादिजानेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्तत्तो अयोगुल्लो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयी न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं— इमे धम्मा अनुपादिन्न-अनुपादानियां [§ ९९२] ति । असंकिलिट्ठ-असंकिले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेण सद्धिं कुसलत्तिके अलब्भमाना व न लब्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिभावं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविज्जाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लब्भति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलब्भमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । सक्कायदिट्ठी ति विज्जमानट्ठेन सति खन्धपञ्चकसंखाते काये; सैयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठि' । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमादानं पन सीलव्वतपरामासो नाम ।

(१४) इध्धा [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कथंचि लोकं उपादाय वुच्चति । यथाह— "इध तथागतो लोके उपज्जती" [दी० १.६२] ति । कथंचि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथंचि ओकासं । यथाह—

इधेव तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥ कथंचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह— "इधहं भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(१५) अस्सुतवा पुथुज्जनो ति एत्थ पन

'आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आयतन-पच्चयाकार-सतिपट्टानादीसु उग्गह-परिपुच्छा विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपटिसेधको नेव 'आगमो', पटिपत्तिया अधिगन्तव्वस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सती; न ताव गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति कःवा वुत्तो । पुरिमो एव पथानो [मूलटीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149) —भमिस्ता येव इन्दसालगुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

‘आगमाधिगमामावा ज्ञेय्यो अस्तुतवा इति’ ।

(१६) पृथूनं जननादीहि^१ कारणेहि पृथुज्जनो ।

पृथुज्जनन्तो गधत्ता पृथुवायं^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पृथूनं नानपकारानं किलेसादीनं जननादीहि पि कारणेहि पृथुज्जनो । यथाह— “पृथुं किलेसे जनेन्ती ति पृथुज्जना । पृथु अविहतसक्कायदिट्टिका ति पृथुज्जना । पृथु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिका ति पृथुज्जना । पृथु सञ्जगतीहि अबु-
द्धिता ति पृथुज्जना । पृथु नानामिसंखारे अमिसंखरोन्ती ति पृथुज्जना । पृथु नाना-
ओघेहि बुद्ध्यन्ती ति^४ पृथुज्जना । पृथु नानासंतापेहि संतप्पन्ती ति पृथुज्जना । पृथु
नानापरिळाहेहि परिड्यन्ती ति पृथुज्जना । पृथु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा-
गथिता मुन्छिता अञ्जोपन्ना लग्गा लगिता पल्लिवुद्धा ति पृथुज्जना । पृथु पञ्चहि
नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिता ति पृथुज्जना”
[नि० १४६, २४८] । पृथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीच-
धम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्ता ति पि पृथुज्जना । पृथु* वा अयं— विंसु येव
संखं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पृथुज्जना ।

एवमेतेहि ‘अस्तुतवा पृथुज्जनो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

दवे पृथुज्जना वुत्ता बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पृथुजनो एको कल्याणको पृथुज्जनो^५ ति ॥

द्वे पृथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपृथुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितव्वो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीसु अरिया ति आरर्कत्ता किलेसेहि,
अनये न इरियन्तो, अये इरियन्तो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च
पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुच्चन्ति । बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह—
“सदेवके भिक्खवे लोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुच्चती” [] ति ।
सप्पुरिसा ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्व्वा ।
ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] खब्बे व वा एते
द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि ।
यथाह—

यो वे कतञ्चू^६ कतवेदि^७ धीरो । कल्याणमित्तो दळ्हमत्ति च होति ।

दुक्खितस्स सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाविधं सप्पुरिसं बदन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दळ्हमत्ति च होती’ ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जु-
तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्वायं पृथुज्जनादाहि. २ PTS—चाय. ३ See DCm. i. 59.
४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS— पे०. ६ सि०—
ओफुता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अ० ४.१४५, वि० ३७२.
९ See विसु० १६.२०. १० See A. i. 61. * म० १.६१.

(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेषु आणेन अदस्सावी इध अधिप्पेत्तो । मंसचक्खुना हि दिब्बचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेसं चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वथु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको बुद्धपव्वजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम भन्ते कीदिसा?’ । थेरो आह— ‘इधेक्कच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुज्जाना आवुसो अरिया’ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, आणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— “किं ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती” [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [351] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो पद्धानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो आणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पद्धानविनयो पि तदंगप्पहानं विक्खंमनप्पहानं समुच्छेदप्पहानं पटिप्पस्सद्धिप्पहानं निस्सरणप्पहानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेण उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सोतानि लोकरिंम (अजिता ति भग्वा) सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीयेरे” [सु० १०.३५] ति ॥

अयं आणसंवरो । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्तिसंवरो । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

सम्बो पि चायं संवरो यथासकं संवरितम्बानं विनेतम्बानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरो, विनयनतो विनयो ति वुच्चति । एवं ताव 'संवरविनयो' पञ्चधा भिज्जती ति वेदितम्बो ।

(२२) तयो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेसु पटिपक्खमावतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अंगस्से पहानं, सेय्यथीदं — नामरूपवत्थानेन सक्कायदिट्ठिया^१, पच्चय- [352]-परिग्गहेन अहेतु-विसमहेतुदिट्ठिनं, तस्सेव अपरमागेन कंखावितरणेन कथं कथिमावस्स, कलापसम्मसनेन 'अहं ममा' ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुञ्चितुकम्मतजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्मद्वितिया निब्बाने च पटिलोमगाहस्स, गोत्रभुना संखारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं 'तदंगप्पहानं' नाम । यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिमावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मनं पहानं, एतं 'विकखंभैनप्पहानं' नाम । "यं चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो^२ अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पहानाया" [] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्चन्तं अप्पवात्तिमावेन पहानं, इदं 'समुच्छेदैप्पहानं' नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, एतं 'पटिप्पस्सद्धिप्पहानं' नाम । यं सम्बसंखत-निस्सट्ठत्ता पहीनसम्बसंखतं निम्बानं, एतं 'निस्सरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सम्बं पि चेत्तं पहानं यस्मा चागट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा 'पहानविनयो' ति वुच्चति । तं-तं-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं पहानविनयो ति वुच्चति । एवं पहानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितम्बो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्पहीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं 'अविनीतो' ति वुच्चति ।

(२४) [353] एस नयो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निजानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह — "ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS-यथा. २ PTS अत्थस्स, म०, मि०-अनत्थस्स. ३ विसु०- २२.११२. ४ सि०- निम्बानेन. ५ सि०- भावस्स. ६ Last clause not found in विसु० and last but one is an improvement upon that in विसु० २२.११२. ७ विसु०- २२.१११. ८ M., PTS, म०- मग्गवतो, सि०- मग्गभावतो. ९ विसु०- २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिसविनया, ये व ते सप्पुरिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मे^२ ति वा सप्पुरिसधम्मे ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे सभे समभागे तज्जाते^५ तं येना^६] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— ‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेलप्पदीपस्स ज्ञायतो या अच्चि सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अच्चिं च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिप्पस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायावन्तं रुक्खं^३ विय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तानि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुष्परिं गन्धं^३ विय, अत्तानि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, कण्डके मणिं^३ विय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति^१ पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पठममग्गावज्झा ति वेदितब्बा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरीरे वा गुणे वा उभयत्थ वा कंखति । सरीरे कंखमानो ‘द्वत्तिसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरीरं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बञ्जुतजाणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उभयत्थ कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जनव्यामप्यभानुरञ्जिताय सरीरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बजेय्यजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-

१ म०, सि०— अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M, PTS insert hereafter इमेसु.

आणं पटिविञ्चित्वा ठितो लोकतारको^१ बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी^२ ति कंखति ।
अयं हि^३स्स अत्तमावे गुणे वा कंखन्तो उभयत्थ कंखति नाम ।

(२८) विचिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं असक्कोन्तो किञ्छति
किलमति । नाधिमुच्चती ति तत्थेव अधिमोक्खं न लभति । न संपसीदती
ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति^४ । धम्मे
कंखती ति आदीसु पन ‘किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि
चत्तारि सामञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमत्तमहानिब्बानं नाम
अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि ‘अयं धम्मो निव्यायानिको नु खो अनिव्यायानिको’
ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] ‘चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका
ति इदं संघरतनं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि, ‘अयं संघो सुपटिपन्नो नु खो
दुप्पटिपन्नो’ ति कंखन्तो पि, ‘एतस्मिं संघरतने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो
नत्थी’ ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । ‘तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो
नत्थी ति कंखमानो पि, ‘तिस्सो सिक्खा सिक्खितपच्चयेन आनिसंसो अत्थि नु खो
नत्थी’ ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुब्बन्तो बुचति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो
अनागतानि । तत्थ अतीतेषु खन्धादीसु ‘अतीतानि नु खो, न नु खो’ ति
कंखन्तो पुब्बन्ते कंखति नाम । अनागतेषु ‘अनागतानि नु खो, न नु खो’ ति
कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उभयत्थ कंखन्तो पुब्बन्तापरन्ते कंखति नाम ।
‘द्वादसपदिकं पच्चयवद्दं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापटिच्च-
समुप्पन्नेसु धम्मेसु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं* जरामरणादीनिं
पच्चया ‘इदप्पच्चया’ । इदप्पच्चयानं भावो ‘इदप्पच्चयता’ । इदप्पच्चया एव वा
‘इदप्पच्चयता’; जाति-आदीनिं एतं अधिवचनं । जाति-आदीसु तं तं पटिच्च-
आगम्म समुप्पन्ना ति ‘पटिच्चसमुप्पन्ना’ । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-
समुप्पन्नेसु च धम्मेसु कंखती ति ।

(३०) सील्लेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वत्तेना ति गोवता-
दिना । सील्लब्धेतेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेससुद्धि; परमत्थसुद्धिभूतं वा
निब्बानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इध पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च
पालिया [§ १००२] दिट्ठिसिकिलेसो विचिकिच्छाकिलेसो ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— नायको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give
it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not con-
tain these words commented upon. Perhaps, the Commenta-
tor's text contained these words. ३ M., PTS- वा. ४ See
५.४-६ above. * मो० ३.५५.

लोभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे अट्ट अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति सब्बे पि^१मे पहानेकट्ठो हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठ^२ पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्वीसु असंखारिकादिट्ठचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजार्ता लोभो^३ मोहो उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-ससंखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजार्ता लोभो^४ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठस्मिं येव सहजेकट्ठं लुब्धती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्टहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिब्भोगं वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेना ति एवं एकेकेन सम्प-युत्तता दीपेतब्बा । तत्थ लोभे गहिते, मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं संखारखन्धे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोभो दोसो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहुप्पन्नो लोभो^५ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन थीनेन तेन उद्धचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तप्पेन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोभेन ...पे०... तेन अनोत्तप्पेन समुद्धितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोतापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । ‘कस्मा पन सोतापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो’ ति ? ‘पठमं निब्बानदस्सनतो’ । ‘ननु गोत्रभू पठमतरं [357] पस्सती’ ति ? ‘नो न पस्सति; दिस्वा कत्तब्बकिचं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा पस्सती ति न वत्तब्बो । यत्थकत्थ चि र्जाजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See १.२४ above.

किञ्चनिष्कसित्या अदिट्ठत्ता 'अर्जा पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चेत्थ जनपदपुरिसो निदस्सन्' ।

(३३) अवसेसो लोभो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अञ्जे
दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि संपयोगतो पि प्हानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं
विय तेहि मग्गेहि अप्पहातब्बत्तं^१ सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन सत्तं भवे ठपेत्वा^२ अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेयुं,
नामं च रूपं च एत्थेते निरुञ्जन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि प्हानं
अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेयुं, ते उपनिस्सयपच्चयानं
किलेसानं प्हानत्ता पहीना ति इमं परियायं सन्धाय वुत्तं ति वेदितब्बं ।

(३५) दस्सनेन पहातब्बहेतुत्तिके [§§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातब्बे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठभावेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातब्बेसु हेतुसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोभदोसा च मोहेना ति पहातब्बहेतुकपदे ते'^३ संगहं गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो
पन मोहो अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतु येव, न सहेतुको ति तस्स प्हानं
दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बहेतू [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिय-
पदे उद्धच्चसहगतस्स मोहस्स प्हानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातब्बहेतू
[§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो,
विचिकिच्छासहगतो विय अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातब्बहेतुकपदं न
भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुमलगहणं
विचिकिच्छाउद्धच्चमहगतानं मोहानं संगहत्थं कतं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा
पहातब्बहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्थारम्मणत्तिके [§§ १०२२-१०२४] आरब्भा ति आरम्मणं
कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे आरम्मणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mention-
ed in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii. p. 460, note.

३ सि०- प्हानत्तं. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Cont-
roversy p. 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i. 223; Dialogues
i. 283. ७ M., PTS- पेते (पि+पेते). ८ M., PTS insert hereafter
मोहो.

उपपन्ना परित्तरम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उपपन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उपपन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परित्ता पि होस्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानी ति अनन्तरायेन फलदायकानि; मातुघातकम्मादीनं^१ एतं अधिवचनं । एतेसु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिव्राहित्वा अज्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुपमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमयपाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भिक्सुसंधस्स यावजीवं चत्तारो पच्चये ददतो पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिव्राहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिट्ठि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नत्थिकवादेसु अज्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसहस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणात्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति लोकुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्गहेतुकनिद्देसे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेसमग्गंगानं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे^२ उपन्नहेतूहि^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपत्तिं करित्वा ति आरम्मणाधिपत्तिं कत्वा । ते च खो पारित्थममा व होन्ति । अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपत्तिं लब्धति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्खमानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । ‘यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरं करोति न करोती’ ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति ठपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवत्थो । वीमंसाधिपतेय्यं^४ ति इदं सहजाताधिपत्तिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपत्तिं नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपत्तिं चैव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-१ सि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातककम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गान. ४-४ सि०-मग्गेन उपन्नहेतू ति. ५ All authorities but म०- वीमंसाधिपतेय्येना ति.

(४०) उप्पन्नत्तिकनिर्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निब्बत्ता, पटि-
लद्धत्तमावा । भूता ति आदीनि तेसं येव वेवचनानि । जाता एव हि भावप्पत्तिया
भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता सज्जाता । निब्बत्तिलक्खणं पत्तत्ता निब्बत्ता । उपसग्गेन
पन पदं वड्डेत्वा अभिनिब्बत्ता ति वुत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता ।
पुब्बन्ततो उद्धं पन्ना ति उप्पन्ना । उपसग्गेन पदं वड्डेत्वा समुप्पन्ना ति वुत्ता ।
निब्बत्तट्ठेनेव उद्धं ठिता ति उट्ठिता । पच्चयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता ।
पुन उप्पन्ना ति वचने कारणं हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । उप्पन्नंसेन संगहिता
ति उपन्नकोट्ठासेन गणनं गता । रूपा वेदना सज्जा संखारा विज्जाणं ति
इदं नेसं समावदस्सनं । दुतियपदनिर्देशो [§ १०३६] वुत्तपटिसेधनयेन वेदितब्बो ।
ततियपदनिर्देशो [§ १०३७] उत्तानत्थो व ।

(४१) अयं पन तिको द्विचं अद्धानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकास्स
हि कम्मस्स विपाको दुविधो— खणप्पत्तो, अप्पत्तो च । तत्थ ‘खणप्पत्तो’ उप्पन्नो
नाम । ‘अप्पत्तो’ चित्तानन्तरे वा उपपज्जतु, कप्पसत्तसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चय-
ट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथो^२ह— “तिट्ठते-
वायं पोढ्ढपाद अरूपी अत्ता सज्जामयो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा व सज्जा
उप्पज्जन्ति अब्बा व सज्जा निरुज्झन्ती” [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरूपे कामा-
वचरसज्जापवत्तिकाले किञ्चा पि मूलभवंगसज्जा पि निरुद्धा कामावचरसज्जाय पन
निरुद्धकाले अवस्सं सा उप्पज्जिस्सती ति अरूपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं
अगत्त्वा ‘तिट्ठतेव’ नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकास्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुसलाकुसलकम्मं सच्चं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स
ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अद्भुवविपाकं च ।
तत्थ पञ्च आनन्तरियकम्मानी, अट्ठ समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं
‘धुवविपाकं’ नाम । [361] तं पन खणप्पत्तं पि अत्थि, अप्पत्तं पि । तत्थ
‘खणप्पत्तं’ उप्पन्नं नाम । ‘अप्पत्तं’ अनुप्पन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे
वा उप्पज्जतु कप्पसत्तसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुप्पन्नं नाम न होति,
उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । मेत्तेय्य-वोधिसत्तस्स मग्गो अनुप्पन्नो नाम, फलं
उप्पादिनो धम्मा येव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिर्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधप्पत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणता ति पकतिविजहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखातं अर्थं

१ म०, सि०- संयोगे. २ In Dhs. text §1035, put the comma
before उप्पन्ना instead of after the word. ३ See ३.२८३; also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०- यथा हि तिट्ठते पढाय.

गता ति अत्थंगता । अब्भत्थंगता ति उपसग्गेन पदं वड्ढितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निब्बत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्ज्ञा संस्कारा विज्झाणं । पुरतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्मणत्तिकनिद्देसे [§§१०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितब्बा । ते हि अतीतादीनि आरब्भ उप्पज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिद्देसे [§§१०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सब्बसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिवचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकस्स पुग्गलस्स सन्तका । उपादिन्ना ति सरीरदुका । ते हि कम्मनिब्बत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपराभट्टवसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§१०४५] ति अत्तानं ठपेत्वा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§१०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्मणत्तिकस्स पठमपदे [§१०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितब्बा । [362] दुतिये अप्पमाणा पि । ततिये परित्तमहग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन ब्रहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्मणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिक-निद्देसो [§§१०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२ दुक्खवण्णना^१]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिद्देसे [§१०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंगिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुदा, रक्खती ति अत्थो । अनुद्दोकारो अनुदायना । अनुदायितस्स भावो अनुदायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सब्बेहि पि इमेहि पदेहि उपचारप्पनप्पत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोक्कियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिद्देसे [§१०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पज्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

^१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०-अत्तनो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५१५०). ४ Continues up to ५.१०६. ५ M., सी०-अनुदायकारो.

वेक्खणासु एव । तथा पटिपदाय । पुब्बन्ते ति अतीतकोट्ठासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्ठासे । पुब्बन्तापरन्ते तितदुभये । इदं पञ्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निब्बत्तं ति, एवं पञ्चयेसु च पञ्चयुप्पन्नधम्मेषु च आणं ।

(४७) लोमनिर्देशे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमर्थो—
रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुरुज्झती ति अनुरोधो, कामेती ति अर्थो । यत्थ कथञ्चि भवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो चा ति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्भणे सकिं उप्पन्ना तण्हा 'नन्दी' । पुनपुनं उप्पज्जमाना 'नन्दीरागो' ति वुच्चति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनद्वेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अर्थो । इच्छन्ति एताय आरम्भणानी ति इच्छा । बहलकिलेसभावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिलित्वा परिनिद्वेत्त्वा गहणवसेन अज्झोसानं । इमिना सत्ता गिज्झन्ति, गेधं आपज्जन्ती ति गेधो; बहलद्वेन वा गेधो । "गेधं वा पनं वनसण्डं" [] ति हि बहलद्वेनेव वुत्तं । अनन्तरपदं उपसम्भवसेन वड्डितं । सम्बतो-
भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति संगो; लग्नद्वेन वा संगो । ओसीदनद्वेन पंको । आकड्डनवसेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकड्डति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिव्वत्ति" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वञ्चनद्वेन माया ।
(४८) वट्ठस्मिं सत्तानं जननद्वेन जनिक्का ।

"तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती" [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । घट्टन-
द्वेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते चुतिपटिसंघिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुन्नकारो विय पिलोतिकाय पिलोतिकं; तस्मा घट्टनद्वेन सिव्वनी ति वुत्ता । अनेकप्पकारं विसमजालं तण्हाविप्फन्दितनिवेससंखातं वा जालमस्स अत्थी ति जालिनी । आकड्डनद्वेन सीघसोता सरिता विया ति सरिता^१ । अल्लद्वेन वा सरिता । वुत्तं हेतं—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो" [ध० ३४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि चा ति अयं हेत्थ अर्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसवो ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-
क्कती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddeśa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ अं० १.१५४ reads गेधं वा महावनसण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अं० ४.१९९. ५ M. सी०—सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०—विसटा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसप्पतीति^१ विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सहै गन्धे रसे फोट्ठ्वे धम्मे कुले गणे विसता वित्थता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनैट्ठेन कुम्मानु-
बन्धनं सुत्तकं विया ति सुत्तं । वुत्तं हेतं—“सुत्तकं ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेतं
आधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीसु पि वित्थतट्ठेन विसटा ।

(४९) तस्स तस्स पटिलामत्थाय सत्ते आयूहापेती^२ ति आयूहनी ।
उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायट्ठेन दुत्तिया । अयं हि सत्तानं वट्ठस्मिं उक्कण्ठितुं
न देति, गतगतट्ठाने पियसहायो विय अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुत्तियो पुरिसो दीघमद्धान संसरं ।

इत्थभावञ्जथामावं संसारं नातिवत्तेती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पाणिधानकवसेन पाणिधि । भवनेत्ती ति भवरज्जु । एताय हि सत्ता, रज्जुया
गीवायं बद्धा गोणा विय, इच्छित्तिच्छित्तट्ठानं नीयन्ति । तं तं आरम्भणं वनति
भजति अल्लीयती ति वनं । याचती ति वा वनं । वनथो ति व्यञ्जनेन पदं
वट्ठितं । अनत्थरुक्खानं वा समुट्ठापनट्ठेन गहनट्ठेन च वनं विया ति ‘वनं’;
बलवतण्हायेतं नामं । गहनतरट्ठेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छेत्वा वनं च वनयं च निब्बना होथ भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्थवनवसेन संथवो; संसग्गो ति अत्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासंथवो
च मित्तसंथवो च । तेसु इध तण्हासंथवो अधिप्पेतो । सिनेहनवसेन सिनेहो ।
आलयकरणवसेन अपेक्खती ति अपेक्खा । वुत्तं पि चेत्तं— “इमानि ते देव
चतुरासीतिनगरसहस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीविते
अपेक्खं कैरोही” [दी० २.१९०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटि-
येक्के पाटियेक्के आरम्भणे बन्धती ति पटिवन्धु । जातकट्ठेन वा पाटियेक्को बन्धू
ति पि पटिवन्धु । निच्चसन्निरिसितट्ठेन सत्तानं तण्हासमो बन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्भणानं आसनतो आसा । अज्झोत्थरणतो चैव तित्तिं अनु-
पगन्त्वा व परिभुञ्जनतो चा ति अत्थो । आसिसनवसेन आसिसना । आसिसित-
मावो आसिसितत्तं । इदानि तस्सा पवत्तिट्ठानं दस्सेतुं रूपासा ति आदि वुत्तं ।
तत्थ आसिसनवसेन आसा ति आसाय अत्थं गहेत्वा रूपे आसा रूपासा ति एवं
नव पि पदानि वेदितव्वानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि ।
परिक्खारलोभवसेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— ‘आपादनं’ । ३ सी०,
M, PTS— कुम्मानु^०; सि०— कम्मानु^० । ४ M. - आयूहती ति । ५ See A ii.10.
६ सि०, म०— दुक्खानं । ७ Dialogues ii. 223.

अतित्तियक्त्युवसेन गहट्टानं । न हि तेसं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अत्थि । 'इदं मय्हं एतं मय्हं' ति वा 'असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं' ति वा एवं सत्ते जप्पपेती ति जप्पा । परतो द्वे पदानि उपसग्गेन वट्ठितानि । ततो परं अञ्जेनाकारेण विम-जितुं आरद्धत्ता पुनं जप्पा ति वुत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितस्स भावो जप्पितत्तं । पुनपुनं विसये लुप्पति आकट्ठती ति लोलुपो । लोलुप्सम भावो लोलुप्पं । लोलुप्पाकारो लोलुप्पायना । लोलुप्समंगिनो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छञ्जिकता ति याय तण्हाय लाभट्टानेसु, पुच्छ चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेती ति साधुकामो^३ । तस्म भावो साधुकम्यता । [366] माता-मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उप्पन्नलोभो विसमलोभो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उप्पन्नो छन्दरागो अधम्मट्ठेन 'अधम्म-रागो', विसमट्ठेन 'विसमलोभो' ति वेदितव्वो । आरम्भणानं निकामनवमेनं निकन्ति । निकामनाकारो निकामना । पत्थनवसेन पत्थना । पिहायनवसेन पिहना । सुट्ठ पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेसु तण्हा कामतण्हा । रूपरूपमवे तण्हा भवतण्हा । उच्छेदसंखाति विमवे तण्हा विभवतण्हा । सुद्धे रूपमवदिमं येव तण्हा रूपतण्हा । अरूपमवे तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो दिट्ठि-रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सद्धे तण्हा सद्ध-तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एसेव नयो । ओघादयो वुत्तथा वं ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति आवरणं । छादनवमेन छादनं । सत्ते वट्ठरिम बन्धती ति बन्धनं । चित्तं उपगन्त्वा किलिस्मति किलिट्ठं करोती ति उपक्किलेसो । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । उप्पज्जमाना चित्तं परियुट्ठाती ति परियुट्ठानं; उप्पज्जितुं आपदानेन कुसलवारं गण्हाती ति अत्थो । "चोरा मग्गे परियुट्ठिसु धुत्ता मग्गे परियुट्ठिसू" [] ति आदीसु हि मग्गं गण्हिसू ति अत्थो । एवमिधा पि गहणट्ठेन परियुट्ठानं वेदितव्वं । पल्लिवेठनट्ठेन लता विद्या ति लता । "लता उम्मिज्ज तिट्ठती" [ध० ३४०] ति आगतट्टानं पि अयं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि वत्थूनि इच्छती ति वेविच्छं । वट्ठ-दुक्खस्स मूलं ति दुक्खमूलं । तस्मेव दुक्खस्स निदानं ति दुक्खनिदानं । तं दुक्खं इतो पमवती ति दुक्खप्पमवो । बन्धनट्ठेन पासो विद्या ति पासो । मारस्स

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४३, ७९. २ मि०, M., PTS-उञ्चिकता; म०-पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS-साधुकम्यो. ४ M., PTS-निकामना. ५ See २.४४अ-४६; २.५०. ६ म०-कुलवार; सि०-कुलवाचारं. ७ Cf. येरा अ० on verse 25 (येरी No 22.).

पासो मारपासो । दुग्गिलनट्टेन बलिसं विया ति बलिसं । मारस्स बलिसं मार-
बलिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्रमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेती
ति इमिना परियायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्दनट्टेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणट्टेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनखा
गद्दुल्लवद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दल्लवन्धनट्टेन गद्दुल
विया ति गद्दुलं । तण्हा व गद्दुलं तण्हागद्दुलं । दुप्पूरणट्टेन तण्हा व समुदो ति
तण्हासमुदो ।

(५३) दोसनिद्देसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अबुद्धिं मे अक्कासि ।
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्टाने वा पन आघातो ति
अकारणे कोपो— एकच्चो हि ‘देवो अतिवस्सती’ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ति
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ति कुप्पति, वाते वायन्ते पि कुप्पति,
अवायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्जितुं असक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पारुपितुं
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुकस्स कुप्पती ति इदं सन्धाय वुत्तं—
अट्टाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नवमुं ठानेसु सत्ते आरब्ध
उपपन्नता कम्मपथमेदो होति । अट्टानाघातो पन संगारे उपपन्नो कम्मपथमेदं न
करोति । चित्तं आघातेन्तो उपपन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पटिघातो । पटिहज्जनवसेन पटिघं । पटिविरुज्झती ति पटिविरोधो ।

(५४) कुपनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं ।
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मनं पदूमयमानो उपपज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्झितस्स
भावो कुज्झितत्तं । इदानी अकुसलनिद्देसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ... पे० ... कुज्झितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुच्चति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पटिसेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिद्देसो [§ १०६१] अमोहनिद्देसे वुत्तपटिपक्खनयेन
वेदितव्वो । सब्बाकारेण पनेस विमंगट्ठकथार्ये आविमविरसति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन°. २-२ §1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm. 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्विन्नं वा एकतो उप्पत्तिं सहेतुको च । विचिकिच्छुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-संप्रयुक्तदुकानिहेसे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकनिहेसे [§ १०८५-८६] पुरिमदुके वुत्तं असंखतधातुं सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति एकवचननिहेसो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्धट्ठा इमे धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंभिनयेन बहुवचनं कतं । इमे धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिहेसे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणेन विजानितब्बा । सेसपदेसु पि एसेव नयो । एत्थ च केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-विज्जाणेन वा विजानितब्बा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितब्बा । 'एवं सन्ते द्विन्नं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होतो' ति हेट्ठो वुत्तत्ता 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या' [§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सद्दो न चक्खु-विज्जेय्यो ति इममत्थं गहेत्वा 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या' ति अयमेको दुको ति वेदितब्बो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा वीसति दुका विभक्ता ति वेदितब्बा ।

(५८) [369] किं पन 'मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या' ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, ववत्थानाभावतो पन न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति ववत्थानं अत्थि, एवं मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानाभावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन केनचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अवुत्तो पि यथालाभवसेन वेदितब्बो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मेहि कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि^१ अविज्जेय्या^२ । तेहि येव रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निब्बानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०-^०वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-३ सी०, सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विञ्जेय्या केहिचि अविञ्जेय्या । ते पि च मग्गफलानं अविञ्जेय्यत्ता केचिदेव विञ्जेय्या केचिदेव अविञ्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिद्वेसे [§§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपमवेसु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो^१ रागो भववसेन पत्थना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो^२ दिट्ठासवो नाम । अट्ठसु टानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु असम्मोहत्थं एकविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते चिरपरिवासियट्ठेन आसवा ति एवं एकविधा व होस्ति । चिनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय संपरायिकानं आसवानं पटिघाताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुत्तन्ते सळायेतने ताव “तयो”मे आवुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविजासवो” ति तिविधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि भिक्खवे आसवा निरयगम-[370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छक्कनिपाते आहुनेय्यसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Cf. अं० ३.३८७-९०] ति छब्बिधेन आगता । सव्वासव-परियाये ‘दस्सना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचनत्थो— पञ्चकामगुणसंखाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंखाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविजा व आसवो ‘अविजासवो’ । कामेसु [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंखातो छन्दो, न कत्तुकम्पता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थ कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारिळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामउज्झोसानं वेदितव्वं । अयं वुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम वुच्चति ।

१ मि०—सहगतो. २ दी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364, 362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ मि०, म०—पारिवासिव०. ५ म० ४.१-२०४. ६ Cf. सं० ४ २५३. ७ म० १.३-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०. म०—परिदय्हन; सि०—परिदय्हन०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु भवच्छन्दो नावसेनेव पवत्तो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पमेदो व वुत्तो । तथ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहेत्वा 'अयं लोको निच्ची ध्रुवो सब्ब-कालिको' ति गण्हन्तस्स 'सस्सते' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] अस्स-स्सतो ति तमेव लोके 'उच्छिज्जति विनस्सती' ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिणलाभिणो 'सुपमत्ते' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्ममे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च 'अन्तवा' ति गण्हन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणलाभिणो पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्ममे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च 'अनन्तो' ति गण्हन्तस्स 'अनन्तवा लोको' ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव 'जीवं' ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने 'जीवं पि उच्छिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अञ्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि 'जीवं न उच्छिज्जती' ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पठमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकच्चसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुत्थो अमराविकखेपदिट्ठि^१ । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो कत्वा, संखेपतो तयो, वित्थारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं विमानं-कापरुक्खाभरणेसु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्झा कायगन्थो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं "दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिट्ठदानं नाम न महप्फलं होति, न [372] महानिसंसं" [पटि० १४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटियो पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जासवो

१ विमु० ४.२९; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दी० १.२४.२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७९, १०३. ६ ५.७९.

अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सीतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागामि-
मग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन भवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिद्देसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमट्ठेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमट्ठेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकट्ठेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो
हीनो' ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तत्थ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । खुद्दकवत्थुके [वि० ३५३-
३५५] पन पठमकमानभाजिनिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारभाव-
निद्देसो । उस्सितट्ठेन उण्णति । यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उण्णामेति, उक्खिपित्वा
ठपेती ति उण्णमो । समुस्सितट्ठेन धजो । उक्खिपनट्ठेन चित्तं सम्पग्गण्हाती ति
सम्पग्गाहो । केतुवुच्चति बहूसु धजेषु अचुग्गतधजो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाय अचुग्गतट्ठेन केतु विद्या ति 'केतु' । केतु इच्छती ति
केतुकम्यं, तस्स भावो केतुकम्यता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—
'केतुकम्यता चित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपयुत्तं हि चित्तं केतु इच्छति ।
तस्स च भावो केतुकम्यता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निद्देसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसं^१ लामादीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिस्त्रीयनलक्खणा इस्सा । तत्थ लाभो ति चीवरादीनं चतुवं
पच्चयानं पटिलामो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं स्वीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति नै इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलामो । गरुकारो गरुकरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चर्पीतिट्ठितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायने-
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्सायितभावो इस्सायितत्तं । उसूया-
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय स्त्रीयनलक्खणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्वं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, अ०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS- इस्साकरणं. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अनगारिकेना पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकञ्चो कसिवाणिज्जादीसु अञ्जतरेन आजीवेन अत्तनो पुरिसकारं निस्साय भद्दकं यानं वा वाहनं वा लभति । अपरो तस्स अलाम-
त्थिको तेन लाभेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा
कपणो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताय सम्पत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अञ्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-
आदीनि निस्साय उपपन्नलामादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लामादीहि
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं पस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिस्वीयनलक्खणा 'इस्सा' ति वेदितव्वा ।

(६८) मच्छरियनिद्देशे [§ ११२२] वत्थुतो मच्छरियदस्सतन्तं 'पञ्च मच्छ-
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासे मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेषं
पि एकोवरको पि रत्तिट्ठानादीनि^३ पि । तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।
एको भिक्खु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्खुनो तत्थ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'खिण्णं गच्छतू' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
भण्डनकारकादीनि पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अञ्जस्स उपसंक-
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंकमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेसं पसादभेदाय पटिपज्जति । पसादनं
रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्खुनो तत्थ उपसंकमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लाभो^४ ति चतुपच्चयलाभो व । तं अञ्जस्मिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभतू' ति चिन्तेन्तस्स लाभमच्छरियं होति । यो पन सद्धादेय्यं विनिपातेति, अपरि-
भोगदुष्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिमावं गच्छन्तं पि अञ्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अञ्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । वण्णो नाम सरीरवण्णो पि गुणवण्णो पि ।
तत्थ सरीरवण्ण-मच्छरिपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा' ति वुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन धुतंगेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकरस्स
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तू' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मे येव

१-१ सि०- आगारिको पि. २ सी० म० insert hereafter रतनं वा ।

३ M., PTS- रत्तिट्ठान-लेणादीनि पि; सी०, म०- रत्तिट्ठान-दिवाठानादीनि पि ।

४ सी०, म०, M.- लभन्तू. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गूळ्हं गन्थं वा कथामग्गं वा जानाति तं अज्जं न जानापेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरिक्खित्वा धम्मलानुग्गहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति, कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि भिक्खु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं तन्ति सण्हं सुखुमं धम्ममुत्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं उपपरिक्खित्वा धम्मलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सण्हो सुखुमो, सचायं पुग्गलो गण्हिस्सति अज्जं व्याकरित्वा अत्तानं आविक्कत्वा नस्सिस्सती' ति न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'सचायं इमं धम्मं गण्हिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समत्थो भविस्सती' ति न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति^१ ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं सीसेन उक्खिपित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन, तस्मिं कुले अज्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'भिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुच्छिविरेचनं पि होति, अन्तानी पि खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाममच्छरियेन संधस्स वा गणस्स वा सन्तके लाभे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिभोगं विय परिभुञ्जित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-अजगरो वा हुत्वा निब्बत्तति । सरीरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छरियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति^२, परेसं वण्णे^३ 'किं-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो परियत्तिं च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुब्बण्णो चेव एट्ठमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पच्चति । कुलमच्छरियेन अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूथनिरये निब्बत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे निब्बत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुल्लनिरये निब्बत्तति ।

(७३) मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छरेन^४ आयितस्स मच्छेरसमंगिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मच्छेव होन्तु मा अज्जस्सा' ति सब्बा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विविच्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नाम । [376] कदरियो वुच्चति अनादरो^५ । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नाम । तेन हि समन्नागतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारति । वुत्तं पि चेत्तं—

१ M., PTS— येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.
३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-५ सि०— वण्णो ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i.209, S.iii.177; Jā. v. 143. ६ सी०— मच्छरेन अयितस्स, M.— मच्छेरमयितस्स. ७ M., PTS, सी०— धनरियो.

कदरियो पापसंकल्पो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमानं निवारति याचमानान भोजनं' [सं० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकभावेन चित्तं अञ्चति संकोचेती ति कटुकञ्चुको । तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो—कटुकञ्चुकतां वुचति कटुञ्चु-गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया मत्तं गण्हन्तो सब्बतो-भागेन संकुटितेन अगैकटुञ्चुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सक्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पटिकुटति, पटिनिवत्तति, न सम्पसारियती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अग्गाहित्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेण यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा 'इदं अञ्चरियं मय्हमेव होतु, मा अञ्जस्सा' ति पवत्तिवसेन'स्स अत्तसंपत्तिनिगूहन-लक्खणता परेसंपत्तिगहणलक्खणता वा वेदतिब्बा । सेसं इमस्मिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वद्धति मग्ग-पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिघसंयोजनानि अनागामिमग्गेण पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, दिट्ठिविचिकिञ्छासीलब्धतपरामासा सोता-पत्तिमग्गेण, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, इस्साममच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण, अविज्जा अरहत्तमग्गेण । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिञ्छासीलब्धतपरामासा-इस्सा-मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण पहीयन्ति, [377] कामरागपटिघा अनागामिमग्गेण, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेणा ति ।

(७७) गन्धगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकायं गन्धेति, चुतिर्पटिसन्धि-वसेन वट्ठस्मिं षट्ठेती ति कायगन्धो । सब्बञ्चुभासितं पटिक्खपित्वा सस्सतो लोको इदमेव सच्चं मोघमञ्जं ति इमिना आकारेण अभिनिविसती ति इदं-सच्चाभिनिवेसो । यस्मा पन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विसेसो अत्थि, तस्मा अभिज्ज्ञाकायगन्धस्स पदमाज्जे "यो कामेसु कामञ्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठां वुत्तं 'ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो किलेसगोच्छके [§§ १२२९-१२५३] पि एसेव नयो । ठपेत्वा सीलब्धतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि० - कटुञ्चुकता. ३ M., सी० - अग्गग्ग°. ४ All authorities but सि० read अत्त°. ५ Cf. ५.६३. १०३. ६ सि० omits चुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलञ्चतपरामासो 'इदमेव सच्चं' ति आदिना आकारेण नाभिनिविसति, 'सीलेन सुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिविसति, तस्मा मिच्छादिट्ठिभूतं पि तं पटिक्खिपन्तो 'ठपेत्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिद्देसे [§ ११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§ ११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । चिनये पि वुत्तं — “नाहं मन्ते^१ अकल्यको” ति [] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुली
विय, खीले लग्गितफाणितैवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाय
ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । लोनं ति अविष्फारिकताय
पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । थीनं ति सप्पिण्डो विय अविष्फारिक-
ताय घनभावेन ठितं । थीयना ति आकारनिद्देसो । थीयितभावो थीयितत्तं, अवि-
ष्फारवसेनेव थद्धता ति अत्थो ।

(७९) [378] कायस्सा [§ ११५७] ति खन्धत्तयसंखातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठो वुत्तनयेनेव । मेधो विय आकासं कायं
ओनरुहती ति ओनाहो । सञ्चतो-भागेन ओनाहो परियोनाहो । अन्मन्तरे
समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा बहि
निक्खामितुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्फारवसेन निक्खामितुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^२; अकम्मज्जभावेन
विहिंसती ति अत्थो । सुपन्ति तेना ति सोप्पं । अक्खिदलादीनं पचलभावं करोती
ति पचलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारभावनिद्देसा । यं पन तेसं पुरतो
'सोप्प'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो
कत्वा आवरणट्ठेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं येमुय्येन सेक्खपुयुज्जनानं
निहाय पुब्बभागअपरभागेसुं उप्पज्जति तं अरहत्तमगेन समुच्छिज्जति । खीणा-
सवानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-
माने ते सुपन्ति, सी नेसं निहा नाम होति । तेनाह भगवा—“अभिजानामि खो
अहं अग्गिवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संघाटिं पज्जापेत्वा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० °पानीयं.
३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०;
Also of. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins
(referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.३५.
८ M., PTS— या.

परसेन सम्पजानो निदं ओक्कमिता” [म०१.२४९] ति । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्झो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीधमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुण्फेसु लब्धति । एकच्चानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुटन्ति, पदुमपुण्फादीनि सुरियातपेन पुण्फन्ति, रत्तिं पुन पटि-[379]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासवानं न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ति कायगहणं केतं’ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्सा’ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सद्धादयो पि धम्मा रूपमेव भवेयुं । ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमत्थसच्चं सच्छि-करोती’ति रूपपटिसंवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायनेव सियुं । तस्मा न वत्तव्वं एतं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोपं पचलायिका’ [§११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिंगादीनि विय इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाक्कपो’ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगेलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । फलूपचारेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोपं पचलायिका सुपना सुपितत्तं’ [§११५७] ति वुत्तं । ‘अक्खिदलादीनं पचल-भावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं अत्थो साधितो येवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहि पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होती’ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं ? न हि अरूपं कस्साचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेय्या । तस्मा न होति^१ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणत्थेन नीवरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च “पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पज्जाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents’ objections and their views. २-२ सि०-इदं च रूपं तेनेवेत्थ...कायगहणं गतं’ ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुब्बलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेतं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुपक्किलेसो, न पञ्ञाय दुब्बलीकरणं होती’ति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिवन्ति मेरयं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणानं उपाक्किलेसो” [अं० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्तं “छ खो’मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे— सन्दिट्ठिकां धनजानि, कलहापवड्ढनी, रोगानं आयतनं, अकित्तिसज्जननी, हिरिकोपीननिदंसनी, पञ्ञाय दुब्बलीकरणी त्वेव छट्ठं पदं भवती” [दी० ३.१८२] ति । पच्चक्खतो पि चेतं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्ञा दुब्बला होति, तस्मा मज्जं विय मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्ञाय दुब्बलीकरणं च सिया’ति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिद्देसतो । यदि हि मज्जं संकिलेसो भवेय्य, सो “इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपाक्किलेसो” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पञ्चिमे चित्तस्स उपाक्किलेसा, येहि उपाक्किलेसेहि उपाक्किलिट्ठं चित्तं न चेव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सम्मा समाधियति आसवानं खयाय । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपाक्किलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्म उपाक्किलेसो ? अभिज्झाविसमलोमो चित्तस्म उपाक्किलेसो [Cf. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीसु उपाक्किलेसनिद्देसेसु निद्देसं आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते किलेसो उपाज्जन्ति ये^१ चित्तसंकिलेसा चेव पञ्ञाय च दुब्बलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिद्देसतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयभेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्ञाय दुब्बलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसंपयुत्तं चा [§ ११७०]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्त’-संग्वं लभती’ ति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लामवसेनेतं वुत्तं । यथा हि “सिप्पिकसम्भुक्कं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्तं पि तिट्ठन्तं पी” [म० १.२७९] ति एवं एकतो कत्वा यथालामवसेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सव्वं एकतो कत्वा यथालामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [§ ११७०] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खरकटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं’ ति ।

(९०) ‘न, रूपमार्वासिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरती ति विना पि

१ So reads D. iii. 182. २ सं०, म०—उपाक्किलेसा. ३ M omits.
४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सं०, म० omit. ६ M., PTS रूपमाव०.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथालाभवसेन'त्यो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्ध-
मेतं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपभावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपभावासिद्धितो
न इदं यथालाभवसेन वुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? 'चत्तत्ता' ति
आदिवचनतो । विमंगस्सिं हि "विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता
चन्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो" [वि० २५४]
ति च, "इदं चित्तं इमम्हा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति
विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति" [वि० २५४] चा
ति— एवं 'चत्तत्ता' ति आदि वुत्तं । न च 'रूपं' एवं वुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्धं' ति ।

(९१) 'न, चित्तजस्सासम्भववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं
आहारजं' च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विमंगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो
वुत्तो, न अरूपभावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) 'न, रूपभाववैसिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपभावे सिद्धे सक्का एतं
लद्धं । तत्थ चित्तजस्स असम्भवो' वुत्तो । सो एव च न सिज्जती ति अरूप-
मेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? 'पहान'-वचनतो । भगवता हि "छ भिक्खवे धम्मे
पहाय भव्वो [382] पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं,
थीनमिद्धं, उद्धच्चं, कक्कच्चं, विच्चिकिच्छं; कामेसु खो पन'स्स आदीनवो
सम्मपप्पञ्जाय सुदिट्ठो होती" [अ० ३.४२८] ति च, "इमे पञ्च नीवरणे पहाय
बलवतिया पप्पञ्जाय अत्तत्थं वा परत्थं वा जस्सती" [अ० ३.६४] ति आदीसु च
मिद्धस्सा पि पहानं वुत्तं । न च रूपं पहातब्बं । यथाह— "रूपक्खन्धो अभि-
ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातब्बो, न भावेत्तब्बो" [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा
पि 'पहान'-वचनतो अरूपमेव मिद्धं' ।

(९३) 'न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । "रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पज-
हथा" [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेतं' ति ।

(९४) 'न, अज्जथा वुत्तत्ता । तस्सिं हि सुत्ते "यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनयो तं तत्थ पहानं" [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स
पहानं वुत्तं, न यथा "छ धम्मे अप्पहार्यं पञ्च नीवरणे पहाया" [Cf. अ० ३.६४]
ति एवं पहातब्बमेव वुत्तं ति, अज्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यानेतानि
"सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे" [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. विगु० p.48. २ वि० २५४—चित्तं...थीनमिद्धा सोधेति...; also im-
plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपभावासिद्धितो व. ४ अ० यो०
(p 206)—एतं ति 'तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवो वुत्तो' ति वचनं लद्धं सक्का । तत्थ विमंगे
चित्तजस्स रूपस्स असम्भवो भगवता वुत्तो । ५ M.—चित्तजस्स सम्भवो. ६ सी० म०
insert hereafter न सच्छिकातब्बो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अञ्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिद्धं ति वेदितव्वं । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारूढ्ही पञ्जाय दुब्बलीकरणा । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...थीनमिद्धं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अज्झारूढ्ही पञ्जाय दुब्बलीकरणं” [अ० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “थीनमिद्धं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्जाणकरणं पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं अनिब्बानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनमिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनमिद्धपरेतेना” [अ० ३.२३२] ति च, “अथोनिस्सो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुप्पन्नो चेव कामच्छन्दो उपपज्जति...पे०... [383] अनुप्पन्नं चेव थीन-मिद्धं उपपज्जती” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलरासि यदिदं पञ्च नीवरणानी” [Cf अ० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उपपज्जति । वुत्तं हेतं महापकरणपट्ठाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उपपज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनमिद्धं...उद्धच्चं अविज्जानीवरणं” [दुक० २९१] ति सव्वं विथारेतव्वं । तस्मा सन्निट्ठानमेत्थ गन्तव्वं अरूपमेव मिद्धं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिद्देसे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सनत्थं वुत्तानि । एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निट्ठिते वत्थुज्झाचारे, पुन सञ्जातसतिनो ‘दुट्ठं मया कतं’ ति एवं अनुत्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेतं उपपज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतुं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिता’ ति आदि वुत्तं । तत्थ अकप्पियभोजनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिभुज्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं ‘सूकरमंसं’ ति, दीपिमंसं वा ‘मिगमंसं’ ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवरेत्वा अप्पवारितसञ्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिगहितसञ्जाय भुज्जति— एवं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय’ वीतिकम्मं करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो ‘कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय’ वीतिकम्मं करोति नाम । अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो ‘अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय’ वीतिकम्मं करोति नाम । यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कट्थाणं, अकतं कुसलं, अकतं भीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किब्बिसं” [अ० २.१७४] ति एवं अनवजे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अज्झारोहा. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ सी० म०, ति०- लुद्धं.

क्वप्ते उपपजति, तस्मा'स्स अञ्जं पि वत्थुं अनुजानन्तो यं एवरूपं [§११६०] ति आदिमाह ।

(९६) [384] तत्थ कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव । कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कुच्चायना । कुक्कुच्चेन अयितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं । चेतसो विप्पटिसारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमनं 'विप्पटिसारो' नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो, न सत्तस्स ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं । अयमस्स समावनिर्देशो । उपपज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरग्गमिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उपपज्जति, तस्मा मनोविलेखा ति वुत्तं । अयमस्स किच्चनिर्देशो । यं पन विनये "अथ खो आयस्सा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुयसित्वा आवसथपिण्डं परिमुञ्जितुं" [विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेभी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं । न हि अरहतो 'दुट्ठु मया इदं कतं' ति एत्थं अनुतापो अत्थि । नीवरण-पटिरूपकं पनेतं 'कप्पति न कप्पती' ति वीमंसनसंस्वातं धिनयकुक्कुच्चं नाम ।

(९७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसम्पयुत्ता चा" [§११७०] ति पदस्स निर्देशे यस्मा थीनमिद्धं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा ति अभिन्दिता वुत्तं । यस्मा पन उद्धच्चे सति पि कुक्कुच्चस्सामाया कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्चं उपपज्जति, तस्मा तं भिन्दिता वुत्तं । यं च येन सम्पयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति वेदितव्वं । इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियाँ पि आहरितुं वट्ठति मग्गपाटपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थीनमिद्ध-द्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्त-मग्गेन । मग्गपाटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अना-गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन थीनमिद्धद्धचाविज्जा ति ।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§§११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा [§११७६] ति पुँच्छामभागेन बहुवचनं कतं ।

(९९) उपादाननिर्देशे [§§१२१३-१२२८] वत्थुसंस्वातं कामं उपादि-यती ति कामुपादानं । [§१२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामु-पादानं । उपादानं ति दब्बहगहणं । दब्बहत्थो हि एत्थ 'उप'-सहो 'उपायास-उपकट्ठा'दीसु विय । तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin. iv. 70 reads मुञ्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.
३ See ५.५६ (§§1084, 1087).

उपादियतीति दिट्ठुपादानं । 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियतीति । तथा सीलब्धतं उपादियतीति **सीलब्धतुपादानं** ।
सीलब्धतं च तं उपादानं चाति पि सीलब्धतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एवं
सुद्धी' ति अभिनिधेसतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेनाति 'वादो';
उपादियतीति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं **अत्तवादुपादानं**; 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेनाति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्थापि वत्थुकामा व
अनवसेसतो कामाति अधिपेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थीति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिहेसे [§ १२१५] नत्थि दिन्नं ति । दिन्नं नाम

अत्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिन्नस्स पन फलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं वुच्चति महायागो । तं याजितुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थीति गण्हाति । हुतं ति आहुनपाहुनमगल-
किरिया । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थीति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानी नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट- [386]-कम्मानी नाम । तेन अत्थिभाव जानाति फल-
विपाकं पन नत्थीति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके टितो इमं लोकं
नत्थीति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके टितो परलोकं नत्थीति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितृनं अत्थिभाव जानाति, तेसु
कतपच्चयेन कोचि फलविपाको नत्थीति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका
ति चवनकउपपज्जनकसत्ता नत्थीति गण्हाति । **सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना**
ति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिक-**समणब्राह्मणा** लोकस्मिं नत्थीति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं... पे०... पवेदेन्तीति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिविसिट्ठेन आणेन जत्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्जु बुद्धो नाम नत्थीति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§§ १२२९-५३] किलेसा एव **किलेसवत्थूनि** ।
वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पातिट्ठितत्ताति 'वत्थूनि' । किलेसा
चेव तपतिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चाति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चेत्थ अनन्तर-

पञ्चयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छके गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति तीसु ठान्सु अतिरेकपदसतेन निहिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निहिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निहिट्ठुत्ताने^१ पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निहिट्ठुत्ताने पि निप्पदेसतो व गहितो ति वेदितब्बो । [387] तेसु हेतु-गन्थ-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुमग्गवज्झा तग्हा एकेनेव कोट्ठासेन ठिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुमग्गवज्झा पि द्वे कोट्ठासा हुत्वा ठिता । कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वैट्ठति मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतूहि मग्गेहि पहीयति, दोसो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सीतापत्तिमग्गेन, र्थानादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सीतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पही-यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठाभागेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिजालानं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिद्दं एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरति-अट्ठेन पि निरस्सादट्ठेन^२ पि^३ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंखात निरयं अन्तं कत्वा । उपरितो ति उपरिभागेन । परनिमित्तवसवान्तेदेवे ति परनिमित्तेसु कामेसु वसं वत्तनत्तो एवं-लद्ध-वोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खित्वा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगह-नत्थं 'अवचरा' ति वुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ सदा च संभवतो, अयोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठामूतुपादाय पवत्तिभावेन, तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अयोभागे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं परिग्गहो कतो होति । इदानी ते एत्थ-परियापन्नधम्मे [388] रासि-सुज्जत-पच्चय-भावतो चेवै सभावतो^४ चै दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ सि०- वट्ठन्ति. ३ Sk. निर + क्रात.

४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिहेसे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमज्ज्ञानभूमिसंखानं ब्रह्मट्टानं । मेसमेत्थ कामावचरनिहेसे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्ज्ञानं वुत्तं, दुतियेन विपाकज्ज्ञानं, ततियेन किरियज्ज्ञानं वुत्तं ति वेदितब्बं । अरूपावचरनिहेसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपगे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सेमं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

(१०६) सरणदुकनिहेसे [§§ १२९४-९५] ख्वायं तीसु अकुसलमूलेसु भोहो, सो लोभसंपयुत्तो च लोभेन स-रणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-किच्छाउद्धच्चसंपयुत्तो पन भोहो दिट्ठिसंपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागरणेन पधानेकट्ठभावतो स-रणो स-रजो ति वेदितब्बो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विधे-चित्तता यानि च नेमं निहेसपदानि तेमं पि हेट्ठावुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येभुयेन उत्तानत्थानि येव । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—विज्जूपमदुके [§§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तम्म अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंमेमि । अथ'स्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंमेमि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोमि । ततियं पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेमि ।

(१०८) तत्थ चक्खुमतो पुरिसस्म अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विय अरिय-मावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विय सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धमितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उपजित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-भिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धमितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उपजित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

‡ Continues upto the end of निखलेपकण्ड (५.१५०).

गमनाभिनीहारो विय अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनांभो । अन्धकारे मग्गस्स अपञ्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा विद्धंसितकालो विय अनागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुञ्चं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§१२९९] पन पासाणो वा मणि वा अभेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेत्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झकिलेसो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविज्जति वजिरं वियं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेत्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिद्देसे [१३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विमुं वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§१३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§§१३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिद्देसे [§§१३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्यं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§१३०४] हि कतत्ता तप्पन्ति, कायसुचरितादीनि [§१३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो ‘कतं मे कायदुच्चरितं’ ति तप्पति, ‘अकतं मे कायसुचरितं’ ति तप्पति । ‘कतं मे वचीदुच्चरितं’ ति तप्पति, ...पे०... ‘अकतं मे मनोसुचरितं’ ति तप्पति । अतपनीये [§१३०५] पि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो ‘कतं मे कायसुचरितं’ ति न तप्पति, ‘अकतं मे कायदुच्चरितं’ ति न तप्पति । ‘कतं मे वचीसुचरितं’ ति न तप्पति ...पे०... ‘अकतं मे मनोदुच्चरितं’ ति न तप्पति ।

(११२) अधिषचनदुकनिद्देसे [§§१३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मानं ति सब्बधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकथीयती ति अत्थो । किं ति संकथीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिस्सो ति दत्तो ति, ‘मच्चो पीठं भिसि बिम्बोहनं’ ति, ति, ‘विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं’ ति एवं अनेकेहि आकारेहि संकथीयती ति ‘संखा’ । सम्मा आयती ति समञ्जा । किं ति समञ्जायति ? ‘अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं’ ति सम्मा आयती ति ‘समञ्जा’ । पञ्जापियती ति पञ्जत्ति । बोहरीयती ति बोहारे । किं ति बोहरीयति ? ‘अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं’ ति बोहरीयति । नामं ति चतुब्बिधं नामं — सासञ्ज-

नामं गुणनामं किञ्चित्तिमनामं ओपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पठमकपिकेसु महाजनेन सम्मन्नित्वा ठपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नाम 'सामञ्जननामं' नाम । यं सन्धाय वुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पठम अक्खरं उपनिव्वत्तं [दी० ३.९३]" ति ।
[391] धम्मकथिको पसुकूलिको विनयधरो तेपिटको सद्धो पसन्नो^३ ति एवरूपं गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भगवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामनतानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं—

“असंखेय्यानि नामानि सगुणेन महेस्सिनो ।

गुणेन नामं उद्धेय्यं अपि नामसहस्सतो” [] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारस्स नामगहणदिवसे दक्खिण्येय्यानें सक्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कपेत्वा पकपेत्वा 'अयं असुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'किञ्चित्तिमं नामं' नाम । या पन पुरिमपञ्जत्ति अपरपञ्जत्तियं पतति, पुरिमवाहारो पच्छिम-वोहारे पतति, मेय्यथीद— पुरिमकपे पि चन्दो चन्दो^४ येवं नामं, एतरहि चन्दो येव । अतीति सुरियो...समुद्धो...पठवी...पव्वतो पव्वतो^५ येवं, एतरहि पव्वतो येवा ति इदं 'ओपपातिकनामं' । इदं चतुब्बिधं पि नामं एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामठपन । निरुत्ती ति नामनिरुत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जन । यस्मा पनेतं अत्थं व्यञ्जयति तस्मा एवं वुत्तं । अभिलापो इति नामामिलापो व । सब्ब व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सब्बधम्मेसु निपतति, सब्बधम्मा एकधम्मस्मिं निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्जत्ति एकधम्मो, सो सव्वेसु चतुम्मिकधम्मेसु निपतति । सत्तो पि संखारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अटवीपव्वतादीसु रुक्खो पि जानपदानं भारो । ते हि 'अयं रुक्खो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिरो' 'पलासो'^६ ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तं पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एसेव नयो । इतरे द्वे [§§१३०७-०८] दुका इमिना समानत्थां एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§१३०९-१०] नामकरणट्ठेन च नमन-ट्ठेन च नामनट्ठेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणट्ठेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि०- उपादाय निव्वत्तं.
३ M.- सट्ठो, PTS- सट्ठो. ४-४ म०, मि० नाममुद्धेय्यं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, मि० PTS- एक^०; M.- एकत्ता नाममेव... ७ सी०- पठवी^०.
८ सी०, सी०, म०- कि रुक्खो. ९ सि०- पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dūkas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं त्तिस्सो नाम होतु, पुस्सो नाम होतू' ति एवं पुत्तस्स कित्तिमनामं करोन्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विथ अत्तनो नामं करोन्ता व उप्पज्जन्ति । तेसु उप्पन्नेसु तेसं नामं उप्पन्नमेव हेति । न हि वेदने उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तस्सा नामगहणक्किच्चं अत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेरुम्हि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि, नामं उप्पन्नमेव हेति, ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि । ताय उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव हेति । सज्जादीसु एमेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सज्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्ठेन' नाम । 'नमनट्ठेना' पि चेत्य चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुखा नमन्ति । 'नामनट्ठेन' सव्वं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्भणे अज्जमज्जं नामेन्ति । निब्बाणं आरम्भणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जघम्मे नामेति ।

(११६) अविज्जा-भवतण्हा [§§१३११-१२] वट्ठमूलमुदाचारदस्स-नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धपञ्चकं अत्ता च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकारेण निविट्ठा सस्सतदिट्ठि [१३१५] । दुत्तिया 'न भविस्सती' ति आकारेण निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [§१३१६] [393] पुब्बन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना ब्रह्मजाले^३ आगता अट्ठारसं पुब्बन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता । अपरन्तं आरब्भा [§१३२०] ति अनागतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तत्थेव आगता चतु-चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिद्देसे [§१३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति सहधम्मिकं नामं यं भगवता पञ्चत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थुं दस्सेत्वा आपत्ति आरोपेत्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इयं देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति वुच्चमाने । दोवचस्सायं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदबिंखणगाहि-ताय वा दुब्बचस्स कम्मं दोवचस्सायं । तदेव दोवचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स भावो दोवचस्सियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विप्पटिकूलगाहिता ति विलोमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D. i. first Sutta. ३ D. i. 12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसंखातेन विपच्चनीकेन सातं अस्सा ति विपच्चनीकसातो । 'पटाणिकै-
गहणं गहेत्वा एकपदेनेव तं निस्सद्दमकासि' ति सुखं पटिलमन्तस्सेतं अधिवचनं ।
तस्स मावो विपच्चनीकसातता । ओवादं अनादियनवसेन अनादरस्स मावो
अनादरियं । इतरं तस्मेव वेवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गरुवासं
अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवमावो अगारवता । स-जेट्ठकवासं अवसनवसेन उप्पन्नो
अप्पटिस्सवमावो अप्पटिस्सवता । अयं वुच्चती ति अयं एवरूपा दोवच्च-
स्सता नाम वुच्चति । अत्थतो पनेसा तेनाकरेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संखार-
क्खन्धो येव वा ।

(११८) पापभित्ततादीसु [§१३२६] पि एसेव नयो । दोवच्चस्सता
पापभित्ततादयो हि विसुं चेतनिकधम्मा नाम नत्थि । [394] नत्थि एतेसं सद्धा
ति असद्धा; सुद्धादीनि वत्थूनि न सद्दहन्ती ति अत्थो । दुस्सीला ति सीलस्स
दुट्ठु नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । अप्पस्सुता ति सुताविरदिता । पँच्च मच्छ-
रियाणि एतेसं अत्थी ति मच्छरिनो । दुप्पज्जा ति निप्पज्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना निसेवना । सब्बतो-भागेन सेवना संसेवना । उपसग्ग-
वसेन वा पदं वड्ढितं । तीहि पि सेवना व कथिता । भजना ति उपसंक्रमना ।
संभजना ति सब्बतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं । भत्ती ति
दब्बहमत्ति । संभत्ती ति सब्बतो-भागेन भत्ति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं ।
द्वीहि पि दब्बहमत्ति एव कथिता । तं-संपवंकता ति तेषु पुग्गलेसु कायेन चैव
चित्तेन च संपवंकभावो; तन्निरता तप्पोणता तप्पम्भारता ति अत्थो । मोवच्चस्सता-
दुक्कनिद्देशो [§१३२७-२८] पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्वो ।

(११९) पञ्च पि आपत्तिकखन्धा [§१३२९] ति मातिकानिद्देशेन
'पाराजिकं संघादिसेसं पाचिच्चियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिकखन्धा ति विनयनिद्देशेन 'पाराजिकं संघादिसेसं युल्लच्चयं पाचि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भासितं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह वत्थुना
तासं आपत्तीन् परिच्छेदजाननकपज्जा आपत्तिकुसलता नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिवुद्धानपरिच्छेदजाननकपज्जा पन आपत्तिवुद्धानकुसलता [§१३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो समापत्ति [§१३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-
परिच्छेदजाननकपज्जा पन समापत्तिकुसलता नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते वुट्ठहिस्सामी' ति अविरज्झत्वा तस्मिं येव समये
वुद्धानकपज्जाय अत्थिताय समापत्तिवुद्धानकुसलता नाम । [395] अट्टा-
रसन्नं धातून् उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपज्जा धातुकुसलता

१ सि०-पथानिक,° M.—पठति (? नि)°, PTS—पठति°. Cf. DCm. i.77.
२ M., म०—अपत्तिस्स°. ३ M., PTS—दुत्तामं. ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । तासं येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्ञा **मनसिकारकुसलता** [§ १३३४] नाम । द्वादमन्नं आयतनानं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्ञा **आयतनकुसलता** [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवणं संमसन पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सब्बं वड्ढति । तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसिकारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविज्जापच्चया संस्वारा'ति आदीनि पटिच्च-समुप्पादविभजे^१ आविभविस्सन्ति । 'इमिना पच्चयेन इदं होती'ति जाननकपञ्ञा **पटिच्चसमुप्पादकुसलता** [§ १३३६] नाम ।

[१२०] णानाठानकुसलतादुक्कणिसे [१३३७-३८] हेतू पच्चया ति उभयं पेतं अज्जमज्जवेवचनं । चक्खणागादो हि रूप आरम्भणं कत्वा उपपज्जनकस्स चक्षुविज्जाणस्म हेतुं भव पच्चयो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोतविज्जाणादीनं, अम्भवीजादीनि अम्भकळादीनं । दुत्तियनये [§ १३३८] ये धम्मा ति विसमागपचयधम्मानं निदस्सनं । येस्सं येस्सं ति विसभागपचयसमुप्पन्नधम्म-निदस्सनं । न-हेतू न-पच्चया ति चक्षुप्पसादो मद् आरम्भणं कत्वा उपपज्जनकस्स सोतविज्जाणस्म न-हेतुं न-पच्चयो । तथा गोतप्पसादादयो अवयवविज्जाणानं । अम्भादयो च तालादीनं उपपत्तिया ति एवमत्थो वेत्तिव्वो ।

(१२१) अज्जममहवानिद्देशे [§ १३३९-४०] **नीचचित्तता** ति पदमत्तमेव विरोधो । तस्म'त्थो— मानाभावेन नीच चित्तं अस्मा ति नीचचित्तो । नीचचित्तस्स भागो नीचचित्तता । सेमं चित्तुत्तुक्कता-चित्तमुत्तुत्तानं [§ ५१, ४५] पदभाजनीये आगतमेव । खत्तिनिद्देशे [§ १३४१] खमनकवमेन खन्ति । खमनाकारो **खमनता** । अधिवासन्ति एताप, अत्तनो उपवि आरंभित्वा वासेन्ति, न पटिवाहन्ति, न पच्चनीकताय निदुन्ती ति [३३३] **अधिवासनता** । अचण्डभावो **अवण्डिद्धं** । अनसुरोपो ति असुरोपो बुद्धिं न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं । तापटिपक्खतो अनसुरोपो सुत्तयाचा ति तत्थो । एवमेत्थ फलूपचोरेण कारणं निदिट्ठं । **अत्तमनता चित्तस्सा** ति सोमनस्मयत्तेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो चित्तस्स भागो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अत्थो ।

(१२२) सोरचनिद्देशे [§ १३४२] **कायिको अवीतिक्रमो** ति तिविधं काय-सुचरितं । **वाचसिको अवीतिक्रमो** ति चतुन्निव वचीसुचरितं । **कायिकवाचसिको** ति इमिना कायवचीद्वारममुत्तुत्तं आजीवैद्वमकं सीलं परियादियति । इदं **पुञ्चति सोरच्चं** ति इदं पापतो मुदु ओरतत्ता सोरच्चं नाम पुञ्चति । **सब्बो पि सीलसंवरो** ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आचरति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं पुत्त ।

(१२३) साखल्यनिहेसे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे रुक्खे अण्डकानि उट्ठहन्ति, एवं सदोसताय खुसनवंभनादिवचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिरुक्खो कक्कसो होति पग्घरित्तुण्णो एवं कक्कसा होति । सोतं घंसमाना विय पविसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा' ति । परकटुका ति परेसं कटुका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विज्झित्वा परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्वा लग्न-कारी । कोधसामन्ता ति कोधस्स आसन्ना । असमाधिसंवत्तनिका ति अप्पना-समाधिरस्स वा उपचारसमाधिरस्स वा असंवत्तनिका । इति सब्बानेवेतानि सदोस-वाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वाचं पहाया ति इदं फरुसवाचं [397] अप्प-जहित्वा ठितस्स अन्तरन्तरे पवत्ता पि सण्हावाचा असण्हावाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळां वुच्चति दोभो । नास्सा एळा ति नेळा; निहोसा ति अत्थो । "नेळंगो भेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तसीलं विय । कण्ण-सुखा ति व्यञ्जनमभुरताय कण्णान सुखा, मच्चिविज्झनं विय कण्णमूलं न जनेति । अत्थमभुरताय सरीरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेती ति पेमनिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिह्वज्जमाना सुखेन चित्तं पमिसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे भवा ति पोरी । पुरे संवट्ठुनारी विय सुकुमारी ति पि पोरी । पुरस्स एमा ति पि पोरी; नगरवासीनं कथा ति अत्थो । नगरवाभिन्नो हि युत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति भातुमत्तं भाता ति वदन्ति । एतां पी कथा ब्रह्मणो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तभायेनेव ब्रह्मणो जनस्स भनापा चित्तवुट्ठिकरा ति बहु-जनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुग्गलं । सण्हावाचता ति मट्ठवाचता । सखिलवाचता ति मुट्ठवाचता । अफरुसवाचता ति अकक्खळवाचता ।

(१२५) पटिसन्थारनिहेसे [§ १३४४] आमिसपटिसन्थारो ति आमिस-अलाभेन अत्तना सह परेम छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्थरणं । धम्मपटिसन्थारो ति धम्मस्स अप्पटिलभेन अत्तना सह परेमं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्थरणं । पटिसन्था-रको हंती ति द्वे येव हि लोकसंनिवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वा ति हामना दुविधेन पटि-सन्थारेन पटिमन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तनायं आदितो पट्टाय कथा—पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आग-न्तुकं आगच्छन्तं दिस्वा व पच्चुगन्त्वा [398] पत्तचीवरं गहेतब्बं, आसनं दातब्बं,

१-१ M., PTS-पूर्णका । सा. २ M., PTS-अन्तर. ३ सि०, म०-एळं. ४ सि०-सुकुमारी. ५-५ सी०, म०- पितिमत्तं.....भातिमत्तं.

तालवण्टेन वीजितब्बं, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतब्बा, सप्पिफाणिते मति भेसज्जं दातब्बं, पानीयेन पुच्छितब्बो, आवासो पटिजग्गितब्बो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्थारो कतो नाम होति । सायं पन नवकतरे पि' अत्तनो उपट्ठानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्ठो पुच्छितब्बो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं वलज्जेन्ती' ति पुच्छित्वा पढोनकट्टाने पट्ठो पुच्छितब्बो । सचे कथेतुं सक्कोति इच्चेतं कुसलं । नो चे सक्कोति सयं कथेत्वा दातब्बं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्थारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निव्वदं पिण्डाय चरितब्बं । सचे गन्तुकामो होति पुनरिदमे गमनसमागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतब्बो । सचे अज्जरस्मिं दिमाभागे भिक्खू निमन्तिता होंति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तब्बं । 'न मय्हं एसा दिसा सभागा' ति गन्तुं अनिच्छन्ते सेसभिक्खू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितब्बं । अत्तना लद्धामिसं तस्स दातब्बं । एवं 'आमिसपटिसन्थारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्थारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातब्बं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातब्बं । सचे गिलानो वा अ-वस्सिको वा अत्थि, तेसं पि दातब्बं । आचरियुपज्झायानं दातब्बं । भण्डंगाहकस्स दातब्बं । साराणीयधम्म-पूरकेन पन सतवारं पि सहस्सवारं पि आगताग्गतानं थेरासनतो पट्ठाय दातब्बं । पटिसन्थारकेन पन येन येन नै लद्धं, तस्स तस्स दातब्बं । बहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनाथं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसं पि दातब्बं ।

(१२८) तत्रिदं वत्थु—चोरेहि किर गुत्तसालगामे पट्टे तं-खणं येव एका निरोधतो बुद्धिंता खीणासक्खेथेरी दहरभिक्खुनिया भण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मग्गं पटिपज्जित्वा ठितमज्झान्तिके नकुलन-[399]-गरगामद्वारे पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवह्निमण्डपवासी महानागत्थेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व भुज्झथा' ति सह पत्तेन अदासि । थेरी भत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्त्वा आह—'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलामिस्सथ, इतो पट्ठाय पन वो भिक्खाचारपरित्तासो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्ठाय थेरस्स ऊन-कहापणग्घनको पिण्डपातो नाम न उप्पन्नपुब्बो । अयं 'आमिसपटिसन्थारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्थारं कत्वा भिक्खुना संगहपक्खे ठत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतब्बं, धम्मो वाचेतब्बो, कुक्कुच्चं विनोदेतब्बं, उप्पन्नकिच्चं करणीयं कातब्बं, अब्भान-वुट्ठान-मानत्त-परिवासा दातब्बा । पव्वज्जरहो पव्वजितब्बो

१ M., PTS- हि. २ M.- निवद्धं. ३ M., PTS- आभत भतेन.
४ M., PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतब्बो । भिक्खुनिया पि अत्तनो सन्तिके उपसंपदं आकंख-
मानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्थारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्थारेहि पटिसन्थारको भिक्खु अनुप्पन्नं
लामं उप्पादेति, उप्पन्नं थावरं करोति, समय्यद्वानि अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरञ्जो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव मत्तं आकिरन्तो थेरो विय ।
अलद्धलामुप्पादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानगरञ्जा एकस्स थेरस्स
सन्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पतिट्ठितेन सेतम्बङ्गणे^२ यावजीवं पव-
त्तितं महाभेसज्जदानवत्थु कथेतब्बं । उप्पन्नलामथावरकरणे दीघमाणक-अमय्यै-
त्थेरस्स हत्थतो पटिसन्थारं लभित्वा चेतिवपव्वते चोरेहि भण्डकस्स अविलुत्तमावे
वत्थुं कथेतब्बं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निदेभे [§ १३४५] चक्खुना रूपं दिस्वा
ति कारणवसेन चक्खू ति लद्धवोहरिन रूपदस्स- [400]-नगमत्थेन चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा । पोगाणा पनाहु-- "चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्खुकता; द्वारारम्मणमंघट्टेनेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा
'धनुना विज्झतो' ति आदीमु विय संसमारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा" [] ति अयमेवेत्थ अत्थो । निमित्तगाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा
सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवसेन गण्हति, दिट्ठमत्ते येव
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनगाही ति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-मित-हसित-कथित-आलोकित-विश्लोकितदिभेदं
आकारं गण्हति । यत्वाधिकरणमेनं ति आदिमिह यं-कारणा दस्स चक्खुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सत्तिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवृतं अपिहित-
चक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्यं अनुप्प-
न्नवेय्यं अज्झोत्थरेय्यं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सत्तिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जता ति बुच्चाति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये संवरो^३ वा असंवरो वा नत्थि, न हि
चक्खुप्पसादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उप्पज्जति । अपि च यदा रूपारम्मणं
चक्खुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाणं

१ म०-साम्बक०-सि० साहसिक०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४५.
४ सी०, PTS- पेनम्बङ्गे. ५ See DCm. ii-530; for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ cf. विमु० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०- omit. ८ M., PTS- पिहित०. ९ विमु० १.५७-५८.

दस्समकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनो-
विज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो [401] किरियहेतुकमनोविज्जाणधातु वोद्ग-
पनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि
नैव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अस्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा
उप्पज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारेषु अमंभुत्तेषु
किञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंभुता, तथा पि अन्तो नगरे सच्चं भ-
उं अरविखतं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविस्त्वा चोरा यदिच्छन्ति तं
करेयुं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीसु उप्पज्जेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्त
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानीं ति । सोतेन सद्दं सुत्वा ति
आदीसु पि एमेव नयो । या इमेसं ति एतं सवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं द्वा-
इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-थक्कन,
अ-पिदहनं ति अथो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिद्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
मत्तलोके एकच्चो । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपञ्चाय अजानित्वा अनुपथा-
यत्वा । अयोनिस्सो ति अनुपाथेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्झोद्वर्णीय ।
आहारेत्ता ति परिमुञ्चति अज्झोहरति । दवाया ति आदि अनुपाथदस्सन्तथं
वुत्तं । अनुपाथेन हि आहारेन्तो दवत्थाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूसनत्थाय च
आहारेति, नो इदमत्यंतं पटिच्च । या तत्थ असन्नुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिस्सो
आहारपरिभोजे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्त भु-
भावो, पमाणसखाताय मत्ताय अजाननं । अयं वुच्चती ति अयं अपच्चवेकिन्नात-
परिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुत्तद्वारतानिद्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनथेनेव वेदितव्यं । न निमित्तगगाही होती ति छन्दरागैवसेन वुत्तपक्कार
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानि पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो 'जवने दुस्सील्यादीसु उप्पज्जेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्त होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानीं ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीसु
उप्पज्जेसु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानीं ।

१ म०- यदिच्छकं. २ Here ends the corresponding passage
in विबु० १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०- वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं? यथा नगरद्वारेषु संवृतेषु, किञ्चापि अन्तो घरादयो असंवृतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सर्व्वं भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेसो नत्थि—एवमेव जवने सीलादीषु उप्पन्नेषु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि। तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानो पि ‘चक्खु-न्द्रिये संवरो’ ति वुत्तो। सोतेन सह सुत्वा ति आदीषु पि एसेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिद्देसे [§ १३४८] पटिसंखा योनिसो आहारं आहरेती ति पटिसंखानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्जति। इदानी उपायं दस्सेतुं नेव दवाया^१ ति आदि वुत्तं। तत्थ ‘नेव दवाया’ ति दव-त्थाय न आहारंति। तत्थ नट-लंघकादयो दवत्थाय आहरेन्ति नाम! यं हि भोजनं मुत्तस्स नच्चगीतकब्बसिलोकसंखातो दवो अतिरेकतेरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्मेन विसमेन परियेसित्वा ते आहरेन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। [403] न मदाया ति मानमदपुरिसमदानं वट्टनत्थाय न आहरेति। तत्थ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहरेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वट्टनत्थाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि मुञ्जन्ति। अयं पन भिक्खु न एव आहरेति। न मण्डनाया ति मरीरमण्डनत्थाय न आहरेति। तत्थ रूपपजीविनियो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सपिफाणितं नाम पित्रिर्त्तं, सिनिद्धं मुदुमन्दं भोजनं आहरेन्ति ‘एवं नो अंगुलट्ठि^३ सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छविवण्णो पसन्नो भविस्सती’ ति। अयं पन भिक्खु एवं न आहरेति। न विभूसनाया ति मंसविभूसनत्थाय न आहरेति। तत्थ निब्बुद्धमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि मरीरं पीणेन्ति ‘एवं नो मंसं उरस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया’ ति। अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहरेति।

(१३७) यावदेवा ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं। इमस्स कायस्स ठितिया ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहरेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। यापनाया ति जीविति-न्द्रिययापनत्थाय आहरेति। विहिंसूपरतिया ति विहिंसा नाम अभुत्तपच्चया उप्पज्जनकवुदा। तस्सा उपरतिया वूपसमत्थाय आहरेति। ब्रह्मचरियानु-ग्गहाया ति ब्रह्मचरियं नाम तिरस्सो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगणहनत्थाय आहरेति। इती ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। पुराणं च

१ See विमु० १.५८. २ M., PTS—सुसंभुता. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—पिपन्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्वं. ६ सि०—अंगसन्धि. ७ M., सी०—वेठकादयो. ८ PTS—पीनेन्ति.

वेदनं पटिहंस्वामी ति पुराणवेदना नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकवेदना । तं पटिहनिस्सामी ति आहारेति । नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति नववेदना नाम अतिभुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना । तं न उप्पादेस्सामी ति आहारेति । अथ-वा, 'नववेदना' नाम [404] भुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना । तस्सा अनुप्पन्नाय अनुप्पज्जनकमेव आहारेति । यात्रा च मे भविस्सती ति यापना च मे भविस्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्ज ।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिमुञ्जने 'अनवज्जं' नाम । एकच्चो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति कत्वा पमाणातिकन्तं भुञ्जति । तं पि जिरापेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचन-अधोविरेचनादीहि किलमति । सकलविहारे भिक्खु तस्स सरीरपटिजग्गन भेसज्जपरियेसना-दीसु उस्सुकं आपज्जन्ति । 'किं इदं' ति बुत्ते 'अमुकस्स नाम उदरं उद्धुमात्' ति आदीनि वदन्ति । 'एस निच्चकालं पि एवं-पकतिकं येव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निन्दन्ति गरहन्ति । अयं अनवज्जं येव सावज्जं करोति नाम । एवं अकत्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहारेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो । तत्थ 'आहर-हत्थको अलं-साटको तत्थ-वट्टको काकमासको भुत्त-वमित्तको' ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि 'आहरहत्थको' नाम बहुं भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो 'आहर हत्थं' ति वदति । 'अल-साटको' नाम अच्चुद्धुमात्कुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति । 'तत्थ वट्टको' नाम उट्ठातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्टति । 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमसितुं सका होति, एव याव मुखद्वारा आहारेति । 'भुत्तवमित्तको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं अकत्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहारेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूदरता । एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिवतो^३ चत्तारो इरिया-पथा सुखेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[405] चत्तारो पञ्च आलोपे अभुत्वा उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो^२ [थेर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मिं पन ठाने अंगानि समोधानेतब्बानि । 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विमूसनाया' ति एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स टितिया यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ब्रह्म-

१ See विसु० १.९३. २ सि०—अभुद्धमात्^०. ३ M., PTS—पिवित्वा.

४ See also विसु० १.९४.

चरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं। अनवज्जता च फासु-विहारो चा ति अयमेत्थ भोजनानिसंमो। महासीयत्थेरो' पनाह— हेट्ठा चत्तारि अंगानि पटिपक्खो नाम। उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतब्बानि— तत्थ 'याव-देव इमस्म कायस्स ठितिया' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ति' एकं, 'ब्रह्मचरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति एकं, 'नव च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं, 'अनवज्जता' चा ति एकं। फासुविहारो पन भोजनानिसंमो ति। एवं अट्ठंगसमन्ना-गतं आहारं आहारेतो भोजने मत्तञ्जु नाम होति। अयं बुच्चती ति अयं परि-येसन-पटिग्गहण-परिमोगेसु युत्तापमाणजाननवसेन पवत्तो पच्चवेक्खितपरिभोगो भोजने मत्तञ्जुता नाम।

(१४१) मुट्ठसच्चनिद्देसो [§ १३४९] असती ति सनिविरहिता चत्तारो खन्धा। अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवणेन पदं बढितं। असरणता ति असरणाकारो। आधारणता ति धागेतु असत्थता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो अधारणापत्तो^३ निधानक्खमो न होति। उदके अलायुक्कटाहं विय आर-म्मणे पिक्खती ति पिलापनता। सस्सुस्सनता ति नट्ठमुट्ठस्सतिता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमो विय च सिगालो^४ होति। भावनावलनिद्देसो [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [१००] ति बोधिपस्सिय-धम्मानं। आसेवना ति आदिसेवना। भावना ति वट्टना। बहुत्थीकम्मं ति पुन-पुनं करणं।

(१४२) सीलविपत्तिनिद्देसो [§ १३६१] सीलसम्पदा^१-निद्देस-[§ १३६३]-पटिपक्खतो वेदितव्यो। दिट्ठिपिपत्तिनिद्देसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो [§ १३६४]। दिट्ठिसंपदानिद्देसो दिट्ठपादाननिद्देस-[§ १२१५]-पटिपक्खतो। सीलविमुद्धिनिद्देसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिद्देसेन [§ १३६३] समानो, तत्थ पन विमुद्धिसंपादकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विमुद्धिपत्तं सीलं। सति च सम्पजज्जं च, पटिमंखानवलं च भावनावलं च, समथो च विपस्सना च, समथ-निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकम्पेपो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा चा ति इमेहि पन छहि^२ दुकेहि^३ चतुभूमिका पि लोकियलोकुत्तरधम्मा व कथिता।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण^०; सी०. म०— आधारण^०; सि०— आधार^०. ४ सी०, म०, सि०— पमुस्सनतया; M.— पमुस्सनता. ५ All authorities but सी०— सिगालो. ६ M., PTS, सि०— सोरच्च^०. ७-७ §§ १३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिद्देसे [§१३६६] कम्मस्सकतं आणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपञ्ञा । तत्थ अत्तना वा कतं होतु परेन वा सब्बं पि अकुसलकम्मं नो सकं । कस्मा ? अत्थमञ्जनतो अनत्थजननतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थमञ्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम । तत्थ यथा नाम सधनो समोगो पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपजित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संपुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निस्साय नक्खत्तं कीळेय्यं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहारेन नक्खत्तं कीळन्तो सुखेन कन्तारं अतिककमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठत्वा इमे सत्ता ब्रुं वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§१३६६] ति चतुन्नं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं । मग्गसमङ्गिस्स जाणं फलसमङ्गिस्स जाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि येव ।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निद्देसे या पञ्ञा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वुत्तानि कम्मस्सकतजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विमत्तानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§१३६६] ति पदस्स निद्देसे यो चेतसिको विरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्ञागतिकमेव; पञ्ञाय लोकिय-ट्टाने लोकियं लोकुत्तरट्टाने लोकुत्तरं ति वेदितव्वं ।

(१४५) संवेगदुकनिद्देसे [§§१३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा ठितजाणं । जराभयादीसु पि एसेव नयो । अनुप्पन्नानं पापकानं ति आदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराब्बाधिमरणेहि मुञ्चितुकामस्स उपायपधानं कथितं । पदभाजनियस्स पन अत्थो विभंगट्ठकैथायं आविभविस्सति ।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेषू' [§१३६७] ति पदनिद्देसे भिय्योकम्यता विसेसकामता । इधेकच्चो आदितो व पक्खियभत्तं वा सलाकभत्तं वा उपोसथिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धुरभत्तं संघभत्तं वस्सावासिकं देति, आवासं कारेति, चत्तारो पि पच्चये देति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पच्च सीलानि समादियति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पच्चजति । पच्चजित्वा एकं निकायं द्वे निकाये ति तेपिटकं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ समापत्तियो भावेति, विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं गण्हाति । अरहत्तपत्तितो पट्ठाय महासन्तुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विसेसकामता 'भिय्यो-कम्यता' नाम ।

(१४७) 'अप्पटिवाणिता च पधानस्मि' [§१३६७ अ] ति पदनिद्देसे यस्मा पन्तसेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मानं भावनाय उक्कण्ठमानो पधानं पटि-

१ M., सी०-कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on §16). ३ सी०, म०, सि० insert मरण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ सि०-धुव०.

वापेति^१ [408] नाम, अनुक्कण्ठमानो पटिवापेति^२ नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मानं ति आदि वुत्तं । तत्थ सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्टितकिरियता ति खण्डं अक्त्वा अट्टेत्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-प्पवत्तिता वा । अनिक्खित्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खिपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खिपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-आणं विजा' [§ १३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवुत्थक्खन्धा च खन्धपटिवद्दं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पयुत्तं आणं पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं । तयिदं पुब्बे-निवुत्थक्खन्धपटिच्छादकं तमं विज्झती ति विज्जा । तं तमं विज्झित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । चुत्तूपपाते आणं ति चुतियं च उपपाते च आणं । इदं पि सत्तानं चुतिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा सत्तानं चुतिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । आसवानं खये आणं ति सब्बकिलेसानं खयवये^३ आणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विजा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निब्बानं चा' [§ १३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुत्तचनट्ठेन, पच्चनीकधम्मेहि च सुट्ठु-मुत्तट्ठेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं वानं,' 'निगगतं वा तस्मा वाना' ति निब्बानं । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विक्खम्मिमतकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ती ति वुत्ता, निब्बानं पन सब्बकिलेसेहि अच्चन्तविमुत्तत्ता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स आणं ति [§ १३६७ ई] चत्तारि मग्गआणानि । फलसमङ्गिस्स आणं [§ १३६७ उ] ति चत्तारि फलआणानि । तत्थ पठम-मग्गआणं पच्च किलेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^४ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति खये आणं नाम जातं । दुतियमग्गआणं चत्तारो किलेसे । तथा ततियमग्गआणं । चतुर्थमग्गआणं पन अट्ठ किलेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^५ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति 'खये आणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलआणं पन तेसं तेसं किले-सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमन्ते पटिप्पस्सम्भन्ते अनुप्पादन्ते^६ अप्पवत्तन्ते^७ उप्पन्नं

१ M.— पटिवानेति, सी०, म०— पटिवासेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवासेति. ३ सी०— खये; म०, सि०— खयसमये. ४ सी०, M., PTS— निरोधेन्तं. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उप्पन्नत्ता.

ति अनुप्पादे व्याणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निद्रिता ।

६

[अट्ठकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं निकखेपकण्डानन्तरं उपितस्म अट्ठकथाकण्डस्स वण्णनाकमो अनुप्पत्तो । कस्मा पनेतं अट्ठकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थं उद्धरित्वा उपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्ठकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छित्तं सुविनिच्छित्तं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमगं महापकरणे पञ्चुद्धारं गणनवारं असल्लक्खेन्तेना पि अट्ठकथाकण्डनो येव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-पमवं पनेतं ? सारिपुत्तत्थेरप्पभवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्विविहारिकस्स निकखेपकण्डे अत्थुद्धारं सल्लक्खेतुं असक्को-न्तस्स अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्ठकथाय पटिक्खित्वा इदं वुत्तं— अभिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्मनेनापति पन सद्विविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्ठकथाकण्ड कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि ‘कतमे धम्मा कुसला’ [§ १३६८] ति पुच्छि । ‘कुसला धम्मा नाम कतमे’ ति सल्लक्खेसी ति अत्थो । अथ’स्स तुण्हीभूतस्स ‘ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दस्सितं, सब्बं पि तं चतूसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला’ [§ १३६८] ति इभिना नयेन कण्णिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदामि । तत्थ चतूसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापन्नेसु । कुसलं ति कस्सादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सब्बे पि तासु भूमीसु वुत्ता कस्सा-दयो धम्मा कुसला नाम ।

१ PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उप्पन्नं. २ M. PTS.—परिच्छिज्ज.

(३) अकुसलानं पन भूमिवसेन भेदाभावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तत्थ उप्पज्जती ति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो चित्तुप्पादो । देसनासीसमेव चेत्तं । यथा पन 'राज्जा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीनं पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि वुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सब्बत्थ चित्तुप्पादग्गाहणेन स-सम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितं ति वेदितव्वं । इतो-परं चतूसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीनं सब्बेसं पि तिकदुक-भाजनीयपदानं अत्थो, वेदनातिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तव्वतां हेट्ठा वुत्तनयेनेव पालि-[411]-यत्थं वीमंसित्वा वेदितव्वा । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तत्थ परित्तरम्मणत्तिके [§§ १४०६-८] ताव सब्बो कामावचरस्स विपाको ति एत्थ द्वे पञ्च-विज्जाणानि चक्खुप्पसादादर्थो निस्साय नियमेनेव इट्ठा-निट्ठादि भेदे रूपसद्गन्धरसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो^१ हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणधातु सोमनस्ससहगता पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेना ति निययतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । उपेक्खासहगता-कुसलाकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुर्द्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धिवसेन पवत्तमानं पि परित्तं कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्मणं करोति, पवत्तियं भवंगवसेन, परियोसाने चुतिवसेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्मणं करोती ति परित्तरम्मणं । अट्ठ पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादा^२ एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवसेन पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातु^३ [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगता अहेतुक-किरिया-मनोविज्जाणधातु^४ छसु द्वारेसु पच्चुप्पन्ने मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । एवमिमे पञ्चवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनेव परित्तरम्मणा ति वेदितव्वा ।

(५) विज्जाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See §1373; also see ५.८. ३ See §§431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खायतनादयो. ५ See Chart. §455-468, 562-63. ६ See §§469-483. ७-७ म०, सि० omit. ८ §§484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुसल. १० See Chart, §498. ११ §566-67. १२ §568-573. १३ 25 = 2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्ति आरब्ध प-[412]-वत्तनतो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निब्बानारम्मणत्ता अप्पमाणारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा^१ सेक्ख-पुयुज्जन-खीणा-सवानं असक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले परित्तरम्मणो । अतिपगुणानं पठमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गतारम्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णात्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तब्बारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा^२ पञ्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं 'सत्तो मत्तो' ति परामसनअस्सादनाभिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तर्वीमति महग्गते धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णात्तिधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले सिया न-वत्तब्बारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं ते येव धम्मे आरब्ध केवलं अस्सादनाभिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटिघसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छाय संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठं-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विकल्पेवसेन अवूपसम-वसेन च पवत्तियं परित्त-महग्गत-न-वत्तब्बारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मो पि अप्पमाणे आरब्ध पवत्तितुं न सककोति, तस्मा न अप्पमाणारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुयुज्जनखीणासवानं सक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्त-महग्गत-न-वत्तब्बारम्मणा होन्ति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्मं पच्चवेक्खणकाले च नेसं अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानं [§ १४०८] तं सब्बत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इद्धि-विधचतुत्थं दिव्वसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं दिव्व-चक्खुजाणचतुत्थं पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अनागतसंजाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधं होति ।

(७) तत्थ 'सब्बत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्ज्ञानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अभिज्ज्ञानं पि, निरोधस्सा पि, वट्ठस्सो^३ पि पादकं होति येवा ति सब्बत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अभिज्ज्ञानं पि वट्ठस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय चैव वट्ठस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्ज्ञान पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दमविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, सी० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसतिमहग्गत-धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्ठसु जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सी०- मग्गस्सा पि.

उद्धानं कसिणपण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुत्थं 'सत्त'-पण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुत्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तब्बारम्मणतो न-वत्तब्बारम्मणं नाम होति । 'इद्धिविधचतुत्थं' परित्त-महग्गतारम्मणं होति । कथं ? तं हि यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होतीति कत्वा रूपकायारम्मणतो परित्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकउद्धानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होतीति कत्वा महग्गतचित्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

(८) 'दिब्बसोतचतुत्थं' सद्दं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव । 'भैतोपरियजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणं होति । कथं ? [414] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थ च पुथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहत्ता'नेतब्बं । अरहं पन सब्बेसं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितब्बो । 'यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्मणं । 'दिब्बचक्रवुजाणचतुत्थं' रूपारम्मणत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तब्बारम्मणं होति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्ग सच्छिकतफलं च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयिमु, फल सच्छाकंमु, निब्बानधातुया परिनिव्वारियिस्सु ति छिन्नवट्टमकानुस्मरण-वसेन मग्गफलनिब्बानपच्चेक्खणतो पि अप्पमाणारम्मणं । अतीते 'विपस्सी' नाम भगवा [415] अहोसि । तस्स बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता, बन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तपटवीनिमित्तादि-अनुस्मरणकाले न-वत्तब्बारम्मणं होति । 'अनागतंसजाणचतुत्थे' पि एमेव नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती'ति जाननकाले परित्तारम्मणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्मणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निब्बानधातुया परिनिव्वारियिस्सती'ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते 'मेत्थेयो नाम भगवा उपजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तब्बारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थं च पालिया आगत-
द्वाने येव कथीयति^१ । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता सब्बेसं पि
एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोट्ठपनवसेन पवत्तिथं एकन्तपरित्तारम्मणा व
होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तब्बं धम्मं आरब्ध
पवत्तितो न-वत्तब्बारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पटवीकसिणादीसु पवत्तन्ति,
आकासानञ्चायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चज्जायतनं विञ्जाणापगमे ति ।

(११) मगारम्मणत्तिके [§§१४१५] आदिमिद् वुत्ता अट्ठ **आणसंप-
युत्तचित्तुप्पादा** सेक्खसेक्खानं अत्तना पटिविद्धमगं पच्चवेक्खणकाले मगा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमगं गरं कत्वा
पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अञ्जतरज्झेत्तुमग्गकरणकाले
न वत्तब्बा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्गा-
संखातस्स मग्गसंपयुत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुका^२ । विरियं पन
वीमंसं [416] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, छन्दचित्तानं अञ्जतरज्झेत्तुकाले मिया न वत्तब्बा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्बत्थे-पादकचतुत्थादीनि नवज्झानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरियञ्जाण-पुब्बेनिवासञ्जाण-अनागतसज्जाणचतुत्थानि पन अरि-
यानं मग्गचित्तजाननकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-
हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अपवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं
करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना बुट्ठहन्ति,
न अञ्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गतताय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु पि
अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मगारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, तं गरं कत्वा अपवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय । यथा हि राजानं
सब्बो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो
अञ्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जळताय मग्गं गरं न करोति । आणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवंस, verse 96. २ सी०, म०-कथेस्सामि. ३ म०-अब्बा०.

४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

आणामावेन चैव लोकियधम्मारम्मणताय च मग्गारम्मणादिभावं न लभन्ति, न-
वत्तब्बारम्मणानेव होन्ती ति वेदितव्वानी ति ।

(१३) [417] अतीतारम्मणत्तिके [§१४१८] विज्जाणञ्चायतन-नेव-
सज्जानासज्जायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्तिं आरब्ध पवत्तित्तो एकन्तेन अतीता-
रम्मणा व । नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी ति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्मणं नाम नत्थि । ननु च अनागतंसज्जाणं एकन्तेन अनागतारम्मणं,
चेतोपरियञ्जाणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तती ति ? नो नप्पवत्तति । पाटियेकं पन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानेन संगहितत्ता अज्जेहि महग्गत-
चित्तेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी' [§१४१८]
ति । द्वे पञ्चविज्जागानि, तिस्सो च मनोधातुयो पच्चुप्पन्नेसु रूपादीसु
पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्मणा नाम ।

(१४) दस चित्तुप्पादा ति एत्थ अट्ठ ताव सहेतुका देवमनुस्सानं
पटिसन्धिगहणकाले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्मणा ।
भवंग-चुत्तिकालेसु पि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
परं भवंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्मणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानं जवनानं आरम्मणं गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्मणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविज्जाणधातुयं'
पि एसेव नयो । केवलं हि सा मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्मणा होती ति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्ससहगता'
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्मणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे
तदारम्मणवसेन सहेतुकविपाका विय अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा ति वेदितव्वा ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
सहगताहेतुकाय समानगत्तिका एव । [418] केवलं हि सा आपायिकानं पटि-
सन्धि-भवंग-चुत्तिवसेन पवत्तती ति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्जाण-
धातु' सोमनस्ससहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुरुमाना पच्चुप्पन्नारम्मणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । कामावचरकुसलं [§१४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्खपुत्थुज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति ।
पण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणे न-वत्तब्बारम्मणा । जाणविपयुत्तेसु पि एसेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग्ग-कल-निब्बानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेवेत्थ विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्त-चित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

खन्ध-धातु-आयतनानं अस्सादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति । पण्णत्तिं आरब्धं अस्सादेन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो'ति परामसित्वा गण्हन्तस्स न-वत्तब्बारम्भणा होन्ति । दिट्ठिविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेहि परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्तिचिचुप्पादा अतीतादिमेदे धम्मे आरब्धं दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णत्तिं आरब्धं दोमनस्सितानं न-वत्तब्बारम्भणा । विचिकिच्छा-उद्धच्चसंपयुत्ता तेसु येव धम्मेषु अ-निट्ठ-गतभावेन चैव उद्धतभावेन च पवत्तिं अतीतानागत-पच्चुप्पन्न-न-वत्तब्बारम्भणा ।

(१७) किरियतो अट्ठ सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-गतिका एव । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन पवत्तिं पच्चुप्पन्नारम्भणा [419] व । मनोद्वारे अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं चैव पण्णत्ति-आरम्भणानं च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपच्चुप्पन्न-न-वत्तब्बारम्भणा । यथावुत्तप्पमेदे रूपावचरज्ज्ञाने सब्बत्थैपादकचतुत्थं आकासकसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तब्बारम्भणा-नेव । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकज्ज्ञानचित्तं आरब्धं पवत्तन्तो अतीतारम्भणं । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं त्रिय अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्भणं होति ।

(१८) महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-वस्साधिकानि द्वेवस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिस्सुं, पुष्पानि मा मिलार्थिंसु, दीपा मा निब्बारथिंसु ति अधिट्ठहि । सब्बं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तत्थेरो चत्तनियैसेनासने भिक्खुसंघं सुखमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्ड दिवसे पुरेमत्तं दधिरसं' होतुं ति अधिट्ठहि । पुरेमत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन चित्तसन्निसितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अञ्जस्स वा पाटिहारि-यस्स करणकाले, कायं आरब्धं पवत्तत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । दिव्वसोतचतुत्थं विज्जमानसहमेव आरब्धं पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । चेतोपरियञ्जाणचतुत्थं अतीते सत्तदिवसम्भन्तरे अनागते सत्तदिवसम्भन्तरे परेसं चित्तं जानन्तस्स अतीता-रम्भणं अनागतारम्भणं च होति । सत्तदिवसातिककमे पन तं जानितुं न सक्कोति । अतीतानागतसञ्जाणानं हि एस विसयो । एतस्स पच्चुप्पन्नजाननकाले पन पच्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See ६.६-१०. ३-३ See Dialogues. ii. 185; Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नस्सिसु. Cf. DCm. ii. 612; Mv. 31. 120. ५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरसा. M., PTS- दधिरसं. ७ M., PTS- चित्तसन्तति. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पच्चुप्पन्नं च नामेतं तिविधं^१—खणपच्चुप्पन्नं सन्तति-
पच्चुप्पन्नं अद्वापच्चुप्पन्नं च । तत्थ उप्पादट्ठित्तिभंगप्पत्तं 'खणपच्चुप्पन्नं' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं 'सन्ततिपच्चुप्पन्नं' । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोक-
द्वानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकद्वाने चरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सा पि न ताव
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तव्वा । दूरे ठत्वा पन रज्जकानं^२ हत्थविकारं गण्डिं^३ भेरि-आदि-आकोटनविकारं च
दिस्वा पि न ताव सहं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मज्झिमभाणका ।

(२०) संयुत्तभाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो
वत्वा, 'उदकं अतिककमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उमुमभावो न वूपसम्मति, आतपा
आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मद्वानं
मनसि-करित्वा दिवा वातपानं त्रिवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीनं फन्दनभावो
न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा' ति
वत्वा 'तदुभयं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकमवपरिच्छिन्नं पन अद्वापच्चुप्पन्नं नाम । यं सन्धाय भद्देकरत्तसुत्ते
“यो चावुसो^४ मनो ये च धम्मा संपयुत्तां, उमयमेतं पच्चुप्पन्नं । तस्मिं पच्चुप्पन्ने
छन्दरागपटिवद्धं होति विज्झाणं, छन्दरागपटिवद्धत्ता विज्झाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पच्चुप्पन्नेसु धम्मेषु संहरीती” [म० ३ १९७] ति वुत्तं । [421]
सन्ततिपच्चुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापच्चुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि 'खणपच्चुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियञ्जाणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्प-
ज्जती ति । इदं च नेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्फमुट्ठिभिह अवस्सं एकं
पुष्फं एकस्सं वण्ठेन वण्ठं पटिविज्जति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा
ठितिक्खणे वा भंगक्खणे वा पटिविज्जती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जति, येन च जानाति तेसं द्विजं सहद्वानामावतो
आवजनजवनानं च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणमावप्पत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ट-
कथासु पटिविज्जत्तं । सन्ततिपच्चुप्पन्नं पन अद्वापच्चुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विसु० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See
४.४३. ३ सी०, म०-वण्डि^०. ४ सी०, म०- चायं आवुसो. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०-संहरीती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्ठं पटिविज्जति.

वेदितव्यं । तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्धापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपेतव्वं ति यं अट्ठकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्धापच्चुप्पन्न-वसेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं परस्सति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेव अद्धापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्ना-[422]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्धापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्धापच्चुप्पन्नवसेनेतं पच्चुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुर्थं नामगोत्तानुस्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे च न-वत्तव्वारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणचतुर्थं पि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतकखन्धा खन्धपटिवद्धं च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु सव्वज्जुत-जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादिवसव्वभन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिवद्धं वा न जानाति, मगसंपयुत्त-चित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मगारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनामत्तमेव आरम्भणं ति । अयं वित्तेसो वेदितव्वो । अयमेत्थं अट्ठकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतंसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति पट्टाने[तिक० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुर्थं विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अना-गतंसजाणचतुर्थं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतकखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु

१ विमु० १३.११७ says सयुत्तट्ठकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११९. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ सि०, म०- खन्धपटिवद्धेसु. ४ सी०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२२. ५ Here ends विमु० १३.१२२.

पुब्बेनिवासआणं विथ सव्वञ्जुतआणसमंगिकं होति । तत्थ किञ्चा पि चेतोपरिय-
आणं पि अनागतारम्मणं होति, तं पन सत्तादिवसव्वन्तरे उप्पज्जनकचित्तमेव [423]
आरम्मणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसतसहस्से उप्पज्जनकचित्तं पि खन्धे पि
खन्धपटिवद्धं^१ पि । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि अतीतानागतपञ्चुप्पत्तेसु
एकधम्मं पि आरब्ध अप्पवत्तितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्मणानेवा ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च
निव्वानं च बहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुग्गलसन्ताने बहिद्धा ति वुचमानं
पि तस्स अत्तनो सन्तानपरियापन्नत्ता नियक'ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
यायेन अज्झत्तं होती ति नियक'ज्झत्तपरियायस्स अभावेन बहिद्धा ति वुत्तं, न नियक'
ज्झत्तमत्तस्स असंभवतो । नियक'ज्झत्तमत्तस्स पन असंभवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-
रम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मापगममत्ततो वे आकिञ्चञ्जायतना-
रम्मणस्स अज्झत्तमावं बहिद्धामावं पि अज्झत्तबहिद्धामावं पि अननुजानित्वा
आकिञ्चञ्जायतनं न घत्तव्वं अज्झत्तारम्मणं ति पी [§ १४२० अ] ति
आदि वुत्तं । तत्थ न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्मणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारचित्तानि पि, तस्सारम्मणस्स पच्चवेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्मणानेव । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्ता-
नेव होन्ती ति विसुं न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ! एत हि आकिञ्चञ्जायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेय्य । तं सब्ब
अतीतारम्मणात्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रूपा-
वचरचतुत्थज्झानं' [§ १४१८] ति एवं वुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं 'सिया न-
वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्मण-
भावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चञ्जायनतस्स च 'आकिञ्चञ्जायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्जसलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्मणत्तवचनतो न-वत्तव्वारम्मणं
ति वुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्मणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
वुचमानं यस्मा हेट्ठा तेन सह एकारम्मणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनं न-
वत्तव्वारम्मणता वुत्ता, तस्मा इधा पि तेसं न-वत्तव्वारम्मणमावं दीपेति । को हि
तेन सह एकारम्मणानं न-वत्तव्वारम्मणमावे अन्तरायो ति ! एवं तस्मिं वुत्ते
'वुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेत्थ अज्झत्तारम्मणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्मणविभागेन विज्जाणञ्जायतनं नेवसज्जानासज्जायतनं

१ See note ३ on p.331. २ सी०, म०-च. ३ i. e. in §1418.
४ M., PTS- °विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं^१ ताव^२ कुसल-विपाक-किरियावसेन छन्नं चित्तुप्पादानं अत्तनो मन्तानसम्भदं हेट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्मणता वेदितव्वा । एत्थ च किरिय-आकासानञ्चायतनं किरियविज्झाणञ्चायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकिरियसमङ्गिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्झाणञ्चायतनस्स अभावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा ठितस्स ततो-उद्धं तिविधस्सा पि विज्झाणञ्चायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सचि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उद्धित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । नेवसञ्जानासञ्चायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । **रूपावचरतिकचतुक्क-ज्झानादीनं** [§ १४२०] सब्बेसं पि नियक^३ ज्झत्ततो बहिद्दामावेन बहिद्दा-भूतानि पठवीकसिणादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्दारम्मणता वेदितव्वा ।

(२९) सब्बे व कामावचरा कुसलाकुसलाव्याकता धम्मा, रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा^४ अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा । परेसं खन्धादिपच्चवेक्खणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्दारम्मणा । तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्दारम्मणा । जाणविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-
[425]-पच्चवेक्खणं नत्थि ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खन्धादीनं अस्सादनाभिनन्दन-परामासगहणकाले अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियबद्धरूप-कसिणादीसु च तथेव पवत्तिकाले बहिद्दारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्दारम्मणा । दिट्ठिविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिघसंपयुत्ता अत्तनो खन्धादीसु दोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियबद्धरूप-पण्णात्तीसु च बहिद्दारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्दारम्मणा । विचिकिच्छुद्धचसम्पयुत्तानं पि वुत्तपकारेसु धम्मेसु विचिकिच्छन-कन्दनमाववसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्झाणानि, तिस्रो च मनोधातुयो ति, इमे तेरस चित्तुप्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्दारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्दारम्मणा । सोमनस्ससद्गताहेतुकविपाकमनो-विज्झाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्मणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोद्वारे तदारम्मणवसेनेव अज्जे पि अज्झात्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त च. २ सी०, M. PTS-बहि°. ३ For this, consult the chart 'चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तियं.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दुग्गतियं च पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेसु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नप्पवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जोतिपालर्माणव-मखादेवरार्जे-कण्हातापसादिकालेसु अत्तना कतकिरियं पञ्चवेक्खन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन मनोद्वारे च आवज्जनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुयुज्जनानं ति एतत्तमेवेत्थ नानाकरणं ।

(३३) वुत्तप्पकारे रूपावचरचतुत्थज्झाने सव्वत्थ-पादकचतुत्थादीनि^१ पञ्चज्झानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णात्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि । 'इद्धिधिचतुत्थं' कायवसेन चित्तं, चित्तवसेन वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा इत्थिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पयत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'दिब्बसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिसद्दसवनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सद्दसवनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'चेतोपरियज्जाणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुब्बेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिद्रियवद्धरूपं, तिस्सो च पण्णात्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । [427] 'दिब्बचक्खुचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii. 405 ff. (no.415).
३ थ० अ० ३.७८. ४ थ० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.- अट्ट-
महाकुसलकिरियचित्तगति; सी० म०- अट्टमहाक्रियकुसलचित्तगति। ६ सि०-^० विपाक०.
७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii.
210. ११ See विम० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले वहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-
जाणचतुत्थं' अत्तनो अनागतक्खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स अनागत-
क्खन्धानं वा अनिन्दियवदस्स वा रूपस्स अनुस्सरणकाले वहिद्वारम्मणं, उभयवसेन
अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनस्स न-वत्तञ्चारम्मणताय कारणं हेट्ठा वुत्तमेव ।

(३४) हेतुगोच्छकनिर्देशे [§§ १४२४-३५] तयो कुसलहेतू ति आदिना
नयेन हेतू दस्सेत्वा ते एव उपत्तिट्ठानतो दस्सेतुं चतूसु भूमीसु कुसलेसु
उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि देसनानयो
वेदितव्वो । यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४५६] ति
एत्थ तिविधेन आसवानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्व्वा । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु
अविज्जासवेन, दिट्ठिसंपयुत्तेसु दिट्ठामवाविज्जासवेहि सद्धिं ति कामासवो दुविधेन
एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिं ति एकधा
व एकतो उप्पज्जति ।

(३५) यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§ १४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसधा भवे ।

तत्थ कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा
विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं ? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयो-
जनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, मीलव्वतपरामास-अविज्जासंयोजनेहि
च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति ।
पटिघो पम इस्सासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जा-
संयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति ।
मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा
विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागे पि एसेव
नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§ १४६८] ।

(३६) यमेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो
उप्पज्जन्ती [§ १४९४] ति वुत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उप्पत्ति
वेदितव्व्वा । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, ब्यापादो चतुधा,
उद्धच्चं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं ? कामच्छन्दो ताव असंस्वारिकचित्तेसु
उद्धच्चनीवरण-अविज्जाननीवरणेहि, संस्वारिकेसु धीनमिद्ध-उद्धच्च-अविज्जानीवरणेहि
सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेतं द्वे तीणी [§ १४९४] ति वुत्तं, तं
हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुन्नं पि एकतो उप्पज्जती ति वचनं युज्जति^३

१ See ६.२७ above.

२ M., PTS- एत्थ.

३-३ M., PTS--

उप्पत्ति युज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, ससंखारिके थीनमिद्व-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि, ससंखारिके एव च थीनमिद्व-उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उप्पज्जति । उद्वच्चं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति । विचिकिच्छा उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(३७) यं पि'दं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्तं, तत्थ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उप्पज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्वो । कस्मा? द्विन्नं तिण्णं येव वा एकतो उप्पत्तिया असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उप्पत्ति होति । एत्थ हि लोभो छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्वो । कथं ? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविप्युत्ते मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, ससंखारिके मोह थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, असंखारिके^१ येव मोह-मान-उद्वच्च अहि-[429]-रिक-अनोत्तप्पेहि, ससंखारिके येव मोह मान थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, दिट्ठिसंप्युत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, ससंखारिके मोह-दिट्ठि-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि सद्धिं ति छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, ससंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंप्युत्ते विचिकिच्छा-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि, उद्वच्चसंप्युत्ते उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पेहि सद्धिं ति एकं द्विधा एकतो उप्पज्जति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[निगमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजेन्तो देसेसि धम्मसंगणिं ॥

अभिधम्मस्स संगय्ह धम्मे अनवसेसतो ।

ठिताय तस्सा आरद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-२ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M., PTS- धम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्थानं संभवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन सौ एसौ सन्निट्ठानमुपागता ॥
एकूनचत्ताळीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरंतिट्ठित्तं धम्मस्स निट्ठपिन्तेन तं मया ॥

[480] यं पत्तं कुसलं तस्स अनुभावेन पाणिनो ।
सब्बे पि धम्मराजस्स जत्वा धम्मं सुखावहं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।
असीकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरं तिट्ठतु सद्धम्मो धम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्धाबुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारजवमह्वादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनञ्ज्ञोगाहनसमत्थेन पञ्जा-वेत्थत्ति-समन्नागतेन
तिपिटकपरियात्तिपभेदे साट्ठकथे स्त्थुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पमावेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिग्गत-मधुरोदारैवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिवरेण महाकविना पभिन्नपटिसंभिदापरिवार-ल्लभिञ्जादिप्पभेदगुणपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पतिट्ठित्तबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहार-
वासीनं वंसालंकारभूतेन विपुलविमुद्धबुद्धिना बुद्धधोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन
थेरेन कता अयं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्ठकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्मिं लोकनित्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं नयं पञ्जा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नामं पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकस्मिं लोकजेट्ठस्स पवत्तति महेसिनो ति^३ ॥

१ M.- भासन्ती. २ सि०- मधुरोच्चार. ३ म० adds-
चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।
सुन्दरट्ठो अयं गन्थो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुञ्जेन मेत्तेय्यं उपसंक्रमि ।
पतिट्ठित्वा सरणेसु पतिट्ठामि सासने ॥
मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।
पुञ्जं तं अनुमोदित्वा चिरं रक्खन्तु ते मम ॥
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवञ्छर-नामिगोत्र.

APPENDIX A

(See p. 216, note 7).

(कामावचकुसलव्याककथाय)

भिपाकुद्धारकथा

(३.५८७-६५०)

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns,]

- I साकेतपञ्चो
 II उत्सदकित्तनं
 III हेतुकित्तनं
 (i) तिहेतुकधम्मं विपाकं देति
 (ii) दुहेतुक " " "
 (iii) तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि
 (iv) दुहेतुक " " "
 (v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति
 (vi) संसंखारिकं " " "
 (vii) आरम्भणेन परिवत्तेतब्बा
 (viii) जवनेन

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक- चूळनागत्येर	मोरवापीवासी महादत्तत्थेर	तिपिटक- महाधम्मरविलत्थेर
५८८	६३५	६४२
५८९	"	"
५९२	"	"
ति हे तु कं, दु हे तु कं, अ हे तु कं	हे तु कं, अ हे तु कं	हे तु कं
नि हे तु कं, अ हे तु कं, इ त रे	न; इ त रे	इ त रे
ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न । तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न	अ हे तु का न । तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न	तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न
दु हे तु का, अ हे तु का; ति हे तु का न	अ हे तु का; ति हे तु का न	ति हे तु का न
असंखारिक, संसंखारिक ।	अ सं खारि क मे व, नो स सं खा रि कं	नो स सं खा रि कं
" "	स सं खारि क मे व, नो अ सं खा रि कं	नो अ सं खा रि कं
वेदना	वेदना	वेदना
तदारम्भणत्स नियमो ५९२	चित्तनियामो न ६३५	पिण्डजवनं ६४२

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक-	मोरवापिवासी	तिपिटक-
चूळनगारेय	महादत्तयेर	महाधम्मरविखितथेर
(२) तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि	प टि च्छ द्वा व हु त्वा ग ता । ६०७	न होति ६४२
(३) दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि	द्वादसकमग्गे	द स क म ग्गे
(a) सोमनस्सहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरम्म	६०८ क म्म स दि सा	प टि स ण्धि ६४५
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि	अट्ठ ६०९	छ ६३९
इट्ठारम्मणे मोघवारा	तयो ६०८	तयो ६३९
” विपाकचित्तानि	[पञ्च	चत्तारि ६४०
इट्ठमज्झत्तारम्मणे विपाकचित्तानि	तोणि]	द्वे ”
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि	ममचत्तालीस ६०९	समत्तिस ”
(iii) अगहितगहणेन ”	द्वादस	दस ”
उपमा	६०९ अ म्भो	प मा ६४०
(b) सेसचित्तत्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरम्म	द्वादस ६०९	दस ६४०
विपाकचित्तानि	यन्तवाहोपमा ६०९	यन्तोपमं न लब्धमिति
उपमा	(सत्त यन्तवाहा)	६४०

The same as in
IV (1) in this
column; ६४५.

(4) दुहेतुककम्मेन अहेतुका पटिसन्धि

- दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-
मनोविज्जाणधातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि
इट्ठ-मज्झत्तारम्भणे मोघवारा
” विपाकचित्तानि
इट्ठारम्भणे विपाकचित्तानि
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि
(iii) अगहितगहणेन ”

V पक्किण्णकनयो

अ हे तु क ठु कं
प टि स न्धि क म्म स दि सा ति न व त्त ब्बा
६१० ६४१ ६४५

चत्तारि ६१०
तयो ”
तीणि ”
एकं ”
वीसति ”
अट्ठ ”
६१५-६३४

The same view as of
तिपिटक-च्छब्दनागर्थे (६१०) in IV. 4
except that there is पिण्डजनन (६४१).

विपाकुल्लारकथा

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points
of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावत्थु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिप्रम्भ the authorised 'Word' of the Buddha ? Is there any निदान for the same ? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया— 'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति तं न युत्तं । [३.१९]
- (५) ये पन अनायाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणमिच्चेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खिपितब्बा । [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह— अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति । [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह— अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति । [३.१२९-१३१]
- (८) के चि पन थेरा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्झानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति— 'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा । वितण्डवादी पनाह— अदिट्ठं पस्सती ति । [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं... । [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोराणा । [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयगहणं । [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेन सद्धि...रोगरूपेण सद्धिं । [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिचता) जायन्ति । [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उप्पन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं— दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्वारकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफु-
सित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्म रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- (१०) पच्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु [२.२५]
- (३) अतिरित्तं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विथ 'कुसला धम्मा'ति अवत्वा 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'असामग्गियं अहेतूनं सामग्गियं पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामग्गियं अहेतूनं सामग्गियं पि अ-हेतुभावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ? निट्ठ-
मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasaṅgaṇi commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the headline on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अक्खिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अक्खितारका ३.३९६
अकक्खल ५.१२४	अक्खित्त १.८१
अकक्खलता ३.२९६	अक्खिदल ५.७९, ३८४
अकनिट्ठभवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगेलञ्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अगसावक १.४०
अक्रियावाद ५.३७	अगसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्नि (Sim.) ४.८२
°कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्नि, परित्तक° ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्निमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्निवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अक्कोधन ३.५८९, ५९०	अंकुरप्पत्त ५.१०
अक्कोसना ३.१५२	अंगपच्चंग १.५८; २.८
अक्खय ४.११४	अंगविज्जापाठक ३.३७०, ३७२
अक्खर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल्ल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिट्टि ५.१३६
 अंगुलिषेठक ४.३५
 अचिन्तेय्यानि (चत्तारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अच्चायिक ३.१९२
 अचि ४.१०; ५.२५
 अच्छमंस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७
 अजपद ४.३५ °दण्ड ३.३५३
 अजपदसंठान ४.३५
 अजपालनिग्रोधरुक्ख १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अजित ५.२१
 अजिम्हता ३.२४९
 अजेळका (अज + एळका) ३.२४७
 अजव निग० २
 अजवो २.५६
 अज्झत्त २.३६; ३.३४१, ३९०,
 ३९२, ३९७, ४९३, ४९४
 अज्झात्तिक २.४९; ३.८५
 अज्झाचार ५.९५; कायिक°, वाच-
 सिक° १.४७; °पटिपक्खभूत १.५२
 अज्झापज्जति ३.४७६
 अज्झासय ३.३८३, ५०२; °अनुसय
 १.५२; वेनेय्य °अनुलोम १.४८
 अज्झासयवसेन २.३९
 अज्झोगाल्लह ४.५
 अज्झोत्थट १.३४; ४.८७
 अज्झोत्थेरय्युं ५.१३१
 अज्झोहरणीय ५.१३४
 अज्झोहरीयति ४.८७
 अञ्जन १.३२
 अञ्जलि १.१
 अञ्जलिकम्म ३.१३२; ६.१२
 अञ्जयामाव ५.४९
 अञ्जमञ्जपच्चय १.१७
 अञ्जाकोण्डञ्जत्थेर १.८८
 अञ्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अञ्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.११४
 अट्ट १.७६
 अट्टियमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
 १४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
 ३३१, ३९१, ४६४, ५८६; ४.
 ४३; ५.१; ६.२१-२२;
 °आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३;
 °नय ३.३३९; ६.२४
 अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
 अट्टकथामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.३२
 अट्टचत्तालीस गोत्त-चरणानि ३.४६३
 अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
 अट्टसालिनी End of Divisions 3-6;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकप्प ४.१०३
 अट्टारस °ब्राह्मणा, °खत्तिया etc.,
 ३.४६३
 अड्डु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अण्डक ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतित्तियवत्थु ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरित्ताता ३.२१
 अतिरित्त २.४१
 अतिरेकचीवर ३.४२
 अतिरेकत्थ २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तभाव ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८ ५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गंभीरमाव
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंभिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अत्थादीनि ५.२
 अत्थिपच्चय १.१७
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-थकन ५.१३३
 अ-थेय्यचित्त ३.४५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्ठजोतना ३.४
 अदिन्न ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.९
 अद्वापच्चुप्पन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समथ ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिचित्तसिक्खा १.५३
 अधिच्चुप्पत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्जासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपच्चय १.१७
 अधिप्पाय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधिसीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनञ्जातञ्जसामीतिन्द्रियं १.६९; अनापाथगत ३.५४
 ३.६५७
 अनतिक्कम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३
 अनत्थविञ्जापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपच्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अनन्तानि, चत्तारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतग्ग १.२५; ३.४७१, ५१५,
 ५१९; ५.३४
 अनय ५.१७
 अनल्लीन ४.४२
 अनल्लीयमान ३.१७९
 अनवज्ज २.८; ५.११०, १३७, १३८;
 °सञ्जिता ५.९५; °सुखविपाक-
 संखात २.१३
 अनवज्जट्ठ ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्सुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतसं-आण ३.६६१; ६.१३;
 °चतुत्थ ६.९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनामदुता ३.५१
 अनाभोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारूळ्ह ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिघंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अ-निट्ठं-गत ६.५, १६
 अ-निट्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सप्पटिघ २.३८
 अनिन्द्रियवद्ध २.३६; -रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिष्फज्जन ३.३५
 अनिष्फादित्त ३.५८४
 अनिच्चिस १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,
 ६५४; -मग्ग ३.४८९
 अनिमिस १.२९ -सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिय्यानिक २.५२
 अनीघ ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ठ १.८१
 अनुपञ्जात्ति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपवज्ज ३.१४४

INDEX

- अनुपादिन्न ४.१०९, २१०
 अनुपादिन्नकसंतान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुब्बपदवण्णना २.१४; ३.१३,
 ३३९
 अनुप्पन्न २.३३
 अनुव्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-बोहार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 °चित्तानि ३.५०७; -पच्चनीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्खता १ ५३
 अनुसयप्पहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोत्तत्त १.१, ३९
 अनोत्तप्प २.५५; ३.५४३
 अनोधिजिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसक्कनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणत्थ २.४३
 अन्तो करित्वा ५.१०४
 अन्तोगध २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा° ३.६२६
 हत्थिदस्सक° ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धबाल ३.५४६
 अन्वास्सवेय्युं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपच्चय २.२६
 अपचित्ति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८;
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;
 °यो (चत्ताळीस) ५.११६
 अपरमाग ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्फन्न ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिलब्ध ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिद्देस ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिवानिता २.५८

INDEX

अप्पटिस्सवभाव ५.११७
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्पत्त ५.४१
 अप्पदक्खिणगाहिता ५.११७
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; ०पत्त ५.४५
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विमंग १.१२
 अप्पमत्तिका १.५
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८
 अप्पमाद १.४४
 अप्पयोग ३.७३
 अप्पवत्तन्त ५.१५०
 अप्पवारित ५.९५
 अप्पसावज्ज ३.१४३
 अप्पहोन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अप्पोस्सुक्कता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्भपटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाच्चिक्खति १.५९
 अब्याकत १.३६, ६९; चतुब्बिधं
 ३.५७१; ४.१; ०धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्यापज्ज ३.१३५
 अब्मान ५.१२९
 अब्भुतधम्म १.६६
 अमब्ब ३.५१४
 अमय ३.८३

अमयत्थेर ५.१३०; दीघमाणकं
 ५.१३०
 अमयानक-आकार २.५५
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिज्झा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिज्झा १.१; ६.७; दग्धा ३.३७५,
 ३७७, ३७८; खिप्पा ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिज्झाण ३.१८८
 अभिज्झात १.४९
 अभिज्झात्रल १.८२
 अभिधम्म १.५, २, ५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग० १. —कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; —तन्ति १.२७; —दुक्क ५.
 ४५-१०६; —देसना १.४२; —नय-
 समुद्द १.८७; ०परियाय ३.४८९;
 —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धभासित) १.७०-८०; —माज-
 निय १.१२; —सुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिवेस ३.१८९
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिभायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिभुय्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसंस्वरण ३.३०५
 अभिसंस्वरोति ३.११४
 अभिसञ्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसभाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसंबोधि १.७३
 अमकखेत्वा १.४३
 अमच्चपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतपकामन १.४४
 अमतमहानिब्बान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविकखेपदिट्ठि ५.६२
 अ-मित्त २.१०
 अम्ब ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिण्डि ४.९९
 अयाथावदस्सन ३.५५२
 अयाथावपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुल ५.११; (Sim.) २.२३९
 अय्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरगी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ग ३.५१८
 अरहत्तफलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित्त (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अट्ठंगिकमग्ग ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनमुत्त १.८८
 अरियफल २.५८
 अरूपजीवित्तिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसञ्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 'कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरूपिनो २.४२
 अलं-साटक ५.१३९
 अलगद्, -अत्थिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -गवेमी १.५८;
 -परियेसन १.५८
 अलाबु ५.१४१
 अलोणक ३.१२७
 अल्ल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवट्ठिति ३.५५१
 अवबोध १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्सं २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्सुत ३.४८
 अवहारा, छ ३.१४४
 अविकखेप २.५७; ३.१७६, २५०,

INDEX

३४०; ३.५४५
 अविगतपञ्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३४५
 अविज्ञा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्ञाति ३.५८४
 अविज्ञाण ४.११३
 अवितक्क ३.३४४, ३४५
 अवितक्क-अविचार २.२२
 अविनिष्मुत्त ४.५१
 अविनिष्मोग २ ४२; ४.४०
 अविपरीत, °अवबोधसंस्वात १.५५;
 -सभाव १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाकत्थजोतकत्त २.१३
 अविष्कारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८
 अविरज्झित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीचि ३.५११
 अवुद्धि ५.५३
 अवेकल ३.१९
 अवेर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १३३
 °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंवरा, अट्ट ३.१३९-१४०
 असक्कच्चदान ६.५
 अ-सक्खिक १.७६
 असंखत २.४२
 असंखतधातु ५.५६

असंखारिक ३ ५१, ३१०, ३१२, ५५८
 असंखिय १.८२
 असंखेय्य १.८१; ५.११३; (चत्तारि)
 १.२९
 अ-संगहित १.१३
 असद्ध ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असण्णाय ३.२४४
 अ-सम्पज्ज २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्स ४.१९, ४९, ५०
 असम्मिस्सता ४.३८, ५०
 असम्मोह १.५५
 असम्मोहत्य ४.११२, ११८
 असाधारणपञ्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८, ६२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुम २.३१
 असुभकथा ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेक्ख २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सबाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारोह ४.२४
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

अहेतुक २.२९; ३.६४२
 अहेतुकदृक् ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञाणधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकंखमान १.५८
 आकड्वन्ति ३.५७०
 आकप्प १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकासकसिणचतुत्थ ६.७, १७
 आकासगंगा १.३६
 आकाससन्निस्सित ३.६२९-६३३
 आकोटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४५, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भवंग ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमदृकथा १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; °मरिया
 ३.२४७
 आचिण्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवदृमक ५.१२२
 आणत्ति ३.१३६; °क३.३२३; १४३,

१४९
 आणदेसना १.५१
 आणारह १.५२
 आथब्बनिद्धि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदास (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुत्थ ६.७, १७
 आनेञ्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; °यो(पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिक्खन्ध २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिवुट्ठानकुसलता २.५६
 आपाथ ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ °त्थेरा
 ३.५८८; °मिक्खु १.४२
 आभुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आभोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुसान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इस्सर- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 वासुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्जति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविमंग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपोत्थक १.८१
 आयितत्त ३.५६७
 आयुसंस्वार ३.२१, ६०४
 आयूहति ३.११४, ६४३;
 आयूहन ३.१९०, ४६१
 आयूहित ५.४२
 आरग (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरब्ध ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४; (छ)-
 ३.५८१; -तो ३.४८४, ४८९,
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पच्चय
 १.१७; -पच्चयभूत २.२१;
 बलव- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वडून ३.४०८,
 ४०९
 आरुप्य ३.५०; -कुसलकथा ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुप्पा) १.३३
 आरुळइसुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१
 आलुब्ध ३.४६०
 आलुळित ३.२६३; ४.८३
 आलुळिस्सति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककसिणचतुत्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकेन्त ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवज्जन ३.६००, ६१२
 आवज्जनट्टान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आवुसो १.८, ७१
 आविज्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आसवानं उप्पत्ति ६.३४
 आसवानं खयचतुत्थं ६.१०
 आमाळ्हपुण्णमा १.८८
 आसिसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपच्चय १.१७
 आहच्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पच्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळ्हक १.२६
 ईघ ५.११७
 इट्ठिय १.८०
 इट्ठ ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इट्ठकवडुकी (Sim.) २.२६
 इट्ठमज्झत्त ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

- ३.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादप्पमोक्खानिसंस १.५८
 इतिवुत्तक १.४६, ६६
 इत्थमाव ५.४९
 इत्थाकप्प ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इदप्पच्चयता ५.२९, ४६
 इदमात्थिता ५.१३४
 इद्धि, अधिष्ठान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; -पाद १.३
 इद्धिपादविमंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधचतुत्थ ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दस्खील (Sim.) ३.२५४
 इन्दट्ठ ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरमुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७; -पच्चय १.१७;
 -वद्ध २.३६; (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जत्ति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविभंग १.१२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वाराता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इसिपत्तन १.८८
 इस्सरवा ३.१८६
 इस्सरायत्तन ३.२७५
 इस्सरिय, -ठान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 इस्सा ३.५६३
 इस्सायनक ५.६७
 इस्सास ३.२२८, ५१२
 इस्सुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टनिहेस ३.५०
 उक्कण्ठमानो ५.१४७
 उक्कण्ठितुं ५.४९
 उक्खलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गह ५.११९
 उग्गहण १.४२
 उग्गाहित १.७०
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्घाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-पस्साव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनालि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उजु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उण्हाकार ३.६५५
 उण्होदक ४.४१, ९६
 उतु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुष १.३९; ४.६
 उत्तरवट्ठमानपव्वत ३.१६५

INDEX

- उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७
 उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्य ५.७५; ६.३७
 उत्तिय १.८०
 उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२
 उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा १.३६; -परियन्त १.६८; -प्पसा-
 दकमणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८
 उदकानि, नाना ३.२७७
 उदरपटल ४.८८
 उदान १.२७, ४४, ६६
 उदान १.४४
 उदायि ३.३२७
 उदासीनपक्ख ३.२४५
 उदाहरण १.७३
 उदि ३.३४२
 उदीरण ३.१०७, १०८
 उद्दक १.८७, ८८
 उद्दान ३.२६; -संगह १.६८
 उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५
 उद्देसवार ३.४७२
 उद्दच्च ३.५२८
 उद्धट ३.५७९, ५८१
 उद्धन ४.४८
 उद्धविरेचन ५.१३८
 उन्नामेत्वा १.७१
 उपक १.८८
 उपकट्ट ५.९९
 उपकार ३.२६०
 उपक्खिल ५.८६, ८७
 उपक्खलति ४.९७
 उपघात ३.१२३; चित्त- ३.३६१
 उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३ ३७६; ५.४५; -स्वण ३.३६०
 उपचित्तता २.८
 उपच्छेद ३.३७७, ३७८
 उपत्थंभ, यूणा- ३.२१८
 उपत्थंभन ४.३५
 उभानिज्झाय ३.५२२
 उभनिधाय ४.५३
 उपनिब्वत्त ५.११३
 उपनिस्सय ३.५०२; ५.३४; -पच्चय १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८
 ६३३, ६३४
 उपपत्ति ३.२४३, ३२६
 उपपरिक्खन्ति १.५८
 उपयोगत्थ ४.१२, २९
 उपयोगलद्ध ६.७
 उपरितो ५.१०४
 उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
 उप-सद् ५.९९
 उपसम्पज्ज ३.३३८
 उपसम्पदा ५.१२९
 उपसम्पादेन्त १.७०
 उपसिंघनकाल ४.४७
 उपसिंघित्वा ३.५९८
 उपहार ३.७९
 उपादा २.४९; तेवीसति-रूपं ४.१२, २५
 उपादानगोच्छक २.५
 उपादाना २.५०; ५.९९
 उपादिन्न २.२०; ४.१०, १७, १०९
 उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०;
 अन^० ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६,
 ५१७, ५१८; -रूप ४.३७;
 -संतान ४.४-६, ७
 उपादिन्नत्तिक ५.११

INDEX

- उपादिन्नरूप ४.१०४
 उपाय, पधान- ५.१४५
 उपायास ५.९९
 उपारंभ, -आदिहेतुपरियापुष्ट १.५८;
 -आनिसंस १.५८
 उपासिका ३.६०२
 उपाहना ३.४५१
 उपेक्खक ३.३४९, ३५६
 उपेक्खा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,
 ४०७; अञ्जाण- ३.४०२; छल-
 ग- ३.३४९, ३५०, ३५१
 उपोसथ ३.५०२
 उपोसथक्खन्धक ३.१२९
 उपोसथिक (भत्त) ५.१४६
 उपपजनक ५.१००
 उपपत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८
 उपपन्न २.३३; ३.४२; -बल २.५७
 उपपल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;
 -नाळ ४.१०९; -पत्त ३.१५२
 उपपाद २.१५
 उपपादिनो २.३३
 उपपादो ६.३; चित्त- ६.३
 उपपिलाविनो ३.५८६
 उपपील्लेन्त ३.२७०
 उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;
 इत्थि-, पुरिस- ४.६६
 उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४
 उम्माद १.५९
 उम्मापुष्क (Sim.) १.३२
 उम्मार ४.५२
 उम्मुजापन ४.८१
 उय्यान १.३४; -कीळा १.८७
 उर ३.५३८
 उरुवेला ३.४७७
 उसु, कुसल-इस्सासखित्त ३.२२८
 उसुमभाव ६.२०
 उस्मा ३.१८३; ४.९३
 उस्सद ४.९४, ९७
 उस्सदकित्तन ३.५८९-५९१
 उस्सन्न ३.६३५, ६४२
 उस्सारणा ३.५५९
 उस्साह ३.४२९, ४३४, ४३६
 उस्सुक्क ५.१३८
 उस्सोळ्हि ३.२८५
 उळारच्छन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
 ऊकासिर ४.२८
 ऊनूदरता ५.१३९
 ऊमि १.२७
 ऊस ३.५३६
 ऊहन ३.१९८
 एकंसतो ३.१८५
 एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
 १.२; -प्पहार १.४२
 एकग्ग ४.८८
 एकट्ठ ५.२४; ५.३३
 एकत्त २.१२
 एकत्थ २.११, १२; -नानत्थता २.१३
 एकनिपात १.१८, ६८
 एकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 एकावद्ध ४.५०
 एकेक-अंगातिरेकवसेन १.६४
 एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
 एत्तक १.७०
 एत्थावचर ५.१०४
 एव-कारो ३.३२९, ३३०
 एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एळमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकप्पना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओक्कन्ति १.७३
 ओक्कमित ५.८०
 ओगाल्ह ५.१०४
 ओघतरणसुत्त १.४६, ६३ अ
 ओघनिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
 -दान ३.८५
 ओत्तप्प २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तप्पितब्ब २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
 ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, चत्तारो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरंमागिय ३.३४८
 ओवरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;
 -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 कक्कटक ३.५९४
 कक्खळ ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
 -त्त ४.९३
 कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कच्चान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टमुख ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
 ५.१२३; विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;
 -सुख ३.१५०; -सूल ५.१२४;
 (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिद्द- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कणिका ४.५५; ६.२; कूटागार-
 ३.२११
 कणिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -दुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
 -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जू ५.१७
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तब्बकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कत्तुकम्पता ३.४०८
 कथं कथिमाव ५.२२
 कथामेद १.५१
 कथावर्यु १.४, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
 १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिय ५.७३

कद्रूसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४३; चोर-, वाळ-, मरु-,

निरुदक-, दुग्धिवस्त्र- ३.५५२

कन्तित ३.४५६

कन्थक १.८७

कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim.) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिट्ट ४.४९

कप्प १.२९; कप्पक १.८७

कप्परुक्ख १.३४; ४.६; ५.६३, ७७

कप्पवुट्ठान ४.१०

कप्पास ३.५७६; ४.४१, ५०; -पच्छि

१.७३; -पटल (Sim) ४.३५, ३७

कप्पियसञ्जी ५.९५

कबळ ४.८७, ९१

कबळिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८

कब्ब ५.१३६

कम्म ६.४, १४; -आयूहन ३.५८९

-९१; -ञ्ज ४.७७; -दायाद

३.३८; -नानत्त ३.३६; -निमित्त

३.६५८; ६.४, १४; वट्टगाभि-

५.१४३

कम्मट्ठानानि १.१; -अट्ठत्तिम ३.३३९

कम्मद्वार ३.१३६

कम्मद्वाराणि, (अट्ठारम) ३.४६३; तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १.१७; असाधारण-३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-

३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३

-१७२; सत्त- ३.४८१

कम्मस्सकतजाण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्म (Sim.) १.५२

कम्मानी, तीणि ३.११५-१३६

करजकाय ५.८०, १३७

करण, -चित्ता ३.३८ -पथ ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करण्डक ३.५३६; गन्ध-३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

करुणा १.१; ३.३९९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहप्पवट्ठनी ५.८७

कलापसम्ममन ३.४५०; ५.२२

कल्याणकारी ५.१११

कल्याणमिच्च ५.१७; -ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कसिग ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;

६.३०, ३३; आकास-३.३८७;

आपो- ३.३८६; -करण ३.३९४

-निमित्त ६.५; पठवी- ३.३७५,

३८३; -लाभी ५.६१; विज्जाण-

३.३८६;

कसिर ३.४७०

कस्सक (Sim) ३.४०९

कस्सपदसवल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८; कूट- ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; -पद

३.४१७;—बलि (Sim.) ३.३२४;	किच्चट्ट ३.१८१
—स्स गोवाय ३.६०२, ६०३	कित्तक १.३५
काकमासक ५.१३९	कित्ति ३.१४९; युत— ३.४१९
काणकच्छप (Sim.) ३.२०	कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
काम ३.२६, ३.२९—३.३४; —गुण	किच्चिम ५.९५
५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,	कियिमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
६०, ६३; वत्थु—, किलेस— ३.२६	कियिमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
कामन ५.६०	६२३, ६२४; ६.४
कामसुख ३.४७३	किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
कामसुखलिकानुयोग ३.२४४	किरियाब्बाकत ३.६५९-६६६; ४.१
कामावचर ३.११३; —कुसल १.११;	किरियामनोविज्जाणधातु ५.१३२
३.१—३.२५; —धम्म २.२८	किलञ्ज ३.३०, ३.९१
कामावचरा २.५२	किलेस, —अन्धकार २.५४; —आतु-
काय ५.७९—८३; नाम—५.७९; —कम्म	रता ३.२९; —गेलञ्ज ३.२९;
३.८१, १०२; —दुच्चरित ३.११९;	—गोच्छक २.५; —जात ३.४१;
—दुच्चरितविरति ३.२५५; —द्वार	—पट्टिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
३.१३६; —प्पसाद ३.६३२;	१०३; —वत्थु ५.१३१; —सन्तान
—वेय्यावट्टिकम्म ३.३१५, ३.१९;	३.४७३
—सक्खि १.३६; —समाचार २.८;	किलेसा ६.३७
हेट्ठिम—, मल्लिम—, उपरिम— ४.५०	किमागोतमी १.८७
कायिककरण ३.९८	कुक्कुच्च ३.५६३; ५.९५—९७
कायेन ३.३५६	कुक्कुट, —अण्ड ४.५३; —पत्त ४.९७;
कारण ५.४३ १३१	—सूकरा ३.२४७
करिता ३.६००	कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
कालकच्छक ३.९०	कुक्कुल ५.७२
कालं कत्वा १.४२	कुंकुम (Sim.) १.३२
कालपरित्ता ३.२१	कुच्छि ३.१२३, २०६; (Sim.)
कालाम ३.४३०	६.३३; —विरेचन ५.७१
कासिपुर १.८८	कुच्छित २.१०; ५.९६
काल १.८७	कुड्ड ३.१४९
काल, —कुट्ट ४.११८; —तिलक ३.१८८	कुणप (कांठे बद्ध Sim.) ३.४९१
कालकणिसलाका ३.६०२	कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४
कालवल्लिमण्डप ५.१२८	कुदाल (Sim.) १.५०; —पिटक १.५०

INDEX

- कुद्ध ३.५६५
 कुद्रसक ३.५९
 कुन्द (Sim.) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवण्ण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६; थुल्ल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुंभकार (Sim.) ३.२०१
 कुंभील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९; उपट्टाक—, जाति—५.६९;
 —तन्ति ३.७४, ७९, ८६; —परिवट्ट
 १.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८
 (Sim) ३.२३९; —प्पवेणि ३.७४,
 ७९, ८६; —वंस ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलत्थ ३.६०१
 कुलुंबसुत्त ३.१२३
 कुस (Sim.) २.१०
 कुसल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अधि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—
 कम्पपथ ३.१६३; ५.१००; —चेतना
 ३.५८७; —जवनवसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपण्णास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवत्थु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहापण ३.४३५; —मासक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim.) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनचि न विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनचि विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४३; नङ्गल— वंक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
 ३०१; —तो ३.१५७; —वार
 ३.५२६, ५२८
 कोतूहल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज्ज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोसल्ल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
 कोसल्लत्थ १.४७; वचनत्थ— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 खुंसन ५.१२३
 खजोपनक (Sim) १.३४
 खज्जति ३.५५४
 खण, —त्तयं ५ ४३; —पच्चुप्पज्ज ६.१९,
 २२, २३; —प्पत्त ५.४१
 खण्डसक्करा ३.४३५
 खतकूप ४.८०
 खदिर ५.११४
 खन्ध ३.१३२
 खन्ध ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,
 ११६; —पञ्जत्ति १.१४; —पटिवद्ध
 ५.१४८; ६.२४, २५; पुब्बे—

INDEX

निवृत्त- ५.१४८
 खन्धका (द्वावीसति) १.४६, ६६
 खन्धतो १.११; ५.२
 खन्धयमक १.१६
 खन्धविभंग १.१२
 खम ५.२१
 खमन्ति १.५८
 खयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
 खय-वय ३.७७, ८१, ८६
 खये आणं २.५८; ५.१५०
 खाणुक ५.५३
 खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
 खारोपमा (Sim.) ३.५३४
 खिड्ढापमुत्त ३.४८०
 खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,
 ६६१; ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुञ्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुद्दक ३.१४३; -वग्गुलि १.४२
 खुद्दकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,
 ६९
 खुद्दकपाठ १.४६, ६५
 खुद्दकवत्थुक ५.६४
 खुद्दकविभंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तसामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेल ३.५५९; ४.४८, ९०
 खेलगत ४.७६
 खो पन २.४१
 गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७

गच्छ, कुल्लथ- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, -चार १.११, -वार १.४३;
 ६.१
 गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डम्भ १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; -निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहुल ५.५२
 गन्थ २.४, ४४
 गन्ध ५.२५; ६.१८
 गन्धव्वपुरिस (Sim.) ३.३७२
 गम्भ १.८१; ५.१३३; ६.२०
 गमनाभिसंखार ३.६२७
 गमियचित्त ३.४२
 गंभीरभाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३
 गरु ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
 -भागा ३.२०४; -भाव ५.६६
 गरुं करोति (Sim.) ६.१२
 गरुल ४.६
 गवक्खन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, वन-, पब्बत- ३.५५२
 गाथा १.६६; -बन्ध १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२३
 गामभोजक ४.९१
 गामिल्ल ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२१९
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालगाम ५.१२८
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५; -बंधक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५
गूथगत ३.४६७, ५४०
गूथ, -निरय ५.७२; -पिण्ड ३.४९६
गोण्डुक (Sim.) ३.२०३; पट्टाचित्र- ३.२०३
गेय्य १.६६
गेलञ्ज ५.७८, ८४
गेह (Sim) ३.२२६; -निस्सित ३.४०४, ४०७
गोकण्ण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; -अञ्जित २.३६; बुद्ध-, सावक- ६.२; -विसय ३.५४
गोच्छक ६.२; आसय- २.४३; उपादान- २.५०; ओघ- २.४५; किलेस- २.५१; गन्थ- २.४४
अ; नीवरण- २.४७; परामास- २.४८; योग- २.४६; संयोजन- २.४४; हेतु- २.३९
गोण ३.१६५; (Sim) ५.४९; दुट्ट- (Sim.) ३.३६३; -सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रमू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४; ५.३२; -जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; -वण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -वक्क ३.२९६-९७
गोवत ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; -स्माठवन १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६; परि- ३.५७६
घाटा, -अगुण, -अभिघात, ३.२००
घनविनिब्भोग ३.११; -पटिसंभिदा-
जाण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणत्रिल ३.६३०
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२;
-रतन ४.११८; -वत्ति १.७३; ३.२१३, ६११; ४.९१; -वत्ति-
राजा (Sim.) ३.२१४
चक्रन-उपासक ३.१६४
चक्रवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्जा-
४.२५, २६; मंस- ४.२६; मंस-

INDEX

संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्षुद्वार (Sim.) ६.२३
 चक्षुपसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्षुभूत १.८
 चक्षुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
 चक्षुविज्ञाण ३.३४५
 चंकम १.८३
 चंकमन-सत्ताह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चण्डिकं ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५; -संखात ३.२०
 चतुर्थ (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तसुत्त ४.२९
 चतुष्पद ३.३७
 चतुभूमक ४.१
 चतुरस्स ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोष-नित्यरण १.७९
 चतुर्वीसतिसमन्तपट्टान १.३१; -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसच्चधम्म ३.४७१
 चत्तत्त ५.९०
 चत्तारि चक्रानि ३.१५
 चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.)
 ३.५०२, ५०९; -पटिच्छादक
 ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा-
 वंक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.३९;
 ३.६११
 चम्म ४.७८
 चर, थल-, जल- ३.२७
 चरण २.३५; गोत्त- ३.४६३;
 -संखात ३.३५

चवन ५.१००
 चरियनिद्देस ३.३९२
 चरिया १.१ -अधिमुत्तक १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्महाराज ४.९१
 चातुम्महाराजिक १.३३
 चामरि-वाला ४.११८
 चिक्खल्लिकनिकाय १.६२
 चिण्ण ३.६१४
 चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५; महागज- ३.६६३;
 -विकल्प १.५९
 चित्त-, करणता ३.३५; -कार ३.३५;
 -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
 चित्त-, परियादान १.४६, ६४; -पाटलि
 ४.६; -यमक १.१६;
 चित्तलपब्बत ५.१९
 चित्तवारभाजन १.६७
 चित्तविभात्ति १.१०, ११
 चित्तविसंसट्ठ २.४९
 चित्तसंसट्ठ २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानसहभुनो २.४९; -समु-
 द्धानुपरिवत्तिनो २.४९
 चित्तसञ्जा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
 चित्तसहभुनो २.४९
 चित्तस्सेकगता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सोळस
 ३.२१
 चित्तानुपरिवत्ति २.४९; ४.१०६

INDEX

- वित्तुपक्विलेस ५.८६
 वित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, -परिवासिक २.४३; -५ (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतूपपातजाण १.८७
 चुल्लवेदल्ल १.६६
 चूलनागत्ये, तिपिटक- ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चूलन्तरदुका २.४
 चूलपितुत्थे ५.११
 चूलाभयत्थे ३.५०५
 चेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पव्वत
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियजाण ५.३९; -चतुत्थ ६.८,
 १२, १८, ३३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
 यंग- , वाचंग- ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 -जेठक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छक्कनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति- १.२
 छत्तिसपरिमण्डलं ४.४
 छन्द ३.२५४; ५.३९
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 छन्न १.८७; -सहाय १.८७
 छवसरीवर (Sim.) ३.४१७
 छवि-वण्ण १.३५; ४.८
 छल्लभिञ्जा १.५९
 छात ४.८८, ८९; -ज्झत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
 ३.६५१; ४.८९; -रक्खसो ८९
 छारिका ४.४८
 छिद् ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 -सारथि (Sim.) ३.९७
 जच्चजल ३.५८३
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८; ६.१४
 जच्चवधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०
 जनकपच्चय ४.११६
 जनपद ३.५३८; ५.३२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट-४.८२;
 पटिच्छन्न-४.८२; निरन्तर-४.८४
 जरा-अभिभूत ४.२३; -धम्म २.१९
 जल, -चुण्ण १.२७; -विन्दु (Sim.)
 ३.२४१; वाताभिघातचल- ३.
 ५४७; -सागर १.२४, २६
 जव ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९;
 -ट्टान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९
 जाति, -जरासभाव २.१९; -रूप ४.
 ११२; -वाद १.८१
 जानपद ५.११४
 जानि ३.३८; ५.८७
 जाल ३.८६
 जिगुच्छन ३.३४७
 जिगुच्छा ३.२३९
 जिन, -चक्र १.७२; ३.१३०; -वचन
 १.१८
 जिया ३.११९
 जीवितट्टान ३.८५
 जेगुच्छ ३.४२५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११
 जेट्टमिस्स (Sim.) ३.१९२
 जेट्टिका ३.४४
 जेतवन ३.६०३
 जोतनभाव २.१३
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२
 ज्ञान १.३; ३.३३७; -चतुक्क ३.३२६-
 ३६७; तिवंगिक- ३.३४६; दुवं-
 गिक- ३.३६७; -पञ्चक ३.३६८-
 ३७३
 ज्ञानंग १.७५; ३.२५८, ४९७
 ज्ञानपच्चय १.१७
 ज्ञानविभंग १.१२
 ज्ञासंगार ४.५२
 ज्ञायति ४.१०१
 जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३;
 -विप्पयुत्त ३.३०, ३१०; -विभंग
 १.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०; -सागर १.२४
 आय ३.४७२
 ठान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२
 ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 -मागिनी ३.३८०
 डंस ३.३६१
 डट्ठ ४.८९
 डाक ४.५८
 तक्कम्बिल ४.५९
 तच्छक (Sim.) ३.१८९
 तच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
 तज्ज ३.१५१
 तज्जनियकम्म १.७२
 तज्जा ३.२७२
 तट्टिक ४.५५
 तण्हा १.५३; ५.४८; -दुत्तिय ५.४९
 तत्रमज्झत्तता ३.२५५
 तत्थवट्टक ५.१३९
 तथागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 ६२; ६.३२; रूप ३.६९; -वचन
 १.६६
 तदंग १.५३
 तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
 तशरम्मण ३.५९५, ६१०
 तदुपचार २.५४
 तदेकट्ठ ५.४, ३३
 तनु, -करण २.१०; -भाव ३.५२५,
 ५२६; -भूत ३.५२७
 तनूनि ३.५३७
 तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 ४.५६; ५.७०
 तन्तिस्सर ३.६६१
 तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तप्पति ५.१११
 तप्पोणता ५.११८
 तम २.५३; ३.५०८, ५१०; ५.१०८;
 चतुसच्चच्छादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरच्छ ४.९०
 तलुण ४.९४
 तादि निग० ३
 तापसपव्वज्जा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७; -प्पमा १.३४
 ताल, कंस-, कटु- ४.५६
 ताल (रुक्ख) ५.१२०; -पण्ण ३.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०,
 ३७०-७१; ५.१२६
 तावत्तिंस १.३३, ३६, ७६, ७९, ८९;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
 वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुकभाजन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकवण्णना ५.१-४४
 तिक्ख ३.५०८; -विपस्सक ३.४९५
 तिट्ठतेव ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -करळ ३.६०२;
 -मुट्ठि १.८७
 तिथिय ३.५५२, ५५६
 तिदस १.१
 तिदिवक्कम १.७३
 तिन्दुकाचीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०; -धर १.३८
 तिपिटक-चूळनागत्येर ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-चूळामयत्थेर ३.५०५
 तिमिगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाग- तिस्सदत्त १.२७
 तिमिरतिमिगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 दिल (पत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ-३.१८८; चित्त-३.२७०
 तिस्स ५.११२, ११५
 तिस्सदत्त, महानागतिमिय- १.२७
 तिस्समूतिथेर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९
 तीरणरस ३.३५५
 तुट्ठि १.६६
 तुन्नकार (Sim.) ५.४८
 तुरिय ३.७८; ४.९८
 तुलासंघाट ४.४१०
 तुवट्ठकमुत्त १.६६
 तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर
 १.८९; -भवन १.८४; सं-१.८५
 तेजाधिक ४.३९
 तेजोधातु ३.८४
 तेपिटक १.११; ५.११३
 तेभूमक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
 -वट्ट २.५२; ३.२६
 तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि
 ३.१४८, ४४९, ४५१; -प्पदीप

INDEX

.२२६; ५.२५
 तेलानि, नाना ३.२७७
 थकेसि ३.६०३
 थद्ध ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
 -पुगल ३.५६४
 थम्मन ३.९५
 थम्मित ४.१०९
 थम्मी (Sim.) ३.१७७
 थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
 थावरिय ३.१९१
 थीनमिद्ध ५.९७
 थुल्ल ३.१०६; ५.११९
 थुल्लच्चय ५.११९
 यूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्थंम-
 ३.२१८
 थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
 थेय्यं ३.१४४
 थेरगाथा १.४६
 थेरम्बत्थल ३.३८९
 थेरवंस, निग० २
 थेरीगाथा १.४६, ६६
 थेरुपट्टान ३.३०९
 दक्खिणवल्लि ३.६०१
 दक्खिणापथ ३.२७५
 दक्खिणाविमुद्धियो, चतस्सो ३.३२४
 दक्खिणेय्य ५.११३
 दण्डक (इस्सासस्स) ३.५१२
 दत्त ५.११२
 दत्ताभयत्थेर ३.५९०
 दाधिरस ६.१८
 दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;
 -कार ३.४४६
 दन्धत्त ४.७८

दव ५.१३६
 दसकम्मग ३.५८७, ६४२, ६४५,
 ६४९
 दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
 वेसारज १.८७
 दया १.१
 दससतलोचन ३.४१९
 दससहस्सचक्रवाळकम्पन ३.६०४
 दस्सनपरिणायक ४.३०
 दसुत्तर १.१८
 दस्सनेन २.२४; -पहातब्बहेतुक २.२५
 दळ्ह ५.९९; -गाह २.५०; -भत्ति ५.१७
 दळ्हीकम्म १.४७; ३.२७०
 दाठिका ४.६३
 दानव ४.७
 दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५
 दारा (गरुनं) ३.२४७
 दारु ३.१८८, २१८
 दावगि (Sim.) ३.५६२
 दासक १.८०
 दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-
 न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
 दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ-३.५३१
 दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५;
 ३.३८७, ६६६
 दिट्ठि (द्वासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
 -उजुकम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
 ३१८, ३२०; उच्छेद-, सस्सत-
 भव-, विभव- ५.२६; -पटि-
 सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;
 -राग ५.६३; -विनिवेठन १.५२;
 -विपात्ति २.५७; -विसुद्धि २.५७;
 -सम्पदा २.५७

INDEX

- दिन्न ५.१००
 दिव्यचक्रवृत्ताणवतुत्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्यस्रोतचतुत्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ (Sim.) ३.५५२
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
 ६३, ६५, ६८
 दीघभाणक ३.२९७, ३१७
 दीघ-मज्झिमनिकाय १.३७
 दीघ, -रत्त १.५८; -संतान २.२८;
 -सुत्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०
 दीपंकरदग्ध्र १.७७, ८१
 दीपंकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निरुत्ति, पञ्जत्ति-,
 नामरूप-, २.७; पिट्ठि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पट्टान
 १.१९; -गणना ५.४५-१५०
 दुकलिकपट्टान १.१९
 दुकट ५.१००
 दुक्ख २.१६; -सच्च १.६९
 दुक्खोगाळ्हा १.५४
 दुग्गाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.२३; ३.४७६
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्ठगामणि- अभय ३.८३
 दुनियं (ज्ञानं) ३.३४६
 दुपट्ठ १.३९
 दुपपञ्च १.५५
 दुपट्ठिपत्त १.५९
 दुब्बलीकरण ५.८६
 दुब्भासित ५.११९
 दुम्भन ३.५६२
 दुरुत्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्सन ३.५६२
 दुस्सीलभाव १.५९
 दुस्सील्य ३.११८, १६८, ४८१;
 ५.१३३, १३५
 दुस्सोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 दय्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुत्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा
 ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (विस्स-
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim.) ३.४३७
 देवो ५.५३; निग० १
 देवोरोदण १.७३
 देमना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
 वाहार-, परमत्थ- १.५२; आरूप-
 ३.३८६, ३८७; -गंभीरभाव
 १.५३; निपरियाय- परियाय-
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
 रूपावचर- ३.३८७; -विलास
 २.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,
 ३९२, ४९२, ५२३; मोलसक्खत्तुक
 ३.३९१
 दीवचस्मता २.५५
 दीवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
 ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 द्वत्तिसाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-सग
 ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको
 पच्चयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा
 ३.९२-१७२; ४.७१; कस्त-
 ३.१०४; संवर-, अंसवर-३.१०४
 द्वारतो १.११; ५.२
 द्वारा ४.३०
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६
 द्वे कामा ३.२६
 द्वेऽहकजात ३.६
 धं ३.५९८
 धज (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५;
 पञ्चवर्ण- ४.५०
 धनवङ्क २.५४
 धम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर
 १.७२; -उद्देश ३.१; -कथा १.६९;
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८;
 ५.११३, ११५; -क्खम्भसहस्सानि
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४;
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३,
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९;
 -जात १.५५; -तो १.११; ५.२;
 -पटिगाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६
 -पटिवेध ५.७०; -पटिसंमिदा १.
 ५५; -परियत्ति, -मच्छरी ५.७०
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३;
 ३.२५६; -माणक १.४४
 धम्मयमक १.१६
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८,
 ५३९; ५.३, ४; निग० १
 धम्मवक्त्यान ३.५४०
 धम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२;
 निग० १
 धम्मसंगहट्टकथा, end of chapters
 ३-६; निग० २
 धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 धम्मसामग्गी ३.४७३
 धम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८;
 ५.१३९; ६.२
 धम्महृदयविमंग १.१२
 धम्मामिस २.५६
 धम्मायतन १.७५
 धम्मरम्मण ३.५४
 धम्मालाप १.५५
 धम्मिय १.८०
 धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 धातु, १.३; -यो (अट्टारस) १.७५
 धातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 धातु, -कुसलता २.५६; -क्खोभ
 ४.१०; -पञ्जत्ति १.१४; -परम्परा
 ४.४३, ४५
 धातु, -यमक १.१६; -विमंग १.१२
 धारण ५.११९
 धीर ५.१७
 धुतवाद ३.२३७
 धुत्त ५.५२
 धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५८४, ६५२
 धुरमत्त ५.१४६
 धुरा ३.४४-४५
 धुवपच्चय ५.४१
 धेनु (Sim.) १.४८
 धेनुपको वच्छो (Sim.) ३.३५५
 नकुलनगर ५.१२८
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका
 ४.५४; -योग ३.५०९
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

नंगल ४.६३; -कोटिवंक ३.२९७
 नंगुट्ट १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नत्थिकवाद ५.३७
 नत्थिपच्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरणं ३.५९४;
 सीघमोता- ३.५४४
 नन्दकौवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति - ३.५२२; दग्-
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;
 वीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तच्च ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवमो खणो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारू ३.२८५
 नहुत्त १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३

नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नानत्थ २.११
 नानप्पकार, -कोसल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८
 नामतो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकथा १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अरित्तवल्लेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खिप १.११, १८; ६.५५; -काड-
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपगति १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निगह १.६
 निग्गाथकसुत्त १.६६
 निच्चल ३.५९१
 निच्चोल ३.३७०
 निच्छारेत्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

INDEX

- निट्टा ३.१२७
 निट्ठित ३.६५६
 निदस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किञ्च १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वे), अधिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निह्वा ५.८०
 निहायति ३.५९८
 निहायन्त १.७०
 निद्देस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१
 निद्देस-, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्धन ३.५०५
 निन्न ३.६१४; ५.११८
 निन्नानत्थ २.१२
 निन्नानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निपञ्चा ५.११८
 निपदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निपयोजन २.११
 निपरियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६९२; ४.२९
 निष्करूप ४.५१
 निष्कादक २.४२
 निष्कादनक-भाव २.२६
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निब्बानाव्याकृत ४.१
 निव्वुत १.८७
 निव्वुद्धमल्ल ५.१३६
 निव्वेधभागिय ३.३२६
 निव्वेधिकपग्गियाय ५.५९
 निव्वेमतिक ३.३५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१
 नियक ४.१०९; अप्पत्त ६.२६, २८
 नियत २.५२
 नियम ३.१७३
 नियमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim) ३.२३१
 निय्यातन ४.८१
 निय्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय अग्गि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरवभेस ४.२०
 निरस्साद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निरालय ३.४९१, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

INDEX

१.६९; -समापत्ति ५.७
 निलीयमान (Sim.) ३.५५
 निहोतुप्पचार ३.४२०
 निवास, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्सगिय ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निष्ठीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पच्चय
 १.१७
 निस्सरणत्था परियात्ति १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उप्पलहत्थक (Sim.)
 ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिया २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेलंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्था २.४४ अ; -पय ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका

सुद्धिकगाथा १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्जू ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विकखेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खियमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पचलमाव ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पच्चुरापराध १.५२
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पच्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पच्चत्थिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पच्चनीयपट्टान १.२०
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पञ्चय १.४४; ३.३६३, ६२८; -परि-
भोग ३.५३०; -वट्ट ५.२९; -वेकल्ल-
करण ३.४६६
पञ्चयाकार १.३; -वट्ट १.७५; -वि-
भंग १.१२
पञ्चवेक्खण ५.४६, ११९; ६.५, ६
पञ्चामित्त ४.८५, ८६; उक्खित्ता-
सिक- ४.८५
पञ्चुदावत्तन ५.१०९
पञ्चुपट्टान ३.३२, ३६५
पञ्चुप्पन्न २.३४; तिविध- ६.१९
पच्छा १.७०; -अनुताप ५.९५; -जात-
पञ्चय १.१७
पच्छि १.७३
पच्छिम, -क ३.५७५; -बुद्धवचन १.
४४, ६८
पच्छिमिका ३.५०२
पजा, निग० २
पजोता, चत्तारो ३.२८९
पञ्च, -क्खन्ध १.२; -पतिष्ठित ३.५६;
५.६६; -वगिय १.८८; -वीसति-
संखं रूपं ४.११२; -वोकार-मव ३.
६२७, ६३३; -सत्तति ३.३९८
पञ्जली १.८५
पञ्जति (See also पण्णत्ति) १.५५;
२.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
७, ११३, ११४; -मत्तक ३.१६
पञ्जा १.५९; ३.२२७; -चक्खु
४.२६; -दसक ३.७१
पञ्जाससंगह १.६८
पञ्जुत्तरा (धम्मा) ३.४६
पङ्क, -कम्म १.७७; -वार १.५
पङ्का ३.१३१; -पुच्छक १.३, १२; -पुच्छन १.६७
पङ्हुद्धार ६.१
पटपटसद्द ३.९०
पटहमेरी ४.५६
पटाणिक ५.११७
पटिकरोहि ५.११७
पटिकार ५.१२१
पटिकुजित ५.१६
पटिकुटति ५.७४, ८०
पटिक्कमन्त ४.७०
पटिनिखत्त १.५९
पटिक्खेप ४.२०; -न ३.२६८; -निद्देस
४.२२; -वचन २.३९
पटिघ ६.३०
पटिचोदन ५.११७
पटिच्चसमुत्पाद ५.११९; -कुसलता
२.५६
पटिजग्गन १.३९
पटिञ्जा १.८७
पटिनिद्देस ३.१७६, ३०१
पटिपक्ख ५.१३९
पटिपत्ति ३.५६६
पटिपदा ३.४९३, ५०७, ५२०.५२१;
दुक्खा- ३.३७५, ३७८
पटिपरिवत्तित्वा १.५८
पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-
मग्ग- ५.६३, ९७, १००
पटिप्पणामेन्त ४.७०
पटिमा ४.९८
पटिलोम १.२३; ५.२२
पटिवापेति ५.१४७
पटिविस ३.२६४
पटिविज्झित्तञ्च १.५५

INDEX

- पटिविज्ञित्वा ३.६५६
 पटिविद्धाकुप्प १.५८
 पटिवेध १.५४, ५५: ३.४७५; ५.४६,
 ११९; —गंभीरमात्र १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; —बल २.५७;
 ५.१४२; —संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसम्भिता १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; —मग्न ३.३९७; —वि-
 भंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टान १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, —अभिसंयुद्ध १.७४; —युद्धयचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; —निमित्त ६.९; —क-
 सिण ३.३३८, ३३९; —ध्यातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; —धम्म ३.६१३; —भो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पद्मवत १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 —मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; —मिला १.७६,
 ८९
 पण्ण ३.१४९, १८८
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कम्मिण— ६.७; —निव्वान ६.२९;
 —यो, तिस्रो ६.३३; मत्त— ६.७
 पण्णरत्त—उपोसथ ३.५०२
 पण्णसाला १.८२
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पतंग ३.६१६, ६१७
 पताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; —गहण १.३९; —मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; —वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पत्थद्व ४.१०
 पद, —ठान ३.३२; —त्युति ३.२७०;
 —भाजन ४.२५; ५.१; —भाज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim.) ३.२२६, २२८, २२९;
 —ओमास (Sim.) ३.३२९

INDEX

- पदुङ्ग ३.४५
 पदुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.
 ६११
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त
 १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४,
 १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन् ३.४८०; -मकटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्जासंख्या १.८
 पब्ब १.२७
 पब्बजा ५.१२९; -सुत्त १.८८
 पब्बत्त ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पब्बाजेन्त १.७०
 पब्भार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंगु ५.८८
 पमस्सर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो
 १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पय्यक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दारवीतिक्रम ३.४८०; -निमित्त
 वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुग्गल-
 संतान ६.२६; -भण्ड ३.१५४;
 -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९;
 ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६;
 -सन्तक ५.७५
 परमत्थ ५.३०; -कुराल १.५२; -तो
 ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८;
 -सञ्च ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिकखार ५.५०
 परिकिखपन्त १ ७०
 परिकखेप ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिच्चत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरतन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्भण
 २.२९; ३.३८१, ३९०, ३९१;
 -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्कन्न ४.११२, ११९
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिव्राहिर १.७१
 परिब्रममन (Sim.) ३.२००
 परिमण्ड ३.६५५
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९;
 ५.७१; तिपिटक- निग० २

INDEX

- परियन्त ५.१०४
 परियादातुं ३.५८९
 परियादिन्न ४.५६
 परियादियति ५.४४
 परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५२; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्सु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परियुट्ठान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
 परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१३९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिसा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परूपघात ३.१२४
 परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२
 पल, एक...चतु- ३.४५६
 पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिघ ३.५५४; -उग्घाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिबुद्ध ३.६२८
 पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
 ३.३३९
 पलिवेठन ५.५२
 पलुञ्जन २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लं १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्ठति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवत्ति ३.६६०
 प-वन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
 पसत्थ ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; -घट्टनकिच्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसारिन्त ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्साव ३.२२९
 पहट्ठ ६.४; -आकार ६.१५, ३२
 पहान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
 पहानानि, तीणि १.५३
 पहानेकट्ठ २.५२; ५.४, ६, ३०
 पहार ३.४२
 पहीनकिलेस १.५८
 पहीनकट्ठान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकभेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिय ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुग्गलिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटयेक ३.२७७, ४७९; ५.४९; ६.१३
पाट्टहारिय १.२९; ६.१८; यमक-
१.२९
पाट्टीर १.१
पाठवार ३.४६५
पाणक ३.६१६, ६१७
पाणसञ्जिनो ३.१४३
पाणातिपात ३.१०२
पाणि (Sim.) ३.१८०
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
१४२; उभय- १.४६; -उद्देम
१.४७; -संवर ३.५४१
पातुरहोसि १.६८
पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;
-पिट्टिका ३.५६
पादक ६.७३; -उज्झान ३.४९७, ४९९,
५०३; ६.१७
पानदान ३.८५
पानागार ३.३७०
पापक, -धम्मा २.१०
पाप, -कम्म ३.६०३; -मित्तता २.५५
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
पामोक्ख ३.२११
पायास १.८७
पाराजिक १.४७; ५.११९
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
७६, ८९
पारिजुञ्ज ३.३७२
पालन ३.२९१
पाञ्चि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
२७; -तो ३.६५७, ६५८
पालिभट्टक (Sim.) १.३२
पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
पालिवक्थान ४.१३, १४, १५
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
पासक, पक्ख- ३.१७७
पासाण ५.१०९
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
३.४५५
पासादिक १.८१; ५.६९
पाहुन ५.१००
पिङ्गल ३.१६५
पिचु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
३.५७६
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविदू
१.५०
पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,
५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक
५.३५; -वत्तक ५.१२
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
६४२, ६४८; -पात ३.९०
पिण्डिका ४.१०२
पित्त ३.६२८
पिता ५.१००, १२४
पितुच्छाधीता १.८७
पितुसन्तक १.८१
पिथीयरे ५.२१
पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
पियभाव ३.१५०
पियसहाय (Sim.) ५.४९
पिलन्धन ३.१८८
पिलवन्ति ३.७१
पिलोतिका ४.५५; ५.४८
पिहित ५.१२५
पीठ ५.११२; -सप्पी ३.६१५, ६२६,

INDEX

६२७
 पीत ३.३९४
 पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
 ३४७; —सहगत २.२३; —सुख
 ३.३३६, ३४६
 पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;
 ५.११२; —अज्ज्ञासथ ३.४९२,
 ४९७, ५०५, ५२३; —अनुगह
 ५.७०; —चाद १.६
 पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०
 पुच्छ ५ ५१
 पुच्छा ३.१, ३
 पुच्छितपद् १.७१
 पुच्छमान ३.५९८
 पुञ्ज ३.२२
 पुञ्ज १.८५; छविध- ३.२२३
 पुञ्जकिरिय वत्थूनि, ३.७७; तीणि—
 ३.३१८; दम- ३.३१४, २१७
 पुञ्जायूहन (छविध) ३.३२३
 पुणक-मेट्टि (Sim.) ३.३२४
 पुणचन्द (Sim.) ३.२४१; मस्मिरिक-
 १.७१
 पुणवलिक ३.२०३
 पुथु ५.१६; —जन १.७९; ३.६४६,
 ६४८; ६.८; —त्त ३.३७; —ल
 ३.६२२, ६२३; ४.२७
 पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;
 ५.४०, ४३, ५०, ७९
 पुनरुत्ति ५.५४
 पुण्फ (Sim.) ३.६५९; ५.२५; —क-
 णिका (Sim.) २.४; —छट्टुक ३.
 ४२४; —दाम (Sim) १.४४;
 —मुट्ठि ६.२२

पुब्बंगम ३.४४
 पुब्बनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
 पुब्बन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६
 पुब्बभागविपस्सना ३.४९८, ५००
 पुब्बयोग १.४२
 पुब्बधिदेह ४.६
 पुब्बे ३.३५९
 पुब्बेनिवासजाण १.८७; —चतुत्थ ६.९,
 १२, २४, ३३
 पुरिमकोटि १.२५
 पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
 २४१; ४.६३; ५.१४३; —कार
 ५.६७; —मद ५.१३६; —वित्तं
 विद्धंसयमान- (Sim.) २.२६
 पुरे, —चारिक ६.२७; —जात पच्चय
 १.१७; ५.९४
 पुस्स ५.११५
 पुलवा ३.४१७
 पूजारहा १.४९
 पूति ३.५६२; —ककम' १.१२३; —काय
 ५.१९
 पूतिमुख ४.१०
 पूरणकथा ३.१४८
 पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६
 पेटक ३.३३३
 पेट ३.३६४, ६११
 पेतवत्थु १.४६
 पेत्ति ३.२४३; —विसय ५.५९
 पेय्यालसंगह १.६८
 पेला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,
 ५३३; स्तन- ३.५३२
 पेसल ५.६८
 पेसुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८०; —भाव

INDEX

३.१५०
 पोक्खरणीतीर १.८७
 पोढुपाद ५.४१
 पोण ५.११८
 पोणिकनिकाय १.६२
 पोतलिपुत्त ३.११६
 पोत्थक १.१५
 पोत्थकम्म ४.९८
 पोथेत्वा ४.८६
 पोनामविक ३.४७
 पोराणा (राजानो) १
 पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
 ४१; ५.१३१
 पोरिम २.७५
 पोम ३.३०८; ५.११२
 फरति ४.२१
 फग्ग ३.११२; ४.१०९
 फलक ३.५१२
 फल, - विपाक ५.१००: -समापत्ति २.
 ३६; -समापत्ति चिन्तं ३.६१४
 फलाफल (Sim.) १.५२
 फालिक ४.५४
 फल्लुवार ४.८३; ५.८४, १२१
 फस्स १.५९; ३.३८०, २४६, ३५८;
 -द्वागानि (३) ३.१३८; -पञ्चक
 ४.३४
 फाणित ३.७८; ८.५९; -पाक ३.६०६;
 -पिण्ड ४.१०१; -वारक (Sim.)
 ५.७८
 फालन, पिलोतिक-, वंस- ४.५७
 फासुक १.४४
 फासुविहार ५.१३९
 फुसित्वा ४.१००, १०२

फेनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
 फोढुव्व ४.११२; -दान ३.८४
 ब्रदर ४.५९
 बधिर ३.६१९, ६२०
 बद्ध ४.९९
 बन्धु ५.१९; -जीविक (Sim.) १.३२;
 ४.५२
 बन्धुमती ६.९
 बन्धुमा ६.९
 बल्लह ४.११२
 बल्लव ३.५८२, ५८९, ५९५
 बल्लिपुरिम ३.१९१
 बल्लिस ५.५२
 बहल ५.४७
 बहिल्लार २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
 रम्भणा ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
 बटुपर ३.३७
 बहल ३.१०६
 बट्टीकम्म ५.१४१
 बहुसन्चक ३.५३१
 बाला २.५४
 बाला १.५८
 बालिगामुत्त ३.३०
 बालिर २.४९
 बालिगामुत्त ३.२३५
 बालिश १.२.४९
 बन्धु ३.२७०
 बन्धोहन ५.११२
 बिल ४.३५
 बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
 बुद्ध, -आदिचवन्धु ५.१६; -आर-
 म्भण ३.२०३, २०५; -आण ३.
 ३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६,
 ६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६;—६.१
 बुद्धघोस १.१; निग० २
 बुद्धन्तर १.४२
 बुद्धरत्नित्तयेर ३.१६५
 बुद्धवंस १.४६, ८२
 बुब्बुळक ३.९९
 बोज्झङ्ग १.३; ३.७०, ४९७, ६५७;
 —विभंग १.१२
 बोधि १.२९; ३.४७३;—पण ५.५३;
 —मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सस्स
 १.८६
 व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६;
 ५.४९, ११४
 व्यञ्जनक, उभतो— ३.५८३
 व्यञ्जयति ५.११४
 व्यप्पथ ३.१०७, १०८
 व्यापन्नचित्ता ५.१२१
 व्यापाद ३.११४
 व्याम ४.४५; ५.२७
 ब्रह्मघोस १.७१
 ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६
 ब्रह्म, —ट्टान ५.१०५; —भूत १.८;
 —लोक १.२३; ५.१०५; —समा
 ३.४१२
 ब्रह्मवती ६.९
 ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा
 ३.३९९, ४००; —चतुत्थ ६.७,
 १७;—निदेस ३.२५५, ३९९-४१६
 ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३
 ब्रम्हुत्तम ३.४००
 ब्राह्मणसिप्प १.८१
 भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९;
 ५.८०; ६.९
 भंग २.४९
 भजन ५.११८
 भण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-
 रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
 (Sim.) ३.२२१
 मण्डक ५.१२८, १३०; —गाहक ५.
 १२७
 मण्डनकारक ५.६८
 भण्डभाजनियट्टान ३.६६१
 भत्त ३.११९; ५.१४६; —अमुमोदन
 १.३७
 भात्ति ५.११८
 भद्दजि १.८०
 भद्दनाम १.८०
 भद्दालि ३.१३
 भद्देकरत्तसुत्त ६.२१
 मन्त, (Sim.) —गोण, —यान ३.५६८
 भमुक ३.९८; ४.८, २७
 मयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
 भव २.५५; —अग्ग २.४३; —तण्हा
 २.५५; —दिट्ठि २.५५; ५.२६
 भवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
 ५९४;—चलन ३.५५; —निस्सन्द
 ३.५७४
 भस्ता (Sim.) ३.४१७
 भागी १.५९
 भाणवार १.६, ११; निग० १
 माता ५.१२४
 भार ३.३८९; ५.११४
 भाव ४.२७; ५.११२; —अभ्ययत्त
 ४.१०३
 भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

भारियकरण ५.६६
 भारुकच्छक ४.२४
 भावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -वल
 २.५७; -मया इद्धि १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितमग्न १.५८
 भिक्खाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्खु (Sim.) ३.४९१
 भिसक्को (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 भीरुत्ताण ५.९५
 मुत्तवमितक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निद्देस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
 भुसं २.५०
 भूतपिट्ठक ३.१३२
 भूतापगत-उणन्न ३.४०
 भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -क ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -लद्ध ३.४१, ५१३; -वण्ण ३.५००
 भूरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
 भेद ३.३५२; -कर-वत्थूनि (अट्ठारस)
 १.७२
 भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सद्द ३.७८
 भोग १.५८
 भोजने, -अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;
 -मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०
 संसपेसि ३.५४४
 मकर ३.२१५
 मकस ३.३६१
 मक्कटालेप (Sim.) ३.५४४
 म-कार २.१७

मकुल-समान ४.५२
 मक्ख ३.२६८
 माक्खिका ३.६१६; -पत्त (Sim.)
 ३.५२५
 मखादेवराज ३.६६१; ६.३२
 मगधराजा १.८७
 मगर, ३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्ठक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्भण २.३२; -उद-
 कूपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 चतुरंगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पच्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.१७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -बुद्धान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच्च १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 मग्गविमंग १.१२; ३.५२८
 मंगल ३.५४१; ५.१०४; -अस्स,
 -हत्थि ३.६११
 मंगलमुत्त १.६६
 मच्छ ४.७; -कच्छप ५.११४; -गहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 मच्छरिय ३.५६३
 मच्छरी ५.६९, ७५
 मज्ज ५.८८
 मज्झस ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 मज्झिम २.३०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 मज्झिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

- मञ्जिममाणक ६.१९**
मञ्च ५.११२; -पीठ ३.६०
मञ्जेद्व १.३२; ४.५२
मट्ट ४.४४
मण्डप ३.४५७, ४५८
मण्डलारामवासी १.७३
मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;
वट्ट- (Sim.) ३.५६९
मत्तञ्ज ५.१४०
मत्ता ५.१३४
मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
मत्थलुंग ४.२७
मदिरादयो (Sim.) २.४३
मद्व, २.५६; निग० २
मधु ४.५९
मधुपिण्डक १.८
मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
सलता २.५६
मनाप ३.९०; ४.८
मन्द १.५४; -दसक ४.८४
मन्दालक ३.२१०
मनु ४.२८
मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
-द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,
१२९, १३३; पञ्चविध-३.११८
मनोपुव्वंगम ३.४५
मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
मम्मच्छेदक ३.१५२
मरण १.५८; ५.१४५
मरिच ४.५९
मल्ल, निम्बुद्ध-, मुट्टिक- ५.१३६;
-युद्ध ३.५५८
- मल्लिका १.३२; (Proper name)**
३.१३; ६.३२
महम्मन २.२८; -धम्म ३.६१३
महम्मनो (Sim.) ३.३९१
महज्झासय ३.५८६
महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०
महत्तपातुमाव ४.४
महत्तरट्टक २.४९
महल्लक ५.१९
महा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
३१३; -कच्चान १.८; -कस्मप
१.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि
निग० २: -किरिया ३.३३;
६.२२; -कुल ३.६७; -गज
३.६६३; -गोनिंगसुत्त १.७१;
-नित ३.५१, ५५; -चैणिय ३.
५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
-जनमम्मत्त ५.११३; -निस्स
३.२०३, ४२५; -तुल्य (Sim.)
३.२२९; -गेर ३.१९४; -दत्त-
त्थेर [मोग्वापीवासी] ३.५०४,
५८७, ६३५; -धम्म १.५: -
धम्मरत्तित्तत्थेर ३.५८७, ६१३,
६८२; -ध्यानुकथा १.५; -धातु-
निधान ६.१७, १८; -नया(वीसीत्त)
३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-
-तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
गजा ५.१३०; -पकरण १.११,
१७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;
५.९४; ६.१; -पञ्ज १.८०;
-पठवी १.६८; ५.११५; -पठवी-
कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -परि-
हास्तो ४.९; -पुण्णम(-सुत्त) १.६६;

INDEX

—बोधि १.२७; —बोधि-निदान १.
७४; —बोधिपह्लं १.४४, ७७, ८१;
—बोधिमण्ड १.७५; —ब्रह्मा १.३४,
८८; ३.३२१; —भूत ३.८८,
६३२; ४.१-१२; —भेरी ४.५६;
—भेसज्जदान ५.१३०; मच्छ १.
३१; —मार्तिका ३.५९४; —मुन्यं
(पूरेत्वा) १.७१; —मुग्गर ३.४६१;
मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११
—बोधो (Sim.) ३.२१५; —राजा
(Sim.) ३.५३८; —राजानमावासा
४.५; —रोहणगुत्तथेर ३.३८९;
—वड्डकी ३.१९२; —वाग ३.१,
३०९, (तयो) ३.३०८; —वाल
३.१६५; —विकार ४.१०; —वि-
पाक ६.३१; —विपाकधित्त ३.५८४
६५०, ५९५; —विलोकनानि (पञ्च)
१.८५; —विहार १.१; —विहार-
वामो निग० २; —वीर १.८५;
—वेदह्ल १.६६; —वेय्याकरण निग०
२; —संघरक्खित्तथेर ३.५९१; —स-
न्तुट्ठा ५.१४६; —सम्मत ५.११३,
११५; —समुद् १.९४, ५५; (Sim.)
१.५५; (Sim.) ३.६०२ —सकुलु-
दायिसुत्त ३.३८६; —सावज्ज ३.
१४३; —सीक्खियेर ३.४८१, ५८६;
५.१३९

महालि २.१५

महिन्द १.१, १०

महिया ३.२८

मही ३.२७७

महेसक्ख १.४१

महेसी १.१, २७; निग० ३

मस्सु-शटिका ४.६३

मागधिक ४.२४

माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३;

५.१००; —पितरो (Sim.) ६.१२

मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२;

३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२,

१०४, ११८; —टपन ३.९२, ११५;

५.११९; महा- ३.५९४

मातु, ५.५१; —कुच्छि १.८६; —गाम

(Sim.) ४.६१; ५.१३६; —घा-

तक ५.३७; —सन्तक १.८१

मातुच्छा ३.२४७

मातुलथेर ५.११

मातुलानी ३.२४७

मान ३.५२८; —अनुसय ३.४८७;

—अभिसमय ३.१३; —मद ५.१३६

मानत्त ५.१२९

मानस ३.२७४

मायाकाग (Sim.) ४.८

मार ३.९; —वल १.८७; —मेना १.४४

मारिस ५.१४

मालुतो ४.४

मालुवलता ३.६०१

मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जतु-

दारु-, लोह- ४.५३.

मिगपोत्तक ३.१८९

मिच्छत्तनियत २.३१

मिच्छा, —आचार ३.१०२; —दिट्ठि

३.५४२; —दिट्ठिकुसल ३.५५६;

—सकप ३.५४२.

मित्त २.१०; —अनुकूल ३.२४१;

—संथय ३.४८

मिद्ध ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
मिलापेत्वा ४.८२. मिलायिषु ६.१८
मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
१६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
मुचल्लिंद १.८८
मुट्टसच्च २.५७; ३.२३३; ५.१३२
मुट्टिक-मल्ल ५.१३६
मुण्डिकापुत्त ३.१३
मुर्तिंग ३.७८, ६६१
मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४०
मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.
११४
मुत्ता, -आवुणनं (Sim.) ३.२१; -हार
१.८८
मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
मुसा ३.११२
मुहुत्तिक ३.१४६
मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
५.२; -परियायमुत्त १.४६, ६३;
-मवंग ३.५९५, ६०८, ६१०,
६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
१.१६
मूळह ३.५१०
मेव (Sim.) ५.७९, १०७
मेच्चकपट (Sim.) १.३२
मेज्झ ३.५५४
मेण्ड (Sim.) ३.१८०
मेत्ता १.४९; ३.२९९; -कार ५.४५;
-पुब्बभाग ३.५८५
मेत्तायन ५.४५
मेत्तेय्य ५.४२; ६.९
मेघति ५.७९
मेरय ५.८७

मोग्गल्लान १.७२; ३.५२०
मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार
३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
६१०, ६३६, ६४३
मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तत्थेर
३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
मोहो ३.५४४
यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८
यट्ठिकोटि ३.२७०
यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
१.५२; -कम्मपगजाण-चतुत्थ
६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
-धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
-स्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
८९, ९०
यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,
६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
६०७
यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
१.२९, ४२
यमक १.४, १६; -प्पकरण १.२९,
३०, ७३; ५.३९
यमुना ३.२७७
याग ५.१००
यागु ३.४४९
याथाय, -गहणकुसल ३.२४५; -मान
५.६४. -सभाव ३.२४२.
यान (Sim.) गोण-, भन्त-, ३.५६८
यापन ३.२९१
याम १.३३
यायन्त ३.३८

INDEX

- यावदेव ५.१३७
 यिद्ध ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २
 युत्ति १.६
 यूप-उस्सापन (Sim.) ३.२८४
 यूसपिवन (Sim.) ३.६१७
 ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७?
 योगनिय ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योव्वन ३.२४४
 रक्खस ३.२१५
 रत्निखतत्थेर ३.३८९
 रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसह ३.७८
 रज्जुट्टानट्टान ३.२८१
 रज्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -त्तय १.१
 रतनसुत्त १.६६
 रत्तकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -वत्थु ३.८३
 रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -वल्लभ (Sim.) ३.१९८
 राजगह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
 दिट्ठदोसो- ३.४५९; पण्डितो-३.
 २६४; हत्थिकस्वन्धगतो- ३.४४६
 राजायतन १.८८
 रासिवड्ढक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७
 रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
 -छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्प
 (Sim.) ३.६५९
 रुधिर ३.६२८
 रूपन २.४२
 रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्ठासा (छन्नवुत्ति)
 ४.२; -माव ५.९२; -राग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०.११; -सञ्जा ३.
 ४२८; -सन्तति ६.२०
 रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
 वीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 , १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११३; -किरिया

INDEX

- ३.६६६; -कुसल ३.३२६-४२६;
 -चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
 ३३; -विपाक ३.६५१
 रूपिनो २.४२. रूपी ३.३९६
 रुद्धि ३.३०, ४४१
 रे ४.२४
 रेवत १.८०
 रोग ३.१६४; -रूप ४.११२
 लक्ष्यण ३.३२; ५.२७; -सम्मिसित
 ४.३७
 लघु १.३७
 लंगति, लंगी ३.५५४;
 लंघक, -नट ५.१३६
 लच्छन ३.१८६
 लट्ठी ३.९७
 लतापुष्प (Sim.) १.३८
 लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
 लातव्य २.१०
 लावु ३.२८६
 लाम ३.५४४; ५.६९
 लामक ३.४६१; ५.६४
 लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.
 ११; ५.२; -नानत्त ३.३६;
 -सञ्जा ३.३८
 लुञ्जन-पलुञ्जन २.४२; ४.३०
 लुब्धित ३.२१४
 लूख ३.७०
 लेखा ३.३५
 लेहु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
 लेण ३.६०२; ४.४५
 लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
 ५.१००; -जेट्ट निग० ३; -तारक
 ५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु
- १.३३, ३४; ३.२१६; -नाथ
 १.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
 -पाल ३.२४७, २५८
 लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.
 ४५, ४६; -धम्मा २.४२
 लोकुत्तर २.४२; ३. ११३; -कुसल ३.
 ४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
 ६५७
 लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१
 लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
 वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
 रक्खण १.५८
 वक्कलि ५.१९
 वग्गसंगह १.६८
 वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
 वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,
 नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव
 ३.२९६
 वचन निग० २; अतीत- ५.४३
 वचनत्थकोसल्लत्थ १.४७, ४८, ४९
 वचीमेद १.३६
 वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
 वजिर ५.१०९; -उपमञ्जाण ३.५८९,
 ५९०; -उपमा २.५४
 वज ३.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
 -सञ्जिता ५.९५
 वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
 वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
 वट्टमक ६.९
 वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
 ५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
 ५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
 २.५२; -मणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
 वट्टुकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पन्न ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियसेनासन ६.१८
 वत्तमानुपन्न ३.४०, ४२
 वत्थ, किलिट्ठ- (Sim.) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक्क ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
 -विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वत्थूनि, किलेसानं ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वपयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वम्भन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वल्लज्जन १.७३; ३.६५३, ६६०;
 ४.३०. वल्लज्जेन्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वल्लि ३.१६४
 ववत्थपेत्वा १.६८
 ववत्थानं ५.५८
 ववत्थापन ४.३२, ३३
 ववत्थित ३.१०३
 वसवत्तिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वस्सावासिक ५.१४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३
 वाप्त, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुद्धि (Sim.) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वातिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युत्ति (अट्ठमुत्ता) १.६
 वादिवर, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६.१२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोधातु ३.८४; -प्पकोप ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तेरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 वालाण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१
 वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण
 ४.३७
 वासना ३.३२७
 वासी ३.१०५, १६५
 वामुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 त्रिकुब्बन, इद्धि- ३.३८९
 विक्खम्मन १.५३; ३.३८०
 विगतपच्चय १.१७

INDEX

विधात १.५९; ३.१३०; —पक्खिक्क
 ५.९४
 विधासाद १.७२
 विचार ३.३४१
 विजम्मिका ३.५५७
 विजमानकवत्थु ३.७५, ७९
 विज्जा (अट्ठ) २.५३, ५८; (तिस्तो)
 १.५९; —भागिनो २.५३
 विजितसंगमं ३.५३८
 विज्जु ४.३२; ५.१०७; —उपमा-
 २.५४; —ओमास ३.२१
 विज्जनपतोद (Sim.) ३.२८८
 विज्जत्ति, काय— ३.९५, ९८, १००,
 १०१; वची— ३.१०८, १११
 विज्जाण २.४२; —अपगम ६.१०;
 —द्वारानि ३.१३७; पञ्च— ३.
 १३७, १७२
 विज्जेय्य ५.५७, ५८
 वितक्क २.२२; ३.३४१
 वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९,
 ५३१
 वित्त (Sim.) ३.२१६
 वित्थम्भन ४.९३
 वित्थारकथा ३.११५
 विधा ४.२३
 विधूपयन्त १.४४
 विद्धंसेसि ५.१०७
 चिन्तक ४.५
 चिनय १.२७, ४७; ५.२०, २३,
 ५९, ७८, ९६; —अट्ठकथा ३.
 १४३; —आचार ३.५६२; —धर
 ५.११३, ११५; —परियाय ३.४५;
 —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,

५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 चिनायक १.१
 विनिब्भोग ३.२७७; ५.३१
 विपच्चन ३.५८५
 विपच्चनीक ५.११७; —सात २.५५
 विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
 विपन्नता ५.५४
 विपरिणामधम्म ३.७
 विपह्णत्थ ३.५५२
 विपह्णस ३.२९२; ४.१०७
 विपस्सना १.१, २७; २.५७; ३.४९८,
 ४९९, ५०१; —गोधर ३.५०८;
 —जाण ३.४७०; —नियम ३.५०१,
 ५०२; —परिवास ३.४६९, ४७०
 विपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.
 ४१; —अन्तर १.७२; —अव्याकृत
 ४.१; —अहेतुकमनोविज्जाणधातु
 ५.१३२; —उद्धार ३.६३५; —उ-
 द्धारकथा ३.५८७-६५०; —कथा
 ३.५७१-६५८; —कम्म ५.४१;
 —चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वा-
 दस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७,
 ५९७, ६०५; —सिक्क २.१९;
 ५.१०; —दान २.३१; दुविध-
 ५.४१; —धम्मधम्म २.१९; ध्रुव-
 अद्भुव— ५.४२; —पच्चय १.१७;
 —भाव २.१९; —मनोधातु ५.
 १३२; —मनोविज्जाणधातु ३.
 ५९८, ६२०; —समाव २.१९
 विप्पकार १.८७
 विप्पटिसार ५.९६
 विप्पयुत्त १.१३; —पच्चय १.१७
 विप्फन्दित ५.४८

INDEX

- विभंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२, ३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१, ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा ५.५५, १४५; उभतो- १.६६; (द्वे विभंगा) १.४६; -पकरण १.१२, ३०
 विभक्त ३.२५७-२६२
 विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
 विभवदिट्ठि २.५५
 विभाजन ५.१
 विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०
 विभाविनो ३.४५४
 विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्षान्त ३.६
 विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
 विमानवस्तु १.४६
 विमुक्ति २.५८; ५.१४९
 विमोक्खकथा ३.३९५-३९८
 विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७; तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२; समुच्छेद- ३.१६६
 विरल ३.५२५; -वापितक्खेत्त ३.५२५
 विरवन्त ३.६०२
 विराग २.१५; ३.३४७
 विरिय, -आधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
 विलोकगाहिता ५.११७
 विलोकेन्त ४.७०
 विवट ३.३६६
 विवणेतुकाम १.७०
 विवर ३.६०३
 विविच्छ ५.७३
 विवेकज ३.३३५
 विवेचित ५.१०७
 विसंवादन ३.१४८
 विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५; -निपात (Sim.) ३.५६२; -संसट्ट ३.५६२
 विसंखत, विसंखार १.४४
 विसद ४.६१, ६३
 वि-सभाग ५.१२०; -आरम्भणत्त ३.४१०
 विसम ३.३६१; ४.४१
 विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.६१५, ६२७
 विमाख ४.२४
 विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
 विसाण ४.९०
 विसाहट ३.२८२
 विसाहार ३.२८२, ५५१
 विसुकायिक ३.५५२
 विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त ५.१४२
 विमुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४, ३९९
 विमुं ३.३३२; ५.११०
 विसेस ३.१७२
 विस्सकम्म १.८७
 विस्सजन १.६७, ७१
 विस्सट्ट ३.५३८, ५३९
 विस्सासिक ३.१५१
 विहरति ३.३३८
 विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०९; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; भवंग-३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६.
 ११; -अधिपतेय्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुट्ठान ५.१२९; -गामिनी विपस्सन्ता
 ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७,
 ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिधारा ४.११८
 वुट्ठपञ्चजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेसन ३.५०५; -प्पत्त २.२७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वूपसम ३.३४१
 वेकल्ल ३.१९
 वेतन ३.२६४, ६०६
 वेति ४.८५
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल्ल, जुल्ल-, महा- १.६६
 वेदेहमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमतिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यावटिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेलन्त (वेला+अन्त) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवाणियं १.८५
 विसारज्ज ३.३८४; -जाण १.७२
 वेहप्फल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वीकार ३.१९४; चतु-, पञ्च-३.१९४
 वोकिण्ण ३.४७, २३८
 वीट्ठपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोस्सजन ३.६०४
 वोहरीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्पच्चयभाव- ४.११६; -तो ३.
 १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नान्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अब्बोहारिक) ३.१२२,
 १३२, १३३, १३५
 संयुत्त, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया)
 १.३७; -निकाय १.४६, ६१,
 ६३ अ; -भाणक ६.१९; -संगह
 १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४-
 ७६; संयोजनानं उप्पत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवड्डनारी ५.१२४
 खंवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ठ)-
 ३.१४१; -असंवर १.५२; -ट्ठा-
 गानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियद्धान २.५८
 संसृष्ट ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 संसन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वट्ट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्धगहगिक १.८१
 संहीरति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिच्चक ३.५२९, ५३०
 सर्कि ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सकच्चदान ६.५
 स्फपञ्च १.६६
 सकायदिट्ठि ५.१३
 सक्खरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सक्खलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७
 सक्खिमब्बता ३.२७५
 सक्खराजकुल १.८५
 सखिलभाव २.५६
 सगाथकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 समुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 समुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकम्पि १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिलेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचिन्त ४.७०
 संखत २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (छब्बीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -माजनिय १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (तिण्णां) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरक्खित ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ज्जत्ति १.१४; -विमंग १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्छिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेट्टक ५.११७
 सज्जेथ ३.१२०
 सञ्ज्ञाय ४.४५
 सञ्चरित्त-पेय्यालं १.२७
 सञ्जातप्पमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४. सञ्जात्ति ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुचत्तालीस- ३.
 ४३१; तिरुसो-३.२४३; -नानत्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्टपेतव्व २.३६
 मण्टान ४.२३. सण्ठिति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(तां)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सतपत्त १.८
 सति २.५७; ३.२५०; -उप्पाद ३.
 ३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -विप्पवास २.५७
 सतिपट्टान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;
 -विमंग १.१२
 सतुप्पाद (सति+उप्पाद) ३.७१
 सतो ३.३५५
 सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमिस-, चंक्रमन- १.८८
 सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुख ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२,
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३:
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सद्दायतन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिघ २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तजन ३.३७१
 सन्तति, -पच्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२;
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमहामत्त ६.३२
 सन्तत्त ४.१०; ५.११
 सन्तानसम्बद्ध ६.२८
 सन्तीरण ३.६००
 सन्थर, सुमनपुष्क- १.२७
 सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
 सन्निट्ठान ३.११४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्निट्ठापक ३.१६१
 सन्निपात ३.१७९, १८२
 सन्निवेससिद्ध ४.५३
 सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२
 सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिघ २.३८
 सप्पटिस्सव ३.२४०
 सप्पदेस २.६, ७
 सप्पाय ३.३७७
 सप्पिपिण्ड ५.७८
 सव्यकालिक ५.६१
 सव्वञ्जुतजाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सव्वञ्जु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

INDEX

- ३.५८५, ५८६
 सव्वञ्जू १.१८; ५.७७, १००
 सव्वत्थपादकचतुत्थ ६.६-११, ३३
 सव्वनिमित्त २.३६
 सव्वसो ३.४२७
 सव्वासव ५.५९
 सन्नहाचारी ३.५९
 समाग ५.९८
 सभावधारण २.१३
 समक (मग्ग) ३.१९१
 समजा ३.५५८
 समतिक्रम ३.४२८
 समतिक्तिक ५.७४
 समथ २.५७; ३.५४५; तिविध—
 ३.२८२; —निमित्त २.५७
 समनन्तरपच्चय १.१७
 समन्तपट्टान १.२३, २७
 समन्तपानादिका ३.१४३, १४४
 समन्नाहार ३.४४५
 समय ३.१३-२४; सक—, पर— निग०
 २; —निर्हेग ३.१, २; —ववत्थान
 ३.५४०
 समवाय ३.१४, १८
 समाधि ३.३६९; —ज ३.३४६; ति-
 विध— ३.२०७; —सम्पदा १.५९
 समान ४.४१; —अट्ठकथा ३.१२२,
 १२८, ५३१; —आधिकरण ३.२८३;
 —कथा १.४
 समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; —कु-
 सलता, —बुट्टान-कुसलता २.५६
 समापन्न ५.१०५
 समारम्भ ३.२८४
 समाहित २.३६
 सामीद्धि ३.११६
 समुद्धान ४.११२, ११३, ११८
 समुदयसच्च १.६९
 समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
 समुद् १.४०; महा— १.२६
 समोधान ४.११२; —मत्त ३.१९
 समोरोध ५.७९, ८३, ८४
 समोसटानि ४.५०
 समोसरण ३.२७५
 सम्पकम्पि १.६८
 सम्पजञ्ज २.५७; ५.१४२
 सम्पजानो ३.३५५
 सम्पटिच्छन ३.६००
 सम्पत्त ४.४२, ४३; —गोचर ४.४५, ४६
 सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
 सम्पदान, पिटक— १.५०
 सगयुत्त १.१३; २.१८; —पच्चय १.
 १७; —धम्म २.५३
 सम्पयोग १.१३; —वचन ५.८८
 सम्पराय २.५४
 सम्पगायिक ३.१३; ५.५९
 सम्पनक ३.५४१; —ता ५.११८
 सम्पयेयि १.६८
 सम्पसादन ३.३४२, ३४३
 सम्भिण्डन ४.३
 सम्भ ३.११२, १५०
 सम्भत्सा (छ) ३.१३८
 सम्भ्रल १.८०
 सम्भाइत्त ४.९४
 सम्भुक ५.८९
 सम्भुद्ध १.१, ९; ४.१११
 सम्भोज्झगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
 सम्भवत्त ४.११२

INDEX

- सम्भार ३.१४३, १४४, १४७, १४९,
१५१, १५६; ४.४१
- सम्भिन्न ३.६२८; अ— ३.६२८-३३
- सम्भेद ३.२४७
- सम्भत्तनियत २.३१
- सम्भन्धान १.३; ३.५२८; ५.६;
—विभंग १.१२
- सम्भसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,
११९
- सम्भसितट्टान १.३०
- सम्मा (Sim.) ३.१८०
- सम्मा, —आजीव ३.११८; —दिट्ठि १.
६६; २.३२; —सम्बुद्ध १.५, ६,
९, १९.३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
- सम्भिज्जन्त ४.७०. सम्भिज्जेन्त ३.९५
- सम्भुखाविनयो ३.२८२
- सर १.४२; —कुत्ति १.३९; —भञ्ज
३.५७, ७८, ७९; —भेसज्ज ३.७८
- सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
- सरज ५.१०६
- सरण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
- सरण ३.२८६; ५.१४६
- सरभू ३.२७७
- सरस, —तो ३.४८९; —माव ३.५२
- सराव ५.६१
- सरिक्ख ३.२८०; —क ५.१०; —त्ता
३.३०२
- सरीगट्ठक ४.१०९; ५.४४
- सलक्खण १.५५
- सलन ३.२९. सलयन्ति २.१०
- सलाक ३.८६; —मत्तं ५.१४६
- सल्लाप ४.५६
- सवण ५.११९. सक्क ५.४६
- सवाति १.४८
- स-विचार ३.३३५
- सविज्जाण ४.११३
- सवितक्क ३.३३५
- सविमत्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
- सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
- स-संखार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
५६५
- ससम्भार ५.१३१; —सोत ४.३५
- सस्स (Sim.) १.४८
- सस्सत, —अभिनिवेस ३.४७३ —गहण
५.६२; —दिट्ठि २.५५
- सस्मिरिक १.७१
- स-मीम ३.५९८
- सहजात ३.११४; —पच्चय १.१७
- सहजेकट्ठ ५.४, ५
- सह, —धम्मिक १.७३; ५.११७; —सू
२.४९
- सहम्पा (ब्रह्मा) १.८८
- सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
- सळायतन ५.५९
- साकेतपट्ट ३.५८८, ६३५, ६४२
- साखत्थ २.५६
- साखा, —पलास १.८; —भंगमुट्ठि ३.६०३
- सागरा, चत्तारो १.२४-२९
- साटक ३.२१०; ५.१३९
- साटिका ३.४५५, ४५६
- साटुकथा (स+अटुकथा) १.८८
- सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
- सातिसार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८३
 साधक १.६२
 साधारणफल ३.१९
 साधु, -कार १.६८, ७९; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय्य ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खण- ३.२०;
 पञ्चय- ३.१५
 सामञ्ज ५.११२; -फल ३.४६८
 सामायिकपरिसा १.६९
 सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुक्कसिक १.१८
 सारक्खा ३.१४६
 सार, -अत्यिक, -गवेसि १.८
 साराथि (Sim.) ३.२५४
 सारम्मण २.५; २.४९
 साराणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६.१
 सारुप्प ३.६६१
 साला-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सावज्ज २.१३; ५.१३७
 सावत्थि १.४१; ३.६०२
 सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सासव २.४३; -कम्मनिव्वत्त २.२०
 साह्मथिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 साळव, कपिट्ठ-; बदर- ४.५९
 सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभंग १.१२
 सिक्खितसिक्खा १.७८
 सिगाल ५.१८, १४१
 सिग्गिण १.८०
 सिगाल (Sim.) ४.४९
 सिग्गिबेर ४.५९
 सिघाटक ३.१९४
 सित ५.१३१
 सिथिलकरण १.४७
 सिद्ध, उपनिधाय-, सन्निवेस- ४.५३
 सिद्धत्थ १.२९
 सिनेरु १.७०; ५.३७; -पञ्चतुत्तम
 ४.५; -मत्त ३.३९१
 सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
 सिन्धुवार ४.५२
 सिप्पिक ३.२६४, ४४६
 सिप्पिका ५.८९
 सिव्वति ५.४८
 सिम्बलिरुक्ख ४.६
 सिरिमा (सम्बुद्धो) १.१
 सिखिक्क २.५४
 सिरी १.८७
 सिरीम ४.६
 सिलोक ५.१३६
 सिव ३.१३२
 सिस्सानुसिस्स १.८०
 सीताहरण ३.१५३, १६१
 सीतूदक ४.४१
 सीमा ३.१९१
 सील १.५९; -आचार निम० २;
 -क्खन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;
 -सम्पदा २.५७
 सीवथिका (नव) ३.४२६
 सीहलदीप ३.१६४

INDEX

सुसुमार (Sim.) ४.४५

सुकट ५.१००

सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्ख
१.४२; ५.११०

सुक्ख, -मत्त ६.१८; -विपस्सक ३.
४९८

सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;
-विहार ३.६६६; -संफस्स १.५९;
-सील ३.५८९, ५९०, ५९१

सुखुम १.२७, ३२; -रूपदुक ४.१४

सूचि ४.९७; -विज्झन ५.१२४

सुजाता १.८७

सुज्ज १.८५

सुज्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -भाव-
निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३.०७-
३०८, ४८२, ५२८, ५६४

सुज्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७

सुज्जत्त २.३६

सुत ३.६१; -विरहित ५.११८

सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
३.६१५-६१७; ५.४८; -क
५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
-पद १.८६; -सभाग १.४८

सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३

सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -भाजनीय १.३,
१२; -पिटक १.४६, ५३, ६८

सुत्तान्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
-देसना ३.३०४; -परियाय ३.
४८४, ४८६, ४९०, ६५२

सुत्तापिटक १.५०, (५९)

सुदत्त १.८०

सुदस्सन ४.५

सुद्ध, -अट्ठक ४.११८; -रूप ५.२६

सुद्धावास १.३३

सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५

सुद्धिकनवक ३.३७४

सुनख (Sim.) ५.५१, ५२; -लुद्धक
३.६०३

सुपच्चक्ख १.३९

सुपण्ण ३.६११

सुप्प ५.६१. सु-प्पटिपन्न १.५९

सुभ ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७

सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार
(Sim.) ३.३२४; ६.३२

सुमनदेवत्थेर १.७६

सुमुख ४.५२

सुमेध १.८१, ८३

सुरा ५.८७

सु-राजानो निग० १

सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.
४३, ५४; -आवट्टपुण्ण ३.६०१

सुरुत्तवाचा ५.१२१

सु-रोपित ३.५६४

सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;
-आलिङ्ग १.८, ७१; -ग्रचित ३.
७४; -दुव्यण्ण ३.३९१; -वण्ण
४.५४

सुसानभूमि ३.१२७

सूकरमंस ५.९५

सूचनतो १.४८

सूचि ३.१०५

सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८

सूनभाव ३.४१७

सूप-व्यञ्जन ४.१८६

सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -भाव
३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेख ३.६४६, ६४८
 सेक्ख १.७९; २.२७
 सेतपच्छाद ५.१२४
 सेतम्बज्जण ५.१३०
 सेतु, -घात ३.४७७; -समुग्धात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -ब्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२१
 सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल
 ३.४१७
 सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सोतापत्तिमग्ग २.२४; -जाण ५.३४
 सोत्थिय १.८७. सोभित १.८०
 सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -जाण १.६६
 सोरच्च २.५७
 सोवचस्सता २.५५
 सोवास्थिकत्तय ३.३५३
 सोळसकमग्ग ३.६३४
 हस्त्रि ४.२४
 हत्थ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.
 १०; -प्पसार ३.५४५; -मुद्दा
 ३.१३६
 हत्थारोह ४.२४
 हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 हृदयवत्थु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 हृन्द १.४४
 हय ३.४८
 हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
 हरीटक ४.५९
 हवे १.४४
 हसनक-चित्तानि ३.५६५
 हसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
 हस्साधिप्पाथ ३.१४८
 हासयमान ३.६६१
 हितूपचार ३.५८६
 हिम ४.५३. हिमवा ४.५
 हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
 हीन २.३०
 हीळित ३.२३९
 हुत ५.१००
 हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
 हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पच्चय; १.१७;
 -वज्ज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१
 हेतू-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in
३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S.v. 177	
५	२	मोगलिपुत्त	मोग्गलिपुत्त
६	throughout	सच्छिकत्थ	सच्चिकत्थ
८	२	परिसं	पुरिसं
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop । (दण्ड) after अविगतपच्चयो ति	
१८	८	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note 3—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—	म० १.२०.
७१	note २	सुवण्णालिग	सुवण्णलिग
७३	५	Add a foot-note	See ६.२.
		on विसयो	

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	,,	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निष्ठीवेत् । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On पहानेकट्टता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

CORRECTIONS AND ADDITIONS

३

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. i.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वस्सवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितव्यपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पन्नं... दुप्पटिविनोदनीयं” [अं० ३.१८५]; “उप्पन्नपन्ने पापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.३२२] ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15	
५४	note ३	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Dib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिभण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि-परिभण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उप्पन्नो ^१	उप्पन्ने ^२
१४०	४	संखं ^२	संखं ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्यं.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२४२	१	अदिघादान	अदिघादानं
१४३-४४		On the last line, add a foot-note— = M ^C m. i.198-99 = S ^C m. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वानं
१४६	१	Add to foot-note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. D ^C m. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्थ	यमत्थं
१६५	३	वेदितव्वा	वेदितव्वा
१६५	७	गुरुनो	गरुनो
१८२	२	संगतिया	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती नि	अनुमज्जती"ति
२०३	३	महाचेतियं	महाचेतियं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note —(Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— M ^C m.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२३४	५	हिरि	हिरि ^१ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end — Also M ^C m. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in M ^C m. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read "वतारो सम्पन्नधाना-इष भिक्षु...	
२६८	५ from below	Read चित्तं पमण्णाति पदहती" [वि०२०८] नि	
२७२	६	कथ	कथं
२७४	५	तुम्हं	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf सं० १७६	
२८९	६	एकोभासा	एकोभासा
३०३	last	च लब्धन्ति	न लब्धन्ति
३१०	last	On पाकनिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३०, ६४२.	
३१४	४	To foot note 5, add—See DCm. iii.999—दिट्-जुगत, also see Prof. D. Kosambi's अमि० ५.२०.	
३१६.	२-६	किं पेनवं...वेदितव्या - not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'नि	होती' [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्षिणाविमुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणाधिगम्भत्थाय	आणाधिगमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितक्कं...	पुन वुत्तं 'अवितक्कं...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा add a foot-note—Cf. VinCm.1.151	
३६१	६	After दामनस्मिन्द्रियस्म, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३-६	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ अंग...
४१५	५	पवन्ति	पवत्तन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
૪૪૬	૧	On the word રાજા, add a foot-note—See વિસુ. ૧૦ ૪૬.	
૪૬૩	last, foot-note ૨,		
	3rd line	પૈષ્ણાદકમિતિ ।	પૈષ્ણાદકમિતિ” ।
૪૬૩	,,	p.131—ભારદ્વાજ -	p.131—“ભારદ્વાજ -
૪૭૫	૫	અપિલન્ધપુલ્લ	અ-પિલન્ધપુલ્લ
૪૭૭	૨	ઉરુવેલાયં	ઉરુવેલાયં
૪૮૪	૫	Add a foot-note on સગુણતો— See વિસ. ૨૧. ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૪.	
૫૦૩	૧	To foot-note ૨, add— With ૩. ૫૦૩-૫૦૫. Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
૫૦૭	last but one	Add to foot-note 9— The author of સત્ત્વસંયેષ refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
૫૦૭	last but one	વિસુ. ૨૨.૧૨૬-૩૦	વિસુ. ૨૧.૧૨૬-૧૩૦; ૨૨.૪, ૧૫-૧૭.
૬૦૩	૩	On આદ્ય, add a foot-note— See DhpCm. iii 38 43; Burlingame, Buddhist Legends, part II (Vol. 29, Harvard Oriental Series), pp 286-91.	
૬૦૪	૫	Delete પન	
૬૦૬	૧	પન્ન-હ-હુનાઠિ યન્તોપમં	પન્ન ઉચ્છુ-નાઠિયન્તોપમં
૬૧૨	last	જવન	જવનં
૬૨૭	After the end	(૬૨૭)	(૬૨૭) અ
૬૩૫	૪	To foot note 4, add— See Prof. D. Kosambi's અમિ. ૫ ૩૦.	
૬૫૮	૭	On જન્મન્નાદીનં, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's અમિ. ૫.૨૭ (pp. 99-100).	
૬૫૯	૨	કિરિયાં	કિરિયા

CORRECTIONS AND ADDITIONS

४

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१२	१	[§ ५८१]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संगह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदय*प see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वार (fem.)	
५२	८	सामवण्णकामं	सामवण्ण कामं
		To note 5, add—reads हेमवण्ण for सामवण्ण	
५४	last but one	कहाणो...वुत्तं तं	कहाणो,...जनुमासको —ये ...वुत्तं, तं and
		add a foot-note—See Vin. iii.238; DCm. i.78; SCm. iii.304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichael Lectures, 1921), pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[विन०...]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii.11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग्ग, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुट्टसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i.208.	
९८	६	To foot-note ३, add—३.२०३; also विसु० ३.३०४; ४.९५.	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[]	[Cf. सं० ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—Jā v.146.	
१९	४-५	सह-चरन्तो	सह चरन्तो
२२	१२-१३	“यं चतुर्धं ... पद्मानाया [] ति	यं चतुर्धं...सन्ताने “विद्वि- गतानं पद्मानाया” [§२७७] ति...
२४	२	सप्पुरिधम्मे	सप्पुरिस्सधम्मे
३२	२	On the word दस्सन, add a foot-note—Cf. SCm. iii.55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७ ५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणट्ठेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii.977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१२३	२	खुसन...	खुंसन...
१३३	last but 2	संवर	भंवरं
१४२	३	दिट्ठ पादान	दिट्ठपादान

६

२	२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
७	६	अभिज्ज्ञान अभिज्ज्ञानं

Index

Page ३५८	कपिट्ट ४.४९	कपिट्ट ४.५९
Page ३८६	लंघक, -नट	लंघक, नट-

